AB : Utr v 46.

Oud-Utrecht

76e jaargang

2003

Register 2003

R.P.M. van Antwerpen
Notebomenlaan 27
3582 CG Utrecht

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT
3052 658 0

AUTEURS ARTIKELEN EN SERIES

Bakker, Martine
Scholen als gemeenschapsruimten. Utrechtse schoolgebouwen in de periode van de wederopbouw, p. 132-135

Blekkenhorst, Tom
Boerderijen in de provincie Utrecht 2. Van ambachtelijk boerenhuis tot postmoderne boerderette, p. 50-51

Bogaers, Llewellyn
Het Mariatabel in de Buurkerk, p. 17-18

Breij, Mieke
'Nette uitvoering en solide behandeling'. Het succesverhaal van de Utrechtse drukker Jacobus van Boekhoven, p. 44-48

Douma, C.
Drie historische spoorwegbolwerken langs het Moreelsepark, p. 66-73

Gaag, Paul van der
Bulletje Verboden. Opstand op het Gemeentelijk Atheneum, p. 118-121

Jong, Otto J. de
'De koning waakt'. Protestants protest tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, p. 144-153

Knoth, Xandra
Een kolonie van Duitsers. Historisch onderzoek als leidraad voor actuele vraagstukken, p. 40-43

Leeuw, Kees de
Boerderijen in de provincie Utrecht 3. Het boerenerf bedreigd, p. 78-79

Lieshout, Maurice van
'De nette mensch blijft voor mij een absoluut probleem'. De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse , p. 98-104

Meyere, Jos de
'Pryslyk en verwonderlyk'. Utrechts stadhuis en Stadhuisbrug, geschilderd door Jan van der Heyden, p. 178-181

Oudheusden, Marion Cornélie van
Een onderdak voor Utrechtse kunstcollecties. De Stichting Kunstcollecties Utrecht 1900 - 2000, p. 174 -175

Rauws, A. G.
Zondeval en kruisdood. Een glas met religieuze voorstellingen van de Leidsche Rijn, p. 19-20

Rietveld, Arnold
De Engelse kerk in Utrecht. De stichting van Holy Trinity Church Utrecht, p. 182-XXX

Rijk, Hans de
Bijzondere zonnewijzers in Utrecht, p. 62-65

Santen, Bettina van
Jubilerende monumentenbeschermers, p. 122-123

Schaik, Ton H.M. van
Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool. St. Joannes de Deo op de Mariaplaats 1896 - 1971, p. 6-11
In een gesloten koets door Utrecht. De terugkeer van een aartsbisschop in stad en diocees in 1853, p. 154-159
Rooms vertoon in Utrecht. De Kromstaffeesten van mei 1953, p. 160-165

Stoppelenburg, Nettie
Boerderijen in de provincie Utrecht 5. De hofstede Slangenrode op de Lage Weide, p. 129-131
Boerderijen in de provincie Utrecht 6. De inventaris van de hoeve van Gerrit Langerak, p. 187-189

Tigelaar, Erik
Utrechtse straatnamen 1: Oude Kerkstraat, p. 21
Utrechtse straatnamen 2: Zilverstraat, p. 49
Utrechtse straatnamen 3: Nobeldwarsstraat, p. 77
Utrechtse straatnamen 4: Zakkendragersteeg, p. 97
Utrechtse straatnamen 5: Doelenstraat, p. 128
Utrechtse straatnamen 6: Ridderhofstad, p. 176

Vesters, Paul
Boerderijen in de provincie Utrecht 1. 2003: Jaar van de boerderij, p. 12

Vliet, Kaj van
Een standbeeld voor Paul Kruger, p. 124-127

Vugt, Joost van
'Frateronderwijs - beter onderwijs!'. Een beknopte geschiedenis van de Fraters van Utrecht, 1873 - 2002, p. 34-39

Vugts, Nanette
Boerderijen in de provincie Utrecht 7. De Utrechtse Boerderij van het Jaar 2003, p. 190-191

Wit, Ingrid de
Boerderijen in de provincie Utrecht 4. Een tweezijdig lint van boerderijen, p. 106-107

Zijlstra, Hans
Het herwonnen water. Een beknopte geschiedenis van de Utrechtse singels, p. 90-96

AUTEURS RUBRIEKEN

Antwerpen, R.P.M. van, Register 2002: p. 13-15
Blok, P. A, Van de Bestuurstafel: p. 4, 32, 60, 88, 116, 172
Jurritsma, Leny, Literatuursignalement: p. 16, 52, 76, 105, 136, 176
Vroemen, Jacquelien, Cultureel Erfgoed: p. 5, 33, 61, 89
Werdt, Errol van de, Cultureel Erfgoed: p. 117, 173

UTRECHT STAD

6 -11 Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool. St. Joannes de Deo op de Mariaplaats 1896 - 1971
17 Het Mariatabel in de Buurkerk
19-20 Zondeval en kruisdood. Een glas met religieuze voorstellingen van de Leidsche Rijn
21 Utrechtse straatnamen 1: Oude Kerkstraat
34-39 'Frateronderwijs - beter onderwijs!'. Een beknopte geschiedenis van de Fraters van Utrecht, 1873 - 2002
40-43 Een kolonie van Duitsers. Historisch onderzoek als leidraad voor actuele vraagstukken
44-48 'Nette uitvoering en solide behandeling'. Het succesverhaal van de Utrechtse drukker Jacobus van Boekhoven
49 Utrechtse straatnamen 2: Zilverstraat
62-65 Bijzondere zonnewijzers in Utrecht
66-73 Drie historische spoorwegbolwerken langs het Moreelsepark
77 Utrechtse straatnamen 3: Nobeldwarsstraat
90-96 Het herwonnen water. Een beknopte geschiedenis van de Utrechtse singels

97 Utrechtse straatnamen 4: Zakkendragerssteeg
98-104 'De nette mensch blijft voor mij een absoluut probleem'. De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse
118-121 Bulletje Verboden. Opstand op het Gemeentelijk Atheneum
124-127 Een standbeeld voor Paul Kruger
128 Utrechtse straatnamen 5: Doelenstraat
129-131 Boerderijen in de provincie Utrecht 5. De hofstede Slangenrode op de Lage Weide
132-135 Scholen als gemeenschapsruimten. Utrechtse schoolgebouwen in de periode van de wederopbouw
144-153 'De koning waakt'. Protestants protest tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie
154-159 In een gesloten koets door Utrecht. De terugkeer van een aartsbisschop in stad en diocees in 1853
160-165 Rooms vertoon in Utrecht. De Kromstaffeesten van mei 1953
176 Utrechtse straatnamen 6: Ridderhofstad
178-181 'Pryslyk en verwonderlyk'. Utrechts stadhuis en Stadhuisbrug, geschilderd door Jan van der Heyden
182-186 De Engelse kerk in Utrecht. De stichting van Holy Trinity Church Utrecht

UTRECHT PROVINCIE

12 Boerderijen in de provincie Utrecht 1. 2003: Jaar van de boerderij
50-51 Boerderijen in de provincie Utrecht 2. Van ambachtelijk boerenhuis tot postmoderne boerderette.
78-79 Boerderijen in de provincie Utrecht 3. Het boerenerf bedreigd
106-107 Boerderijen in de provincie Utrecht 4. Een tweezijdig lint van boerderijen
122-123 Jubilerende monumentenbeschermers
174-175 Een onderdak voor Utrechtse kunstcollecties. De Stichting Kunstcollecties Utrecht 1900 - 2000
187-189 Boerderijen in de provincie Utrecht 6. De inventaris van de hoeve van Gerrit Langerak
190-191 Boerderijen in de provincie Utrecht 7. De Utrechtse Boerderij van het Jaar 2003

PERSONEN

182 **Bingham, Daniel George & Jane**, in: De Engelse kerk in Utrecht
44 **Boekhoven, Jacobus van**, in: 'Nette uitvoering en solide behandeling'
98 **Bolhuis, G. H. van**, in: De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse
6 **Bosch, Frederik Karel**, in: Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool
6 **Brom, Gijs**, in: Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool
6 **Camillus Hill**, in: Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool
154 **Derks, Jan**, in: In een gesloten koets door Utrecht
98 **Fockema Andrea, J. P.**, in: De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse
98 **Gilse, Jan van**, in: De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse
144 **Haar, Bernard ter**, in: 'De koning waakt'
144 **Hall, F.A. van**, in: 'De koning waakt'
66 **Heukelom, G. W. van**, in: Drie historische spoorwegbolwerken langs het Moreelsepark
98 **Idem**, in: De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse
178 **Heyden, Jan van der**, in: 'Pryslyk en verwonderlyk'
118 **Hut, T. P.**, in: Bulletje Verboden. Opstand op het Gemeentelijk Atheneum
66 **'s Jacob, Frederik**, in: Drie historische spoorwegbolwerken langs het Moreelsepark
6 **Joannes de Deo**, in: Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool
66 **Kamperdijk, N. J.**, in: Drie historische spoorwegbolwerken langs het Moreelsepark
118 **Koster, M. H. J.**, in: Bulletje Verboden. Opstand op het Gemeentelijk Atheneum
5 **Kroes, Peter**, in: In memoriam Peter Kroes
124 **Kruger, Paul**, in: Een standbeeld voor Paul Kruger
44 **Leydenroth, A. J.**, in: 'Nette uitvoering en solide behandeling'
6 **Mengelberg, Friedrich Wilhelm**, in: Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool
90 **Moreelse, Hendrik**, in: Het herwonnen water. Een beknopte geschiedenis van de Utrechtse singels
132 **Planjer, J. I.**, in: Scholen als gemeenschapsruimten
98 **Pijper, Willem**, in: De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse
66 **Quack, H. p. G.**, in: Drie historische spoorwegbolwerken langs het Moreelsepark
34 **Schaepman, Andreas**, in: 'Frateronderwijs - beter onderwijs!'
154 **Idem**, in: In een gesloten koets door Utrecht
144 **Thorbecke, J.R.**, in: 'De koning waakt'
182 **Twiss, John & Mary**, in: De Engelse kerk in Utrecht
182 **Twiss Quarles van Ufford, Eduard Willem**, in: De Engelse kerk in Utrecht
174 **Uijtdewilligen, Hans**, in: Een onderdak voor Utrechtse kunstcollecties
174 **Versteegh, Jaap**, in: Een onderdak voor Utrechtse kunstcollecties
34 **Vonk, Antonius**, in: 'Frateronderwijs - beter onderwijs!'
118 **Westbroek, Henk**, in: Bulletje Verboden. Opstand op het Gemeentelijk Atheneum
144 **Willem III**, in: 'De koning waakt'
90 **Zocher, Jan David**, in: Het herwonnen water. Een beknopte geschiedenis van de Utrechtse singels
154 **Zwijsen, Joannes**, in: In een gesloten koets door Utrecht

VERENIGING

Agenda en Berichten: p. 24-25, 53, 80-81, 108-109, 137, 193
In memoriam Peter Kroes (**P.A. Blok**): p. 5
Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2001(**Tolien Wilmer**): p. 74-75
Jubileumtoespraak (**P.A. Blok**): p. 192
Ledenvergaderingen Vereniging Oud-Utrecht: bijlagen bij nr. 3, bij nr. 6
Oud-Utrecht in 2002 (**TolienWilmer**): p. 22-23
Utrechtse Geschiedenisquiz : bijlage bij nr. 3, 193
Zie ook auteurs rubrieken (Van de bestuurstafel, Cultureel Erfgoed)

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

76e jaargang

2003

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

Jan de Deo, een bijzonder ziekenhuis

Maria-altaar in ketelhok

Zondeval en kruisdood in Leidsche Rijn

Oud-Utrecht in 2002: een terugblik

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

PK(-:

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

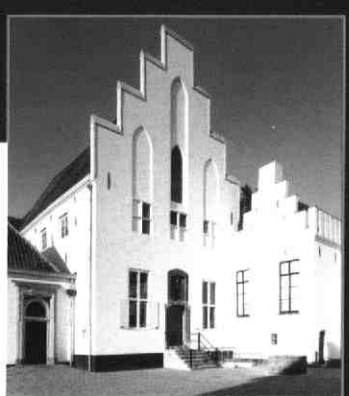

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Workum

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN

INSTALLATIETECHNIEKEN BV UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

6 Ziekbed met uitzicht op de Domtoren

De twee beelden boven de ingang van de Muziekschool op de Mariaplaats herinneren nog aan de vroegere bestemming van het gebouw. Tot 1971 was er een bijzonder ziekenhuis gevestigd: het Jan de Deo van de Broeders van Barmhartigheid. Over de schutspatronen Joannes en Camillus, oude heren, de humeurige rector Brom en bier in bed.

17 Altaarstuk in ketelhok

Het mag dan zwaar beschadigd zijn, het Mariaretabel in de Buurkerk verdient een beter lot dan verstopt te zitten in het verwarmingshok.

19 Fraai oud glas uit Leidsche Rijn

Reconstructie en interpretatie van een opmerkelijke vondst in een dichtgegooide greppel.

22 Bootreis, Singelfeest en Jaarboek

Terugblik op enkele hoogtepunten uit het afgelopen verenigingsjaar.

> Inhoud

	4	*Van de bestuurstafel*
	5	*Cultureel Erfgoed*
	5	*In memoriam Peter Kroes*
Ton H.M. van Schaik	6	*Ziekenbroeders op de Muziekschool* *St. Joannes de Deo op de Mariaplaats 1896-1971*
Paul Vesters	12	*2003: Jaar van de boerderij* *Boerderijen in de provincie Utrecht 1*
	13	*Register jaargang 2002*
	16	*Literatuursignalement*
Llewellyn Bogaers	17	*Het Mariaretabel in de Buurkerk*
A. G. Rauws	19	*Zondeval en kruisdood* *Een glas met religieuze voorstellingen van de Leidsche Rijn*
Erik Tigelaar	21	*Utrechtse straatnamen 1: Oude Kerkstraat*
Tolien Wilmer	22	*Oud-Utrecht in 2002*
	24	*Agenda en berichten*

Van de bestuurstafel

Tachtig jaar vrijwilligers

P.A. Blok, voorzitter

Het eerste nummer van het tijdschrift in het nieuwe jaar leent zich voor een terugblik. Wat heeft 2002 onze vereniging gebracht? Allereerst de zaken, die we heel normaal zijn gaan vinden. Dat zijn zeven afleveringen van het tijdschrift, tien Historische Cafés, ten minste vijf excursies, één Van der Monde-lezing, één Groot Evenement, twee ledenvergaderingen en één Jaarboek met presentatie.
Ziehier een opsomming van de producten, die uw vereniging u elk jaar aanbiedt. Aldus op een rijtje gezet mag het er best zijn. En het kan u alleen geboden worden dankzij de inzet van een beperkte groep vrijwilligers. Hen geldt onze erkentelijkheid..
Onze ledenvergaderingen worden steeds beter bezocht. Het aantal leden dat aanwezig is, ligt per vergadering boven de 80. Het bestuur is blij dat de nieuwe formule tot succes leidt: Oud-Utrecht opent deuren voor een samenzijn op steeds een andere intrigerende locatie. Dikwijls is het een gebouw, waarvan je denkt als je er langs loopt: 'Daar zou ik wel eens binnen willen kijken' Oud-Utrecht maakt dat tweemaal per jaar mogelijk, dankzij de inventiviteit van onze secretaris en de bereidwilligheid van de eigenaren. U krijgt zelfs driemaal per jaar zo'n kans. Ook de presentatie van het Jaarboek vindt op een steeds wisselende, bijzondere locatie plaats. Dit jaar werd het Jaarboek gepresenteerd in het Centraal Museum, waar ook een tentoonstelling kon worden bezichtigd. Er waren meer dan 100 aanwezigen, onder wie het bestuur van het Fonds A.H. Martens van Sevenhoven. Want het Jaarboek ging over één thema: de familie Martens. Maar er was nog meer bijzonder aan dit Jaarboek en het spijt me dat ik daarop bij de presentatie niet meer de nadruk heb gelegd. Het was het eerste Jaarboek dat samen met een ander werd vervaardigd. Het was een coproductie van het Utrechts Archief en onze vereniging en het aandeel van het Archief is heel groot geweest. Reuze bedankt Het Utrechts Archief.
Maar er waren vorig jaar nog meer activiteiten. Zo werd de Oud-Utrecht-stand een aantal malen opgezet en bemenst. Dat heeft tot nieuwe leden en de verkoop van producten geleid. Ook noem ik de Singelprijsvraag en de Singeldag. Daaraan voeg ik toe de Beleidsvisie op het Singelgebied, opgesteld door onze Projectgroep Singels. Ook de vrijwilligers die zich hiervoor hebben ingezet bedankt het bestuur graag. Dat geldt ook voor de bezorg(st)ers van het Jaarboek en de Archeologische Kroniek. Evenzeer zijn wij de vrijwilligers dankbaar, die betrokken waren bij andere activiteiten, die ik hier niet met name noem.

Na deze terugblik, kijk ik graag vooruit. Ook in 2003 krijgt u weer geboden wat ik hiervoor opsomde. Maar daar komt nog wat bij. Zo zal de Oud-Utrecht-Prijs weer worden uitgereikt en, naar het bestuur hoopt, zal er weer een witte vlek worden ingevuld.
Maar 2003 is ook een jubileumjaar voor onze vereniging: we worden 80 jaar. De lustrumcommissie is druk bezig met een extra festiviteit en en het programma ziet er goed uit. Ik verklap op dit moment nog niets. Alleen voorspel ik dat voor u de deuren van een zeer bekend Utrechts monument open zullen gaan. Voor het overige hul ik mij thans nog in nevelen.

Meermalen heb ik onze vrijwilligers genoemd en geroemd. Daarop drijft een vereniging als de onze. In de vorige Bestuurstafel heb ik u verslag gedaan van de eerste heidesessie van het bestuur. Ik hoop toen duidelijk te hebben gemaakt dat de laatste jaren nieuwe taken zijn opgepakt en bestaande taken meer aandacht hebben gekregen. Dat geeft steeds meer werk voor onze vrijwilligers, die moeilijker te vinden lijken. Inmiddels is het bestuur nog twee keer de (Utrechtse) hei opgegaan. We zijn er nog niet uit, maar één conclusie staat voor ons wel vast: het verdient aanbeveling de activiteiten in kleinere en dus meer clusters te verdelen. Dan zijn er weliswaar meer vrijwilligers nodig, maar die zullen minder belast worden.
Een ander gevolg van deze verdunning der werkzaamheden door die over meer mensen te spreiden is dat de coördinatie meer aandacht zal vragen. Zouden er meer vrijwilligers voor minder tijdvragende activiteiten te vinden zijn? En zou er een vrijwilliger te vinden zijn, die het leuk vindt voor de coördinatie te zorgen? Die vragen zijn u bij het toezenden van de acceptgiro voor 2003 voorgelegd. Het bestuur vertrouwt op positieve reacties.
De vereniging Oud-Utrecht is 80 jaar. Die vereniging bestaat uit u en uw medeleden, 2.000 in getal. Laten we met elkaar zorgen voor meer leden en meer vrijwilligers. Biedt Oud Utrecht als verjaarscadeau een beetje van uw tijd aan. Oud-Utrecht is het waard, al 80 jaar!

Cultureel Erfgoed

Perspectieven

JACQUELIEN VROEMEN

De Commissie Cultureel Erfgoed werkt gestaag aan het verder ontwikkelen van haar werkwijze en het afbakenen van haar werkterrein. De drie man sterke commissie verwelkomt nog steeds nieuwe leden. Een van hen vertegenwoordigt Oud-Utrecht in de Bond Heemschut, een ander zal binnenkort namens de vereniging deelnemen aan de vergaderingen van het Utrechts Monumentenfonds. Bovendien voert de CCE regelmatig overleg met medewerkers van de Sectie Monumenten van de Dienst Stadsontwikkeling. Wie meedoet met de CCE krijgt, kortom, alle kansen verder te kijken dan zijn of haar neus lang is.

De Projectgroep Singels praat nog steeds mee met de gemeente over de concept Beheervisie Singelstructuur, die onderhoud en bescherming van het singelgebied beter zou moeten waarborgen. Tegelijkertijd gaan de planvorming en de werkzaamheden rond de parkeergarage onder het Lucasbolwerk gewoon door. Een eerste ontwerp is reeds aan een selecte groep omwonenden getoond en stemt vooralsnog niet tot blijdschap. Wij houden dit nauwlettend in de gaten.

Intussen werkt het bestuur aan de uitvoering van de tweede prijs van de Singelwedstrijd. Dit betrof het idee om het Panorama van Utrecht van lithograaf J. Bos, in 1859 uitgegeven door P. W. van de Weijer, op locatie uit te laten voeren.

Een van de doelen van de Singelprijsvraag was het mooie en waardevolle Zocherplantsoen bij een groter publiek onder de aandacht te brengen. Daarom zien wij een presentatie op groot formaat van (een deel van) het Panorama het liefst in de buitenlucht of op een openbaar toegankelijke binnenlocatie. Wie hierover ideeën heeft, wordt van harte uitgenodigd zich te melden bij ondergetekende. Los hiervan zijn wij ook aan het uitzoeken of het mogelijk is het boekje, dat in 1987 opnieuw is uitgegeven door de Bijenkorf, en reeds lang is uitverkocht, te laten herdrukken. Dit zou dan moeten verschijnen in ons lustrumjaar

In memoriam Peter Kroes

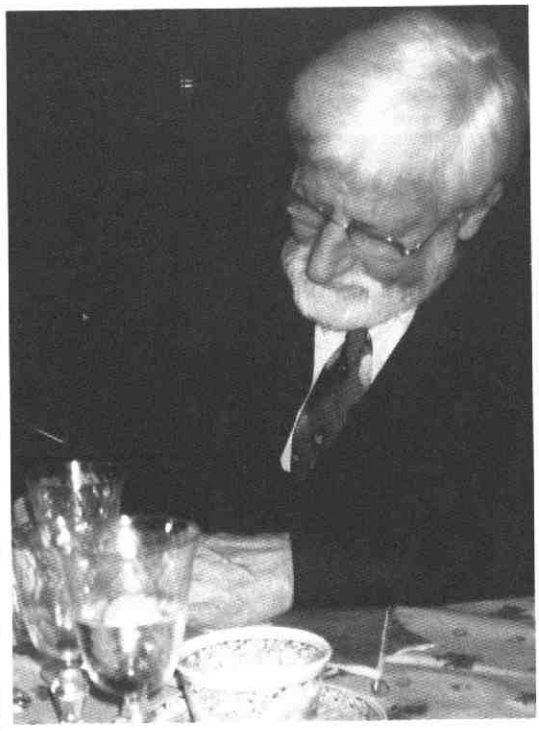

Woensdag 18 december sprak ik nog met Peter. Die avond werd hij opgenomen in het ziekenhuis. Zes dagen later is hij overleden. Hij is 70 jaar geworden.

Peter was een vrijwilliger pur sang. Als er iets gedaan moest worden, verklaarde hij zich vaak bereid. En hij deed al zoveel. Hij was niet alleen met veel inzet zeven jaar lang onze zeer deskundige en nauwgezette penningmeester en ledenadministrator. Ook automatiseerde hij beide administraties, wierf advertenties, organiseerde de verspreiding van de Jaarboeken en verzorgde de welkomstpakketten voor de nieuwe leden. Soms leverde hij hen die zelfs persoonlijk af.
Daarnaast had alles in de bestuursvergaderingen zijn belangstelling en daar had hij ook een mening over. Die verdedigde hij logisch en praktisch. Kortom, hij was een zeer betrokken medebestuurder. Steeds meer werd hij in het bestuur een oude, wijze vriend.
Vaak stelde hij zich streng op. Die rol was nodig en hij speelde die graag. Maar als je hem duidelijk maakte dat een uitgave echt nodig was, liet hij zich overtuigen, mits het in de begroting paste. Geleidelijk werd hij milder. Wellicht droeg daaraan bij zijn vreugde over zijn kleinkinderen, het nieuwe leven.
Voor Oud-Utrecht heeft Peter Kroes heel veel gedaan en betekend. Wij denken daaraan in dankbaarheid terug en missen hem nu reeds. Ine en de kinderen wensen wij veel sterkte.

Namens het bestuur, P.A. Blok
Utrecht, 30 december 2002

Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool

St. Joannes de Deo op de Mariaplaats 1896-1971

Een patiënt wordt in 1934 per ambulance van de GG en GD aangevoerd om opgenomen te worden in het Joannes de Deo. Foto: Het Utrechts Archief

Heiligenbeelden raken niet alleen op drift doordat ze worden verplaatst, maar ook door te blijven waar ze zijn terwijl alles rondom hen verandert. Dat overkwam de beide verplegers boven de hoofdingang van de Muziekschool aan de Mariaplaats. Want de transformatie van een gemoedelijk ziekenhuis alleen voor mannen naar Mesos Medisch Centrum, locatie Overvecht, mochten zij niet meemaken.

TON H.M. VAN SCHAIK

Het opvallende neogotische gebouw links van het oude K&W-gebouw aan de Mariaplaats herbergt al jarenlang de Muziekschool, officieel de *Faculteit Muziek van de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht*, vroeger het Utrechts Conservatorium. Ook het 19e-eeuwse K&W- gebouw maakt daar trouwens deel van uit. Oudere Utrechters kennen het eerstgenoemde gebouw nog in zijn oorspronkelijke functie van (mannen)ziekenhuis St. Joannes de Deo, in de wandeling 'het Jan de Deo' of, nog korter, 'het de Deo'. Het werd als zodanig gesloten in de zomer van 1971 en opgevolgd door het Ziekenhuis Overvecht, dat nog heel even Ziekenhuis St. Joannes de Deo heeft geheten.

Het gebouw aan de Mariaplaats 28 had toen 75 jaar als ziekenhuis dienst gedaan en opende van toen af zijn deuren voor de studenten van het Conservatorium. Maar de twee stenen deurwachters in religieuze kledij bleven, vroom poserend, op hun post en sinds ze enkele jaren geleden in mayonaise-geel werden overgeschilderd zijn ze duidelijker aanwezig dan ooit. Zij kunnen de vroegere functie van dit grote huis belichten en als ze spreken konden, zouden ze heel wat te vertellen hebben over wat ze onder hun ogen hebben zien veranderen.

Van huursoldaten tot vrome broeders

Het ziekenhuis van 'de barmhartige broeders', leden van een van oorsprong Duitse religieuze congregatie, werd in ijltempo gebouwd. Voor die tijd stond er een rijtje burgerhuizen waarvan er één al als bejaardenhuis/verpleeginrichting door de broeders in gebruik was genomen. In mei 1895 vond de aanbesteding plaats en al op 16 juli 1896 werd het plechtig ingewijd en in gebruik genomen. Het had toen nog maar een halve voorgevel. Het gedeelte rechts van de hoofdingang ontbrak, hoewel de grond ervoor toen ook al in het bezit van de broeders was.

Pas in 1928 kreeg de gevel zijn huidige evenwichtiger aanzien en kwam door de bouw van de noordvleugel de ingang in het midden te liggen.[1]

Wie er wel vanaf het begin stonden, zijn de beide poortwachters en patroonheiligen van het ziekenhuis. Links vinden we *Joannes de Deo*, naar wie de broeders hun instelling (en zichzelf) noemden. Rechts staat *Camillus de Lellis*, de patroon van alle katholieke ziekenhuizen en ziekenverplegers en in het bijzonder die van broeder Camillus Hill. Hill was in 1889 de eerste overste geweest van de Utrechtse vestiging van de broeders, en hij was op dat moment al overgeplaatst naar Fulda (Duitsland).

De naamgever, Joannes de Deo (= 'van God', hij leefde van 1495-1550) was de grondlegger van een broedercongregatie die zich toelegde op de verpleging van vooral arme zieken. Zelf begon

De hoofdingang rond 1970 met de beide heiligenbeelden
Foto: particuliere collectie

hij daar pas rond zijn 45e mee na een tamelijk ruig leven als huursoldaat, waarin hij als Spanjaard tegen de Fransen en de Turken had gevochten. Zijn bekering, die zich afspeelde in Granada onder invloed van de grote boetepredikant Joannes van Avila, ging met extreme en opzienbarende acties gepaard. Hij liep als een zwerver langs de straten, gaf alles wat hij had lukraak weg, en maakte het zo bont dat hij een tijdje in een gekkenhuis werd opgesloten, een ervaring die hem later als verzorger van krankzinnigen goed van pas is gekomen. In 1539 huurde hij in Granada op de bonnefooi een huis waarin hij zieken begon te verplegen, een onderneming waarvoor zich helpers meldden voor wie later een regel werd opgesteld. Deze broeders van St. Jan de Deo staan tot op de dag van vandaag bekend met hun Italiaanse naam van Fatebenefratelli ('Doet wel, broeders'), de kreet waarmee Jan de Deo door de straten van de stad liep en die op den duur zijn bijnaam werd. Onze Utrechtse ziekenbroeders aan de Mariaplaats horen niet tot deze 16e-eeuwse groepering, maar komen voort uit een 19e-eeuwse Duitse stichting. Ze hadden, in reactie op de zogenaamde Kulturkampf, Bismarcks strijd tegen de katholieke kerk tussen 1870 en 1890, hun toevlucht in Nederland gezocht.[2]
Over Camillus is een soortgelijk verhaal te vertellen. Hij was afkomstig uit een dorp in de Abruzzen, werd geboren in het sterfjaar van Jan de Deo, 1550, en overleed in 1614. Ook hij werd bekend als ziekenhelper, en ook hij had een militaire voorgeschiedenis. Hij vocht in het Venetiaanse leger tegen de Turken en raakte net als Jan de Deo in die periode van zijn leven los van God. Zo was zijn religieuze bekering rond 1575 te danken aan het feit dat hij zijn hele bezit tot zijn hemd toe had vergokt. In die crisissituatie kreeg zijn leven een nieuwe richting. Hij verzamelde daarna een groep mannelijke verplegers om zich heen die naar hem 'Camillianen' werden genoemd, en die in Rome en Napels naam kregen als helpers van pestlijders. Rond 1600 dienden enkele van deze broeders op de slagvelden in Hongarije en Kroatië, waar ze de eerste 'militaire ambulance-eenheid' vormden. Daarmee waren ze de legendarische Florence Nightingale, die hetzelfde deed in de Krimoorlog (1853-1856), voor. Camillus heeft in de geschiedenis van de verpleegkunde meer primeurs op zijn naam. Zo was hij een voorstander van frisse lucht op de ziekenzalen, van passende diëten voor zijn patiënten en van het isoleren van besmettelijke zieken, allemaal nieuwigheden in die tijd.
Camillus is op de voorgevel van het ziekenhuis uitgebeeld als clericus met mantel en sjerp (hij werd priester gewijd in 1584) en een kruisbeeld in de hand. Jan de Deo draagt een religieus habijt met scapulier en een rozenkrans opzij, heeft de ogen opgeslagen ten hemel en zijn armen gekruist voor de borst. Camillus houdt de blik nederig en ingetogen naar de grond gericht. Voor mannen die tot hun 40e niet wilden deugen staan ze er wel erg braaf bij,

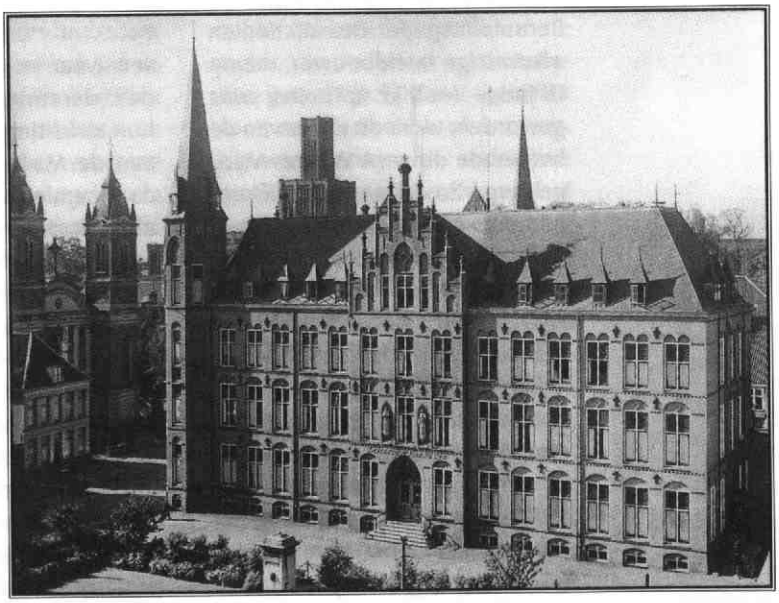

Het ziekenhuis in de jaren dertig. Links de Dominicuskerk, die in 1940 werd afgebroken. Op de achtergrond het hoofdgebouw van de NS, bekend als 'de Inktpot'. Ansichtkaart, particuliere collectie

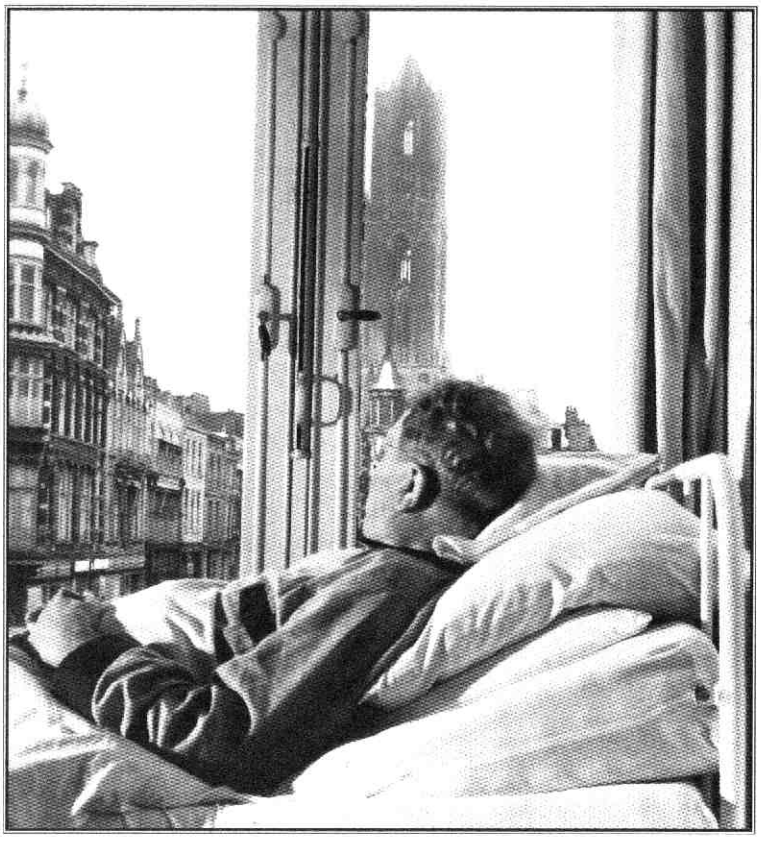

Zieke heer met uitzicht op de Mariaplaats, ongeveer 1955
Foto: particuliere collectie

iets wat niet ongewoon is in de katholieke iconografie van de 19e eeuw.[3] Deze volgens de conventies van de neogotiek vervaardigde beelden zijn van de hand van de kerkschilder en beeldhouwer Friedrich Wilhelm Mengelberg (1837-1919), uit wiens atelier aan de Maliebaan *en masse* neogotische meubels, beelden en schilderingen voortkwamen, allemaal gemaakt volgens de inzichten van het toen almachtige Sint Bernulphusgilde. De uit Keulen afkomstige beeldhouwer, die op 18-jarige leeftijd katholiek was geworden, werd de vader van de beroemde dirigent Willem Mengelberg. Zo krijgen de ziekenbroeders op het Conservatorium toch nog een bescheiden muzikale noot mee.

Oude herenpension wordt basisziekenhuis

Dat het ziekenhuis in zo korte tijd en zo royaal kon worden gebouwd, was te danken aan één weldoener, de Utrechtse jurist Jhr. Mr. Frederik Karel Bosch (1841-1894). Hij liet bij testament de broeders het bedrag van *f* 150.000 na, uitbetaald in 15.000 gouden tientjes, genoeg om het hele gebouw aan de Mariaplaats te bekostigen. Deze Bosch was een puissant rijk en kinderloos man, die tot de hoogst aangeslagen onder de Utrechtse belastingbetalers hoorde. Een marmeren plaat met Latijns inschrift, aangebracht in de vestibule, hield indertijd de gedachtenis aan deze schenker levend. Dat betekende dat de broeders bleven waar ze waren, want al sedert december 1892 hadden ze hun inrichting in een paar huizen aan de Mariaplaats. Nu werden daar panden aangekocht voor de afbraak, waarna op de vrijgekomen ruimte de nieuwbouw kon worden opgetrokken.

De allereerste vestiging van de broeders lag daar niet ver vandaan, aan de Lange Nieuwstraat A 337, nu nr. 99. Van daaruit begonnen ze, op aandringen en met steun van de aartsbisschop Petrus Matthias Snickers, met wijkverpleging en later met het onderdak bieden aan oude, alleenstaande mannen die niet meer voor zichzelf konden zorgen. Ook het grote huis aan de Mariaplaats heeft nog jarenlang die pensionfunctie gehad, en ontwikkelde zich pas geleidelijk tot een volwaardig ziekenhuis met allerlei medische en paramedische voorzieningen. Die evolutie was al volop gaande toen in 1928 de rechtervleugel in dezelfde stijl werd opgetrokken, wat zo naadloos gebeurde dat het een scherp oog vraagt om de twee bouwfasen te onderscheiden.

Pas rond 1945 verlieten de laatste bejaarden het Jan de Deo en begon een periode van voortdurende aanpassing, vernieuwing en modernisering. Vooralsnog nam het ziekenhuis echter nog alleen mannen op. De ontwikkeling van het St. Jan de Deo na de oorlog is in grote trekken die van oude herenpension annex verzorgings- en verpleeghuis voor bejaarde en chronisch zieke mannen naar een volwaardig ziekenhuis voor mannen en vrouwen. Eind jaren zestig had het een capaciteit van 125 bedden, ongeveer twintig specialisten en 100 medewerkers. Medio 1967 werden de eerste vrouwelijke patiënten opgenomen. Voor hen werd de eerste etage van het ziekenhuis gereserveerd. De polikliniek was al veel eerder voor vrouwen opengesteld, waardoor het voorkwam dat vrouwen die zich daar meldden, voor klinische behandeling naar een ander ziekenhuis moesten worden verwezen.

Intussen waren al rond 1960 de directie en het bestuur van de Broedercongregatie ervan overtuigd dat door de nieuwe ontwikkelingen in de medische wetenschap en de veranderde op-

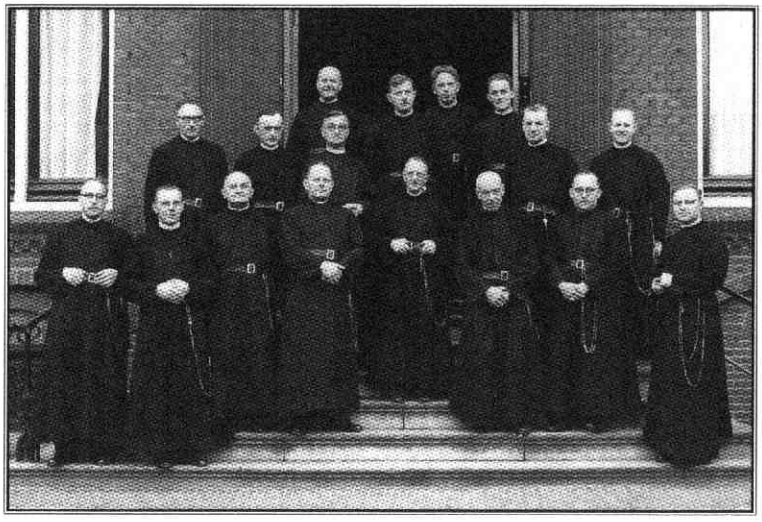

De broedercommuniteit die in 1956 het 60-jarig bestaan van het ziekenhuis vierde. Er was bij die gelegenheid een breed Utrechts erecomité in het leven geroepen met burgemeester De Ranitz als voorzitter. Foto door M. van de Boom, particuliere collectie

vattingen over verpleging van zieken de mogelijkheden aan de Mariaplaats onvoldoende waren. In de zomer 1971 werd het nieuwe ziekenhuis in Overvecht in gebruik genomen. Tijdens de bouw had het op de borden van de aannemer nog 'Nieuwbouw Ziekenhuis St. Joannes de Deo' geheten. Die historische naam werd losgelaten en om de verbondenheid met de nieuwe wijk tot uitdrukking te brengen veranderd in 'Ziekenhuis Overvecht'. Aanvankelijk zaten er nog wel broeders in de leiding. Intussen zijn de religieuzen teruggetreden en is er een ingrijpende fusie achter de rug. Sinds 1 juli 1998 maakt Overvecht, samen met ziekenhuis Oudenrijn, deel uit van *Mesos Medisch Centrum*.[4]

Een mannensfeertje

Over de verpleging in het St. Jan de Deo werd verschillend geoordeeld. Er waren er die mopperden op de broeders, er werkten er zo'n vijftien tot twintig in het ziekenhuis, terwijl anderen hen de hemel in prezen, en eenmaal daar opgenomen geweest naar geen enkel ander ziekenhuis meer wilden. De clerus, priesters en seminaristen, werd van bovenaf een zekere reserve ten aanzien van de broederverpleging in het algemeen bijgebracht vanwege een mogelijk risico van homoseksuele contacten. Overigens is daar nooit iets van gebleken. Een uitgesproken standpunt is overgeleverd van pastoor H.Th. Mets van de Willibrordparochie in de binnenstad van Utrecht. Hij prefereerde de verpleging van broeders boven die van zusters, omdat volgens hem de eerste meer aandacht hadden voor de patiënt, terwijl de laatste vooral keken of de lakens nog wel schoon waren.

Wel heerste aan de Mariaplaats tot aan de komst van de eerste vrouwelijke verpleegkundigen in 1965 een echt mannensfeertje. Hoewel nogal wat broeders uit de omgeving van Haarlem en Den Haag afkomstig waren, werd dat nog gepreciseerd tot typisch Brabants, los, niet al te formeel en creatief met de regels. Zo was het gebruikelijk dat na het uur van slapen gaan op zaal de lichten nog een tijdje aan bleven, met als argument dat de nachtbroeder dan gemakkelijker de slaappillen kon uitdelen. In werkelijkheid was het erom te doen het ophalen mogelijk te maken van de sigaretten die de dankbare patiënten in ruil daarvoor op hun kastje hadden klaargelegd. Na die tocht langs de bedden gingen de lichten uit en trok de nachtwacht zich terug in het keukentje om in een makkelijke stoel de ingezamelde gaven in rook te laten opgaan. Tot in de jaren zestig kwam het voor dat er op de gangen en zelfs in bed werd gerookt, en wandelende patiënten gingen in het cafetaria naast het ziekenhuis rustig een biertje drinken, of lieten zich dat door familie tijdens het bezoekuur aanreiken.[5] De taal en de omgangsvormen waren volks en rondborstig, om niet te zeggen robuust, iets wat bijvoorbeeld spreekt uit een anekdote uit het St. Jan de Deo in Haarlem, waar dezelfde broeders werkzaam waren. Bij het verschonen van een patiënt die elementaire lichamelijke functies niet meer onder controle had zei de broeder steeds weer opgewekt, met een zinspeling op een tekst van de apostel Paulus (1 Kor.10, 31): 'Hetzij ge eet of drinkt, hetzij ge schijt of stinkt, doe alles ter ere van God.' Dat was korter dan een preek en vermoedelijk meer geschikt om een hulpbehoevende zieke over zijn verlegenheid heen te helpen. Overigens werden niet alleen rooms katholieke patiënten opgenomen, in de jaren vijftig was zelfs tweederde van hen niet-katholiek.

Een fles in het glas

Van de verschillende staffuncties in het ziekenhuis was die van de rector, die de zieken en de broeders geestelijk bijstond, specifiek voor een katholiek ziekenhuis. Hij was er voor de wekelijkse preek, de dagelijkse mis en het zondagse lof. In de beginjaren van het ziekenhuis was hij inwonend, de torenkamer links was zijn werk- en woonplek. Die taak, feitelijk een sinecure, werd toevertrouwd aan een priester die zijn tijd voor het grootste deel aan ander werk moest besteden.

De eerste inwonende rector was de publicist en historicus Gisbert (Gijs) Brom, die de functie bekleedde van 1894-1904. Hij was

Ziekenbroeders op de Utrechtse Muziekschool

St. Joannes de Deo op de Mariaplaats 1896-1971

Glas in loodraampje boven de ingang: engel met het wapen van Utrecht
Foto: particuliere collectie

een zoon van Gerard Bartel Brom, de grondlegger van de befaamde edelsmederij die toen nog aan de Springweg was gevestigd, dus vlakbij de Mariaplaats. Zijn vele, meest veel jongere broers en zusters liepen dan ook nogal eens bij hem aan, ook wel onaangekondigd. Dat kon de driftige en impulsieve celibatair lastig verdragen, zodat hij hen vaak uitfoeterde en heftig verweet dat ze hem van zijn werk kwamen afhouden. De volgende ochtend had hij daar weer spijt van en stuurde hij een briefje met verontschuldigingen naar huis, wat zo vaak gebeurde dat zijn zusters erover spraken een formulier voor hem te laten drukken.

Behalve op de geschiedenis was de belangstelling van Brom, bevriend met de sociale priester Alphons Ariëns, ook sterk op de actualiteit gericht. Hun beider oud-professor op het grootseminarie Rijsenburg, de dichter en politicus Herman Schaepman, maakte hem hoofdredacteur van *Het Centrum*, de progressieve katholieke krant die de koers van 'de doctor', die in zijn fractie nogal eens alleen stond, ondersteunde. In verband daarmee kwam de grote man nu en dan ook krijgsraad houden in de torenkamer van het St. Jan de Deo. Voor de bezoeken van zijn leermeester had Brom in zijn kast een wijnglas staan, waarin een hele fles ging. Alvorens 'Schaep' de terugtocht naar Rijsenburg aanvaardde, werd dat glas geledigd.

Gregorius en Caecilia

Op den duur was er geen inwonende rector meer en kwam een secretaris van het aartsbisdom dagelijks naar het ziekenhuis om er de liturgische en pastorale functies waar te nemen. Met de verhuizing naar Overvecht is ook daaraan een eind gekomen. De kapel waarin die rector optrad, is overigens nog helemaal intact, en wordt nog wel benut als repetitieruimte. Alleen het altaar is er weggehaald. Op de eerste steen, links vooraan in die gewijde ruimte wordt vermeld dat die gelegd is op 24 juni ('VIII Cal. Quintiles') 1895. Het interieur van de kapel met de prachtige ramen van Heinrich Geuer uit 1896, waar niemand meer naar kijkt, verdient ook weer aandacht vanwege Joannes de Deo en Camillus, de twee wachters aan de poort. Uit (de tweede helft van) hun veel bewogen levens zijn in die ramen enkele goed herkenbare episoden weergegeven. Maar achter op de zangzolder prijken, verstopt aan weerskanten van het reusachtige orgel, in glas en lood de afbeeldingen van paus Gregorius de Grote, naar wie het Gregoriaans, de oudste zang van de kerk, is genoemd en tegenover hem Sint-Caecilia, patrones van de muziek en de musici. In tegenstelling tot Jan de Deo en Camillus, die geschiedenis zijn geworden, hebben zij hun actualiteit behouden. Zij zijn de echte heiligen van de Muziekschool.

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van Oud Utrecht.

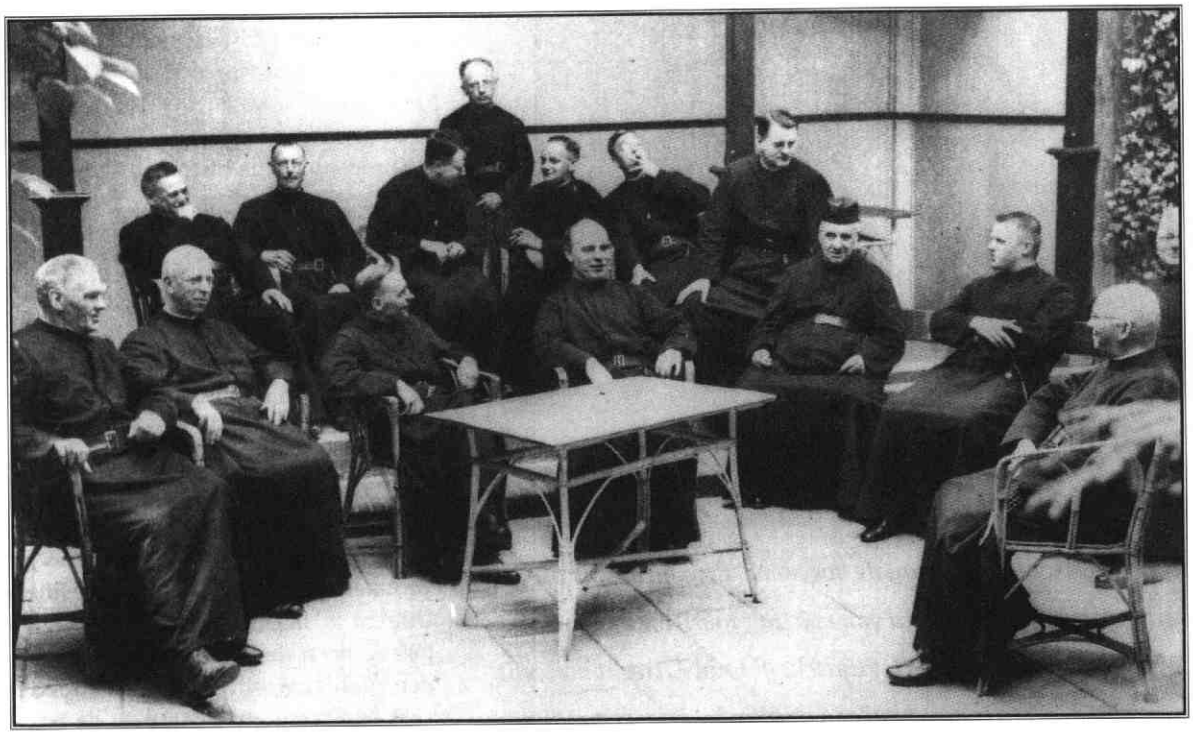

De 'Broeders van Barmhartigheid van de H. Joannes de Deo' tijdens een rustpauze in de tuin in 1939
Foto: Het Utrechts Archief

Noten

1 A. van Hulzen, *Utrecht op oude foto's 2* (Den Haag,1978) 188-191. Over de ingebruikname van het ziekenhuis en een beschrijving ervan, zie: *Utrechtsche Courant* van vrijdag 17 juli 1896 en volgende dagen.

2 De eerste vestigingsplaats van drie Duitse broeders was Kaatsheuvel (1875). Vandaar gingen ze in 1876 naar Den Bosch, waar ze het ziekenhuis aan de Papenhulst oprichtten. Daarna volgden Haarlem (1887), Utrecht (1889), Den Haag (1894) en Nijmegen (1902). De stichter van de congregatie was Peter (broeder Ignatius) Lötschert (1820-1886). Het moederhuis van de 'Barmhartige Broeders' bevindt zich in Montabaur in het Westerwald (Duitsland). Hun officiële naam is 'Congregatie van de barmhartige broeders van Montabaur', afgekort FMM, Fratres Misericordiae Montabaur. Het Nederlandse provinciale bestuur is gevestigd in Berg en Dal. Daar bevindt zich ook de Huiskroniek van St. Jan de Deo Utrecht, waaraan hier een en ander is ontleend. Zie ook: E.M. Buxbaum, *Peter Lötschert-broeder Ignatius* (Montabaur, 1995).

3 Over Joannes de Deo en Camillus, zie: David Hugh Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints* (Oxford/New York, 3e editie. 1992) resp. 263 en 81. Over de iconografie van beide heiligen: Stijn van der Linden, *De heiligen. Levens, kalenders, attributen [...].* (Amsterdam/Antwerpen, 2002) 459 resp. 160 - 161.

4 Over de geschiedenis van St. Jan de Deo is een en ander te vinden in het archief van het ziekenhuis Mesos-Overvecht, dat ter plaatse bewaard wordt. Bijvoorbeeld: *S. Joannes de Deo in Utrecht.* Introductie-boekje voor medewerkers Ziekenhuis Overvecht, 1980; H. Nijland, 'De brug tussen de Mariaplaats en Overvecht' in: *Goed Nieuws. Personeelsblad St. Joan de Deo* 1967; typoscript van een artikel in *Het Centrum*, gedateerd 6 januari 1961, met als kop 'Nieuw Ziekenhuis St. Joannes de Deo gepland in Overvecht'. Het artikel is blijkens een notitie in deze vorm voorgelegd aan en goedgekeurd door broeder provinciaal.
Met dank aan mevrouw M. Doek van het secretariaat van het ziekenhuis, die mij deze stukken bezorgde. Archivaris broeder Probus Bakker te Montabaur stuurde mij het boekje *Ziekenhuis St. Joannes de Deo 1896-1956* (Utrecht, 1956)

5 Een en ander werd mondeling meegedeeld door broeder Leo Brouwers te Utrecht, die als verpleegkundig directeur de overgang meemaakte van de Mariaplaats naar Overvecht. De opinie van pastoor Mets bij: Th.G.A. Hendriksen, *Aan de vergetelheid ontrukt. Leuke belevenissen in lief en leed langs Rijn en Lek* (Eigen uitgave, Utrecht, 1985) 174. Over Gisbert Brom: J.P.de Valk in *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (Amsterdam, 1985) 67-68. Diens veel jongere broer Gerard Brom vertelt in zijn *Een katholiek leven* (Baarn,1987) over Gijs' verblijf in St.Jan de Deo Utrecht (42 en 54). De anekdote- over Haarlem staat op p. 111.

2003: Jaar van de boerderij

Boerderijen in de provincie Utrecht 1

Gezicht op de hofstede Rhijnauwen vanuit de tuin uit het oosten, ca. 1920 - 1930. Fotograaf Blitz en Zn. Foto: Het Utrechts Archief

Het jaar 2003 is uitgeroepen tot het jaar van de boerderij. Er vinden vele publiekgericht activiteiten plaats op het gebied van cultuur, toerisme en recreatie, zowel op landelijk als provinciaal niveau. Het tijdschrift Oud-Utrecht besteedt dit jaar aandacht aan boerderijen, hun gebruik en geschiedenis in de provincie Utrecht. In de eerste aflevering gaat het over het Jaar van de boerderij.

Paul Vesters

De monumentenzorg heeft een bescheiden traditie opgebouwd met themajaren. Het Europees Monumentenjaar en het jaar van het industrieel erfgoed zijn bekende invullingen uit het verleden. De Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) heeft 2003 uitgeroepen tot jaar van de boerderij. Doel van de initiatiefnemers is het behoud en zorgvuldig beheer van de historische boerderijen en erven, en het scheppen van voorwaarden waarmee aan de landelijke bouwkunst op verantwoorde wijze een nieuwe toekomst kan worden geboden. Dit doel wil de stichting bereiken door beïnvloeding van beleidsmakers en publieke opinie, en informatievoorziening aan de direct bij deze categorie gebouwen betrokken partijen.

Verdwijnen van boerderijen

Historische boerderijen staan onder druk. Steeds meer agrariërs houden ermee op waardoor boerderijen hun agrarische functie verliezen. Een groot deel van deze boerderijen krijgt een nieuwe functie, bijvoorbeeld als woning of zorgboerderij. Een deel zal worden gesloopt. Uit een recent onderzoek van de SHBO blijkt dat de afgelopen zestig jaar landelijk meer dan 100.000 historische boerderijen (van voor 1940) fysiek zijn verdwenen. Dat is meer dan een halvering. Dit proces gaat onverminderd door. In de provincie Utrecht zijn zo'n 3.200 historische boerderijen over. In 1910 telde de provincie er nog 5.130 (over de periode 1910-1940 worden in het onderzoek geen aantallen vermeld). Opvallend veel van de resterend boerderijen hebben nog een agrarische functie (42 procent met als opmerkelijke uitschieter het veenweidegebied waar meer dan 70 procent van de historische boerderijen een agrarische functie heeft. Hiermee scoort dit gebied met Tholen en de Veenkoloniën landelijk het hoogst. Zorgwekkend is dat meer dan 30 procent van de historische boerderijen die eind jaren tachtig, begin jaren negentig zijn geïnventariseerd in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project, inmiddels zijn gesloopt.

Dansen, lezingen en koken

In 2003 is een groot aantal activiteiten gepland waarmee de verschillende doelgroepen worden benaderd. Het landelijk projectbureau organiseert een culturele estafette met onder andere dans, toneel, film, kookkunst, circus en verhalen vertellen. In de provincie Utrecht is de Hofstede Rhijnauwen de locatie waar de estafette halt zal houden. Verder wordt in Kasteel Groeneveld een tentoonstelling over de boerderij ingericht. Parallel aan deze tentoonstelling wordt een groot aantal lezingen en workshops georganiseerd over boerderij, erf en landschap. In april verschijnt een activiteitenbrochure waarin alle evenementen die in de provincie Utrecht plaatsvinden, staan vermeld. De brochure bevat tevens een kaart met alle bij de Boerderijenstichting Utrecht bekende fiets- en wandelroutes langs boerderijen.
Veel bestaande evenementen zullen het Jaar van de Boerderij aangrijpen om rond dit thema activiteiten te plannen, zoals de Open Monumentendag, de Landelijke Fietsdag, de Week van het Platteland en de Groene Maand.

Voor de brochure is de Boerderijenstichting Utrecht nog op zoek naar bestaande (lokale of regionale) wandel- en fietsroutes langs boerderijen. Voor meer informatie: Boerderijenstichting Utrecht, Paul Vesters (030-2343880) en op internet: www.jaarvandeboerderij.nl

Paul Vesters is verbonden aan de Utrechtse Boerderijenstichting

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij

Hans Mengelberg, sierkunstenaar en de kerkelijke interieurkunst / Frans van der Hulst en Josien de Jonge [onder red. van Inemie Gerards; eindred. Het Tweede Ambacht (Utrecht)]. Vianen: Optima, 2002; 163 p. ISBN 90 76940 10 X; €32,-
Leven en werk van de veelzijdige kunstenaar Hans Mengelberg (1885-1945) die in 1926 in Utrecht een atelier oprichtte voor kerkelijke interieurkunst. Naast een biografische schets gaat het boek in op de kunstzinnige ontwikkeling van zijn werk in relatie tot de kerkelijke interieurkunst in Nederland.

Zuilen toen Zuilen nog Zuilen was II / W. van Scharenburg. Utrecht: Wim van Scharenburg, [2002]; 272 p. ISBN 90 80699713
Boek bestaat uit wandelingen door de straten van oud-Zuilen aan de hand van talrijke foto's met de geschiedenis van winkels, gebouwen en markante personen. Vervolg op het eerste deel, uitgegeven ter gelegenheid van het 1.250-jarig bestaan van de gemeente Zuilen. In dit tweede deel zijn correcties en aanvullingen opgenomen.

Utrecht, de stad in gedichten / ingeleid en samengest. door Henk van Zuiden. Amsterdam: Uitgeverij 521, 2002; 168 p. ISBN 90 76927 24 3; €12,50
Bloemlezing van negentig gedichten waarin de stad Utrecht centraal staat of figureert, door Utrechtse dichters van vroeger, zoals Gabriël Smit, H. Marsman, Jan Engelman en hedendaagse, zoals Herman Beks, Frank Chapel en Oeke Kruythof.

Eemnessers door de eeuwen heen: een uitgave in het kader van het 650-jarig bestaan van Eemnes / samengest. door Bep de Boer [e.a.]. [Eemnes]: Historische Kring Eemnes,2002; 2 delen: [1]Alfabetisch overzicht van de genealogieën van Eemnesser families (ISBN 90 6550 714 0); [2]: Index (ISBN 90 6550 715 9).
Overzichtswerk van 2.283 Eemnesser families en de namen en persoonsgegevens van ruim 20.000 Eemnessers geboren tussen 1675 en ca. 1920. Rijk geïllustreerd met ruim 300 foto's van Eemnessers.

Nieuwegein: geschiedenis en architectuur / door A.M. Fafianie, R.E.T.M. Rijntjes en M.P. van der Wiel; eindred. Elisabeth Stades-Vischer. Zeist: Kerckebosch, 2002; 352 p. (Monumenten inventarisatie provincie Utrecht 30). Uitgegeven in samenwerking met de Stichting Publicaties Oud Utrecht. Met lit.opg. Bijlage: Territoir Nieuwegein, versterkte huizen/hoeven en buitenplaatsen (13e-19e eeuw) / Alf. lijst samengest. door A.M. Fafianie; ISBN 90 6720 289 4; €22,50
Beschrijving van de geschiedenis van de gemeente en meer dan 200 monumentale gebouwen, die alfabetisch op adres gerangschikt zijn. Bij ieder object is een waardering gegeven die correspondeert met het MIP-onderzoek.

IJsselstein, hoe was 't ook al weer? in de vorige eeuw / L. Murk [eindred. Ko Peeters; fotogr. Bram van Mens]. [Z.p.]: Stichting Publicatiefonds Historie IJsselstein, 2002; 235 p. ISBN 90 807369 1 0
Boek met ongeveer 400 foto's van IJsselstein en IJsselsteiners uit de periode 1900-2000 uit de privé-verzameling van de auteur. De foto's geven een beeld van de bewoners, hun beroepen en leefgewoonten, scholen en kinderen, festiviteiten. Daarnaast veel beelden van verdwenen en veranderde straten.

Rooms in Lombok : 100 jaar Antoniuskerk Utrecht / Armand Heijnen, Casper H. Staal en Gerrit Jan Westerveld ; [eindred. Armand Heijnen en Jan Scheffers; beeldred. Armand Heijnen en Casper Staal]. Utrecht: Poseidon Pers, 2002; 143 p.; €8,50 (excl. verzendkosten)
Uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de parochie St. Antonius en O.L.V. van Goede Raad te Utrecht. Feiten en gebeurtenissen worden in hun sociaal-economische, maatschappelijke en kerkelijke context geplaatst. Ook aandacht voor het kerkgebouw en het rijke interieur en de toekomstverwachtingen van de parochie. Het boek is dagelijks tussen 9 en 12 uur af te halen bij het Parochiecentrum, Kanaalstraat 200 of telefonisch te bestellen: (030)293 08 79.

Een kolonie van Duitsers: groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw / Marlou Schrover. Amsterdam: Aksant, 2002; 416 p. ISBN 90 5260 066 X; €30,-
Duitse immigranten vormden tot de Tweede Wereldoorlog de grootste groep vreemdelingen in Nederland. Als casus is de stad Utrecht gekozen waarbij het gehele bevolkingsregister over een periode van dertig jaar werd doorgenomen. Het boek geeft levensbeschrijvingen van Duitse immigranten in de tweede helft van de negentiende eeuw. Bekeken worden hun herkomst, huwelijken, werken, wonen en sociaal verkeer.

In kringen van kanunniken : munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227 / Kaj van Vliet. Zutphen: Walburg Pers, 2002; [Handelseditie van proefschrift Universiteit van Amsterdam]; 503 p. ISBN 90 5730 229 2; €44,95
Deze studie brengt de kanunnikengemeenschappen in het middeleeuwse bisdom Utrecht in kaart. In opeenvolgende perioden wordt de geschiedenis van de diverse munsters en kapittels uiteengezet, waarbij het onderzoek naar de samenhang tussen het ontstaan van nieuwe stichtingen en het veranderen c.q. verdwijnen van de bestaande instellingen centraal staat. Essentieel in het onderzoek zijn de functies van het kapittel en de levenswijze van de kanunniken. Kaj van Vliet, die op 28 november j.l. promoveerde, is werkzaam bij Het Utrechts Archief en redactielid van Oud Utrecht.

Het Mariaretabel in de Buurkerk

Het ketelhok van de Utrechtse Buurkerk verbergt een zwaar beschadigd altaarstuk. De geplande verbouwing biedt mogelijkheden een fraai retabel te ontrukken aan de vergetelheid.

Llewellyn Bogaers

Het Maria-altaar in de Utrechtse Buurkerk Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

In de Buurkerk, nu Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement, bevindt zich een schitterend laat-middeleeuws altaarstuk van Baumberger kalksteen. Helaas is het niet te bezichtigen: het staat achteraf, in het hok met de ketel van de centrale verwarming. In de literatuur is dit altaarstuk niet onopgemerkt gebleven.[1] Het is danig beschadigd tijdens een beeldenstorm, vermoedelijk die van 1566. Dit grote retabel had vijf nissen die met beeldhouwwerk gevuld waren, maar dat is allemaal verdwenen. Alleen in de bovenlijst en zwikken is beeldhouwwerk - weliswaar zwaar beschadigd - bewaard gebleven. Deze restanten - zie bijvoorbeeld de zeer fijne randversiering - verraden een meesterhand.

Afgeslagen hoofden

Het retabel was een Maria-altaar. De twee scènes waarvan de contouren enigszins behouden zijn, geven taferelen uit het prille leven van Jezus weer en wel de aanbidding door de drie koningen en de vlucht naar Egypte. De hoofden zijn er afgeslagen, maar de onderkant is nog goed herkenbaar. Op het linkerlijst zien wij het strobed waarop Maria rust. Het is heel verfijnd weergegeven. Onder haar handbereik staat een rond tafeltje met een kannetje en een broodje. Op de bank links van haar zit Josef. Hij draait zich om en kijkt hoe drie koningen zijn vrouw en zoon alle eer bewijzen: één knielt voor het rustbed, een ander kijkt staande toe en de derde is reeds geknield. Op de achtergrond zien wij een verhoogde burcht, het kasteel van koning Herodes. Een engel sluit dit tafereel aan de rechterzijde af.

Ook het rechtertafereel begint met een engel. Prachtig zijn de achterbenen en de staart van de ezel die Maria met haar kindje draagt. De contouren van haar kleed verraden haar gestalte. Josef leidt de ezel naar een openstaande poort in de stadsmuur.

Voor de figuren in de lijst boven het middenpaneel is tot nu toe geen bevredigende interpretatie gegeven. Hier moet toch wel een verheven scène uit het leven van Maria zijn afgebeeld? Kan het hier om de rechtsprekende Christus gaan die geflankeerd is door Maria en Johannes?

Kalandebroederschap

Het Mariaretabel was een kostbaar altaarstuk op een prominente plek in de kerk, en wel het noordtransept. Hier was ruimte voor een kapel van een broederschap van zekere allure. Ten onrechte heeft men gedacht dat dit de Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood-Godsbroederschap was.[2] Haar altaar stond vóór 1512 *int cruyswerck aen die noertsyde*, wat slechts aangeeft dat het in het noordtransept stond.[3] Dit altaar stond links van de triomfboog die het hoogkoor scheidde van het transept, in het verlengde van de linkerzijbeuk.

In een eerdere publicatie heb ik het bewaard gebleven altaarstuk al toegedacht aan de Kleine Kalandebroederschap, een oude (circa 1360), prestigieuze broederschap van twintig adellijke heren die in de Buurkerk een ei-

Detail van de linkerlijst met aanbidding van de drie koningen Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

gen altaar had.[4] Haar bijzondere naam ontleent deze broederschap aan het feit dat de leden in principe op de eerste van elke maand, de *Kalande*, bijeenkwamen om aan hun altaar de mis te vieren. Dit gebruik hadden zij al in 1398 losgelaten.[5] Van deze broederschap was Maria de patroonheilige. Eigenlijk kwam alleen deze rijke broederschap in aanmerking als opdrachtgever van dit altaarstuk. Sinds kort weet ik het zeker. Bij de verkoop van een graf in 1524/25 staat in de kerkmeestersrekeningen vermeld dat het ligt *int noerdteynde vant cruysswerck voer dat Clandenautaer*.[6] Weer is er een raadseltje opgelost. Het laat onverlet dat wij graag zouden willen weten wie de beeldhouwer is geweest. Een toeschrijving kan alleen op basis van stijlkenmerken geschieden. Want het archief van de Kleine Kalande is nagenoeg verloren gegaan. Het retabel dat vooral in de details verfijnd gotisch werk laat zien, wordt rond 1470 gedateerd.

Plattegrond Buurkerk tussen 1457 en 1505 op basis van Haakma Wagenaar. Deze plattegrond is vergelijkbaar met de huidige situatie omdat de koren in 1586 zijn afgebroken. Het Maria-altaar stond in het meest linker deel van het transept.

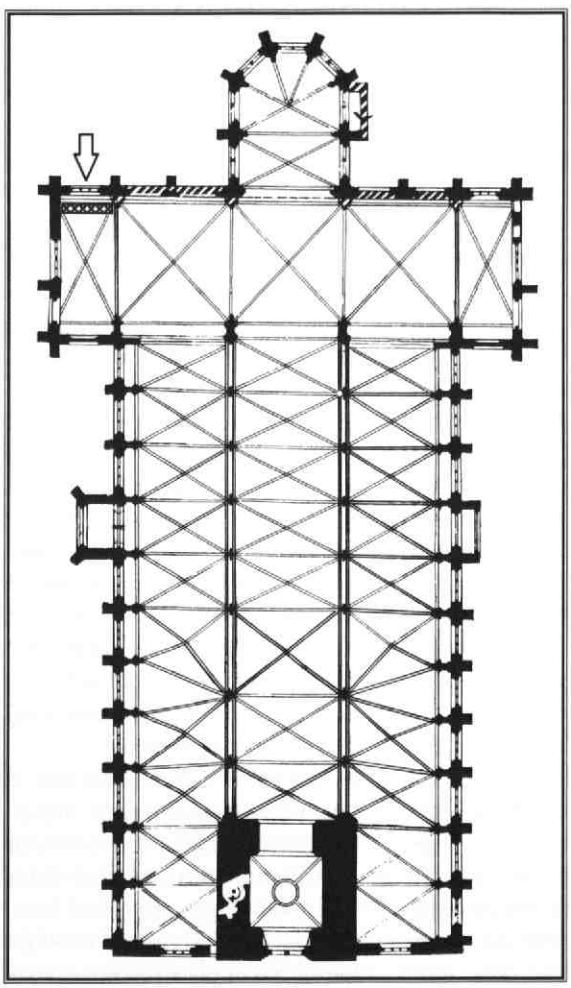

Het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement realiseert nu een ingrijpende verbouwing waarbij de mogelijkheid bestaat dat het retabel weer zichtbaar gemaakt wordt. Via glasplaten zou dit vanaf de galerij mogelijk zijn. De financiering vormt nog een struikelblok. De verbouwing van het museum is natuurlijk een goede gelegenheid om dit laat-middeleeuwse pronkstuk weer in de openbaarheid te brengen. Het verdient gezien te worden. Als beeldhouwwerk en als product van de beeldenstorm. Het is nu eenmaal één van de weinige Utrechtse topstukken uit de Middeleeuwen die op locatie bewaard zijn gebleven.

Llewellyn Bogaers is cultuurhistorica, als freelancer organiseert en begeleidt ze cultuurhistorische reizen en historische rondleidingen, onder andere door de Buurkerk.

Noten

1 De belangrijkste opmerkingen zijn te vinden in: W. Halsema-Kubes e.a., *Adriaen van Wesel, een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1980) 26-27, alwaar literatuurverwijzingen vermeld staan.

2 Idem, 26.

3 F.A.L. van Rappard, 'Die bruederscap van der poerten des hemels, gesticht anno 1495 op O.L.V. avont assumptionis', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht 10* (1882), 2.

4 Llewellyn Bogaers, 'Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 8 (1999) dl. 2, 105.

5 Het Utrechts Archief, SBA I, 173, f.2.

6 Idem, SBA II, 47, 1524/25, f. 14.

Zondeval en kruisdood

Een glas met religieuze voorstellingen van de Leidsche Rijn

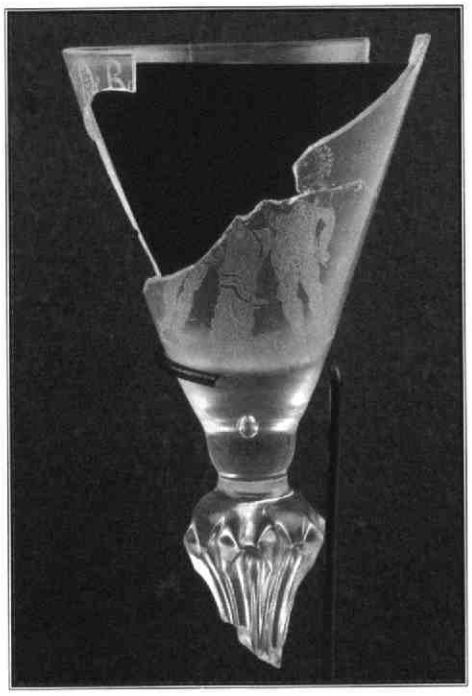

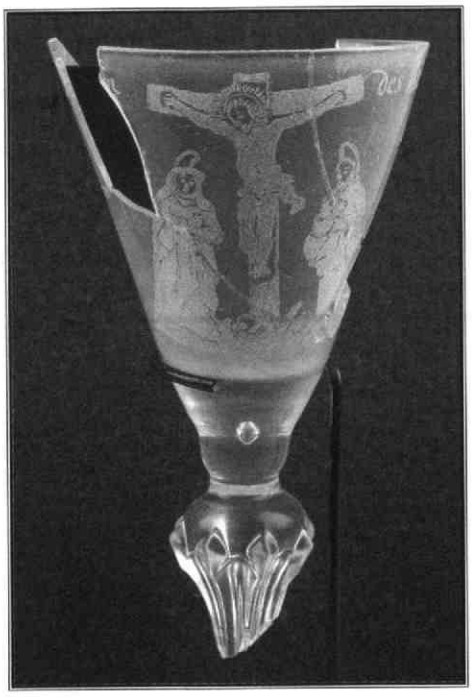

In een dichtgegooide greppel in Leidsche Rijn vonden archeologen enkele zwartgevlekte, gegraveerde stukjes glas. Zorgvuldige reconstructie leverde een fraai 18e-eeuws glas op versierd met bijbelse taferelen, waarschijnlijk afkomstig uit de boedel van een welvarende boer.

A.G. Rauws

Afbeeldingen van de zondeval (fragmentarisch, links) en de kruisdood (rechts). Foto's: H.Lägers, Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum Utrecht

Het stadsuitbreidingsgebied Leidsche Rijn is goed voor een rijke oogst op archeologisch gebied. Het meest tot de verbeelding spreken natuurlijk de vele vondsten uit de Romeinse periode. Daarnaast worden er nog veel boeiende vondsten gedaan uit andere perioden, zoals de vermoorde man uit de Late IJzertijd[1] en een bijna complete eg uit de 12e eeuw.

Bij een proefonderzoek langs de Hogeweide in de vroege herfst van 2001 is gezocht naar sporen van een middeleeuwse voorganger van de in 1959 afgebroken vroeg 16e-eeuwse boerderij *De Hoogeweide*.[2] Die lijkt te hebben bestaan. Aan de hand van gevonden bouwpuin is geconcludeerd dat er stenen bouw is geweest vanaf het begin van de 14e eeuw. De kwaliteit van de bouwmaterialen, waaronder veel geglazuurde plavuizen en daktegels, is opvallend goed. Dat is zeer ongebruikelijk bij boerderijbouw in de Middeleeuwen. Mogelijk houdt dat verband met de status van de toenmalige grondeigenaren, dat waren namelijk enkele Utrechtse kapittels. Of is hier sprake van hergebruik?

Vlekkerige zwarting

Bij de 16e-eeuwse boerderij werd ook glas gevonden, en wel in een pas in 1959 dichtgegooide greppel. Na strenge selectie van de glasvondsten, waarbij doorgebrande gloeilampen, jampotten en dergelijke werden verworpen, bleef enig glasmateriaal over. Hieronder was een aantal fragmenten van een kelkglas met gegraveerde figuren.

Bij reconstructie bleek helaas een deel van de conische kelk en van de stam te ontbreken. De voet had een omgeslagen rand, de incomplete stam was pseudogefacetteerd, een zogenaamde 'Silezische' stam. Niettemin konden de maten van het glas grotendeels worden vastgesteld. De diameter van de voet bedroeg 73 mm en van de kelk 71 mm. De diepte van de kelk is 61 mm en de geschatte totale hoogte ongeveer 160 mm. Uit de meting van het soortelijk gewicht (3,03 g/ml) bleek dat het uit loodglas was gevormd. Dit feit en de vorm van de stam van het glas maakten een ruwe datering mogelijk in de eerste helft van de 18e eeuw.[3]

Het loodgehalte van het glas was ook de oorzaak van het ontstaan, tijdens het verblijf in de afvalgreppel, van loodsulfide aan het oppervlak. Dit resulteerde in een vlekkerige zwarting van grote delen van het glas. Hierdoor werd het onderzoek van de graveringen zeer bemoeilijkt. Voorafgaand aan een reconstructie met tweecomponentenglaslijm, werd daarom het glas door behandeling met verdund salpeterzuur weer helder doorzichtig gemaakt.

De voorstellingen zijn wat primitief uitgevoerd als diamantlijngravure.[4] Hierbij worden de figuren met een op een stift gekit diamantje ingekrast. De voorstellingen zijn grotendeels gespaard gebleven. Zij bestaan uit twee diametraal geplaatste afbeeldingen. De ene geeft, helaas onvolledig, de zondeval weer;

zichtbaar zijn Adam, de stam van de boom met de staart van de slang en de benen plus een hand van Eva met daarin de appel. Aan weerszijden van de boomkruin staat gegraveerd: '*De Boom ... des Dooods*'. De andere is een weergave van de kruisdood van Jezus van Nazareth. Aan weerszijden van de gekruisigde Jezus staan Maria en Johannes de Evangelist. Aan de voet van het kruis ligt een schedel. Aan weerszijden van het kruis staat de tekst: '*De Boom ... des Levens*'. In beide teksten zijn de aanwezige letters hier cursief gezet, de andere letters geven een interpolatie weer. De teksten maken duidelijk dat in de christelijke visie de vrucht van de 'boom der kennis van goed en kwaad' de sterfelijkheid van de mens met zich meebracht en dat de kruisdood van Jezus van Nazareth voor de mens de mogelijkheid van het 'eeuwig leven betekende.

Glazen geïllustreerd met deze kernpunten van het christelijk geloof waren zeer in trek in de 17e en 18e eeuw, vooral in protestantse kring. De vondst ervan bij de boerderij De Hoogeweide suggereert dat de toenmalige bewoner een redelijk welvarende boer moet zijn geweest.

Bijbelse prentkunst

Religieuze illustraties op glazen zijn meestal geen originele afbeeldingen. Meestal liet de glasbewerker zich inspireren door de rijke bijbelse prentkunst van de 16e en de 17e eeuw. Overigens zijn ook veel van die prenten geen zuivere originelen, maar vaak weer afgeleiden van prenten van bekende grafici als Dürer, Schut en Wierix. Uit vergelijkend onderzoek vallen hele stambomen van zulke prenten te reconstrueren. De afbeelding van de kruisdood lijkt, direct of indirect, te zijn afgeleid van een prent van Jan Wierix.[5] De weergave is overigens zeer ruw. Dat maakt de vraag gewettigd of zo'n verband mag worden aangenomen, terwijl er toch zo veel prenten zijn die de kruisdood weergeven. De enige rechtvaardiging hiervoor is dat bij het onderzoek is gebleken dat er opvallend veel eenduidig verschillende versies bestaan van dit thema: Jezus naar links of naar rechts hangend, de opstelling van Maria en Johannes, het al dan niet aanwezig zijn van Maria Magdalena, staand of knielend of het kruis omklemmend, wél of geen schedel aan de voet van het kruis en, zo ja, links of rechts, enzovoort. Helaas is de afbeelding van de zondeval te fragmentarisch voor een plausibele toeschrijving. Overigens bestaan ook hier veel eenduidig verschillende variaties op dit bekende thema.

De vondst van dit glas bevestigt dat het rivierengebied ten westen van Utrecht een rijke bron van archeologische informatie is die ruim 20 eeuwen omspant.

A.G. Rauws is werkzaam bij het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de Gemeente Utrecht

Veel dank is verschuldigd aan de heer C. Staal en mevrouw T. Kootte (Museum Catharijneconvent, Utrecht) en mevrouw M. Stijkel (Bibliotheek Rijksmuseum, Amsterdam) voor hulp en advies bij het zoeken naar prenten waarvan de afbeeldingen op het glas zouden kunnen zijn afgeleid; voorts aan de heer H. Lägers van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum voor de foto's van het gereconstrueerde glas.

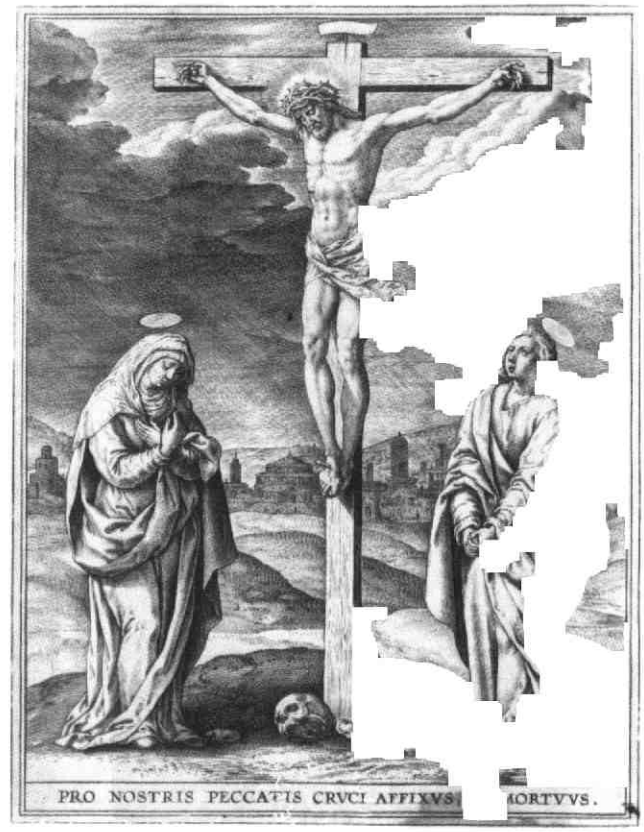

De kruisdood-prent van Wierix
Collectie: Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen
Foto: Peter Maes, Gent

Noten

1 T. Pot T., *Op zoek naar de verleden medemens. Bespiegelingen over archeologische en bouwhistorische vondsten uit Utrecht* (Utrecht, Matrijs, 2002) 54-63.

2 J.S. van der Kamp, *Archeologisch proefonderzoek langs de Hogeweide.* Archeologische Rapporten Gemeente Utrecht 5 (Utrecht, Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, 2002).

3 H.E. Henkes, *Glas zonder glans: vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen, 1300-1800* (Rotterdam 1994) 264-265. Het onderschrift bij fig.181 op p.265 vermeldt abusievelijk '17e' in plaats van '18e eeuw'.

4 A. Laméris, 'Het graveren van glas', in: *"KM". Materiaaltechnische informatie over beeldende kunst* (voorjaar 2002) 36-38.

5 L. Alvin, *Catalogue raisonné de l' oeuvre des trois frères Jean, Jérome et Antoine Wierix* (Bruxelles, Arnold 1866) nr. 370; M. Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix. Catalogue raisonné.* (Bruxelles, Bibliothèque Royal Albert Ier, 1978) nr. 156.

Utrechtse straatnamen 1: Oude Kerkstraat

De 'stege nae de Santhoff', de tegenwoordige Oude Kerkstraat, met rechts de Steenstraet, de tegenwoordige Biltstraat, en links het huis Den Santhof op een plattegrond uit 1642
Foto: Het Utrechts Archief, Sint-Pieter, inv.nr. 342

Een goed en wetenschappelijk verantwoord straatnamenboek van Utrecht bestaat nog niet. Toch zijn veel mensen benieuwd naar de geschiedenis en de verklaring van de naam van hun straat, getuige de talrijke vragen die Het Utrechts Archief daarover krijgt. Ook voor de stadsgeschiedenis is zo'n boek interessant, want het brengt veel nieuwe feiten over onder meer de vroege stedelijke topografie boven water. Daarom schrijft Erik Tigelaar een straatnamenboek voor Utrecht dat naar verwachting in 2005 zal verschijnen. Oud-Utrecht publiceert alvast enige korte artikelen over opmerkelijke straten.

Erik Tigelaar

Het gedeelte van de Oude Kerkstraat dat ligt tussen de Biltstraat en de Gildstraat was oorspronkelijk de toegangsweg naar een huis dat ten noorden van de kruising van de tegenwoordige Oude Kerkstraat en de Gildstraat stond. Dit huis met bijbehorende boomgaard wordt in een akte uit 1619 aangeduid als 'den Sandthoff'. De toegangsweg wordt in deze akte vermeld als St. Jeronimusstege. Op een plattegrond uit 1642 komt de weg voor als 'stege nae de Santhoff'. Vervolgens wordt hij in de tweede helft van de 17e eeuw en in de eerste decennia van de 18e eeuw Santhoffsteegh genoemd.

Deze steeg heeft uiteindelijk de naam Oude Kerkstraat gekregen omdat Den Santhof lange tijd in gebruik is geweest als roomse schuilkerk. In 1686 wordt voor de eerste keer vermeld dat het huis 'wort gebruyckt tot een paepse kerck'. Het huis heeft nog dienst gedaan als kerk totdat deze in 1739 verhuisde naar een pand aan de zuidzijde van de Biltstraat. Na de verhuizing is men Den Santhof ook De Oude Roomse Kerk of kortweg De Oude Kerk gaan noemen, waardoor op den duur ook de steeg van naam veranderde. Vanaf 1761 komt zij uitsluitend nog voor als Oude Kerksteeg.

Op 16 november 1880 hebben Burgemeester en Wethouders de straatnaam op voorstel van de wijkmeester gewijzigd in Oude Kerkstraat. De bouw van 'een fraai huis met stal en koetshuis' in de straat rechtvaardigde naar zijn mening deze naamsverandering. Het straatgedeelte dat ligt tussen de Gildstraat en de Bollenhofsestraat ontving de naam in 1890.[1]

Erik Tigelaar is Unitleider Beeldmateriaal en Bibliotheek bij Het Utrechts Archief.

Noot

1 Het straatnamenboek van Utrecht zal worden voorzien van een uitgebreid notenapparaat.

Oud-Utrecht in 2002

2002 was voor de Vereniging Oud-Utrecht een jaar waarin vele activiteiten plaatsvonden. Naast excursies, lezingen, de ledenvergaderingen en de bijeenkomsten in het Historisch Café waren dat onder andere het Groot Evenement, een feestelijke bijeenkomst ter afsluiting van de ideeënwedstrijd Beleef de singels! en de presentatie van het Jaarboek in het Centraal Museum.

Tolien Wilmer

1 9

2

Groot Evenement

De bootreis van Rhenen naar Culemborg tijdens het *Groot Evenement* (25 mei) werd muzikaal opgeluisterddoor het duo *De Gasten*. Dr. H.P. Deys zorgde voor achtergrondinformatie bij het passeren van interessante locaties (foto 1).

Beleef de singels!

Op 15 september vond in de Leeuwenbergkerk een bijzondere en gevarieerde bijeenkomst plaats met als thema behoud en herstel van de cultuurhistorische waarde van het Utrechtse Singelgebied. Aanwezigen konden hun visie op het Singelplantsoen uitdrukken in verf (foto 2), muzikaal werd de bijeenkomst opgeluisterd door het *Binnenstadskoor* dat delen van de opera *Orphee* ten gehore bracht (3). De voorzitter van de jury van de ideeënwedstrijd *Beleef de singels*, ir. K. Visser, las het juryrapport voor, geflankeerd door Th. van de Vathorst (links) en prof. dr. R.E. de Bruin en mevrouw ir. J. van Essen (rechts, foto 4). De eerste en tweede prijs gingen naar Jhr. drs. A.J. Six (5) en mevrouw dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij (6). De originaliteitsprijs was voor F. Driessen (7). Het erelid drs. T.J. Hoekstra overhandigde de *Visie van de Vereniging Oud-Utrecht* op het behoud en het herstel van de cultuurhistorische waarde van het Utrechtse Singelgebied aan de burgemeester van Utrecht, mevrouw mr. A.H. Brouwer-Korf. (8)

Presentatie Jaarboek

In de aula van het Centraal Museum vond op 15 november de presentatie plaats van het *Jaarboek Oud-Utrecht 2002* dat geheel gewijd is aan de Utrechtse familie Martens (van Sevenhoven). Het eerste exemplaar werd overhandigd aan mr. O.W.A. baron Van Verschuer (foto 9) die herinneringen ophaalde aan jhr. mr. A.H. Martens van Sevenhoven, de oprichter van de *Stichting Fonds Martens van Sevenhoven*.

6 7 5

4

8 3

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 76e jaargang nr.1,
februari 2003 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht, tel.: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00

U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.

De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 jaar en U-pashouders €15,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / bedrijven €50,-.
Contributie- en ledenadministratie: Postbanknr. 575520, Utrecht

Redactie: B. van den Hoven van Genderen, K. van Vliet, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 2/2003: 25 februari

*Uw **bijdragen** kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur.*

Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Agenda en berichten

Historisch café

Op *vrijdag 14 februari* is (onder voorbehoud) Peter Vermeulen gastspreker in het Historisch Café. De heer Vermeulen is architect en stedenbouwkundige en voorzitter van de Utrechtse Commissie Welstand en Monumenten en de Welstandskamer Leidsche Rijn. Een maand later houdt de heer F. Landzaat, bestuurslid van de Stichting Historie Grofkeramiek een inleiding over de Tegelfabriek Westraven.
Beide bijeenkomsten vinden plaats in 't Weeshuid, Domplein 16 in Utrecht en beginnen om 17.00 uur. De entree is gratis.

Rondleiding Sterrenwacht Sonnenborgh

Op *donderdag 27 februari* (aanvang 20.00 uur) organiseert de activiteitencommissie een bezoek aan de Utrechtse Sterrenwacht. De rondleiding voor leden en introducés wordt verzorgd door André van der Lek, medewerker van Museum de Sterrenwacht. Hij geeft onder andere uitleg over de Utrechtse Meridiaan, de aanwezige sterrenkundige apparatuur en de indrukwekkende bibliotheek. Bij heldere hemel bestaat de mogelijkheid zelf naar sterren en planeten te kijken.
Plaats: Zonnenburg 2 Utrecht; Kosten: €3,-.

Inaugurale rede

Op *vrijdag 11 april 2003* om 16.15 uur zal prof. dr. R.E. de Bruin als hoogleraar Utrecht Studies zijn inaugurele oratie houden in de aula van het Academiegebouw aan het Domplein te Utrecht.

Publieksprijs tijdschriftartikel niet uitgereikt

De oproep in het decembernummer om het beste artikel aan te wijzen uit de jaargang 2002 van het tijdschrift heeft welgeteld twee inzendingen opgeleverd. Bovendien hadden beide inzenders een andere keuze gemaakt, dus is er geen artikel met meerderheid van stemmen gekozen. De prijs zal dan ook niet worden toegekend.

Oproep auteurs witte-vlekkenplan

De Vereniging Oud-Utrecht stelt zich ten doel om de kennis en belangstelling voor de geschiedenis van Utrecht te stimuleren en bevorderen. In dit kader 'adopteert' de vereniging jaarlijks een 'witte vlek' in de geschiedschrijving over stad en provincie. Uitgangspunt vormt een overzicht van onderwerpen uit de geschiedenis van Utrecht, waarover weinig of niets is gepubliceerd. Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt auteurs uit om over één van deze onderwerpen oorspronkelijk onderzoek te doen. Het onderzoek dient van wetenschappelijk gehalte te zijn en moet uitmonden in een artikel voor het Jaarboek Oud-Utrecht van ongeveer 30 pagina's. De auteursvergoeding bedraagt €3.400,-.
De lijst met onderwerpen in de Utrechtse geschiedenis waarover weinig of niets is gepubliceerd is opgesteld door de Stichting Stichtse Geschiedenis. Voorbeelden van terreinen waarop zich het onderzoek kan bevinden zijn landbouw, nijverheid en bedrijven, criminaliteit, sociale zorg, cultuur buiten de steden en stadsuitbreidingen.
Geïnteresseerde auteurs kunnen voor informatie, een reglement en een volledige lijst met onderwerpen contact opnemen met de secretaris van het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht, mw. C.C.S. Wilmer, tel. (030) 286 66 11. Een opzet van het onderzoek wordt vervolgens ingediend bij het bestuur, bij voorkeur vóór 1 mei 2003. Bestuur en Jaarboekredactie bepalen gezamenlijk hun keuze. Met de auteur wordt een contract afgesloten.

Gids en workshop over onderzoek naar verkeer en vervoer

In de serie 'Trajecten door Utrecht' verschijnt begin maart een nieuwe onderzoeksgids, *Wegwijzer. Gids voor onderzoek naar verkeer en vervoer in de provincie Utrecht*. De gids werd geschreven door Hans Renes, historisch geograaf, en Douwe Koen, medewerker van Het Utrechts Archief.
Mobiliteit bepaalt ons leven en bepaalt ook voor een belangrijk deel onze omgeving. Mensen hebben zich altijd verplaatst, om contact te houden met andere mensen, om goederen te halen en te brengen en ter ontspanning. Al duizenden jaren zijn voor die verplaatsingen voorzieningen getroffen, zoals wegen, kanalen, bruggen, wegwijzers en pleisterplaatsen. Voor de geschiedenis van verkeer en vervoer bestaat dan ook veel belangstelling.

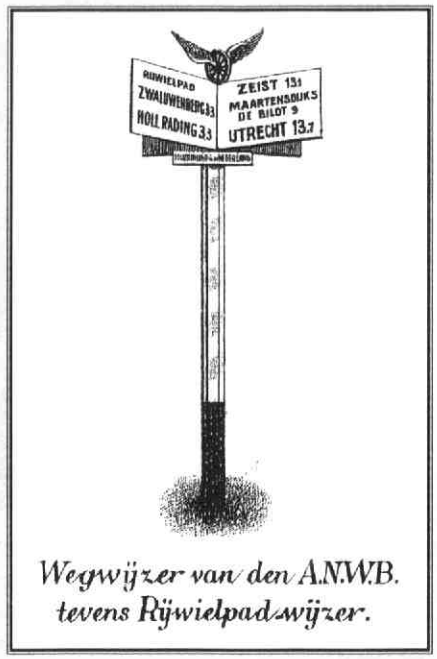

Een vroeg model wegwijzer van de ANWB (Het Utrechts Archief, collectie beeldmateriaal).

Door haar centrale ligging is Utrecht door de eeuwen heen steeds een knooppunt van verkeer en vervoer geweest. Elke tijd kende zijn eigen vervoermiddelen. Komen er tegenwoordig vele spoorlijnen en landelijke autosnelwegen in Utrecht bij elkaar, in de 17e eeuw was de stad een belangrijke schakel in een aaneengesloten netwerk van 415 kilometer trekschuitdiensten. Er bestonden verbindingen met

Amsterdam, Leiden, Den Haag, Delft, Rotterdam en Schoonhoven. De komst van de spoorwegen in de 19e eeuw betekende het einde van de trekvaart. De vaarten zelf liggen er vaak nog, en veel oude jaagpaden zijn de laatste jaren weer in ere hersteld ten behoeve van de recreatie. Niet alleen trekvaarten, maar ook tracés van andere transportvormen zijn vaak nog goed herkenbaar in het landschap.

Op *zaterdag 15 maart* van 10.00 tot 12.30 uur geeft Douwe Koen op Het Utrechts Archief een speciale workshop over verkeer en vervoer, waarbij de gids als leidraad zal dienen. De workshop geeft een handreiking voor het onderzoek naar de geschiedenis van de wereld van waterwegen, landwegen, spoor- en tramwegen, herbergen, tollen en hessenwegen. In Het Utrechts Archief aanwezige archiefbronnen als kaartmateriaal, wegenleggers, oude dienstregelingen, concessies voor tolheffingen en vergunningen voor stoomdiensten dienen daarbij als hulpmiddel.
Opgave voor de workshop is mogelijk via de website van Het Utrechts Archief: www.hetutrechtsarchief.nl onder het kopje informatie. Schriftelijke of telefonische aanmelding bij de receptie kan ook: Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199 - 201 / 030 - 286 66 11. De kosten bedragen €28,- of €23,- voor vrienden van Het Utrechts Archief inclusief de hierboven beschreven onderzoeksgids.

18e Nicolaas van der Monde-lezing

Ir C. Douma: Drie historische 'spoorweg-bolwerken' aan het Moreelsepark

Dinsdag 18 februari 2003, Pieterskerk Utrecht, aanvang 20.00 uur, toegang gratis

De drie administratiekantoren van de Nederlandse Spoorwegen aan het Moreelsepark vormen met hun kenmerkende en karakteristieke architectuur en in hun chronologische volgorde een zeer waardevol ensemble, dat omstreeks 1981 in zijn geheel werd opgenomen op de lijst van beschermde Rijksmonumenten.
Hoofdgebouw I, in neoclassicistische stijl gerealiseerd in 1870-1871 door de Utrechtse architect N.J. Kamperdijk, diende als hoofdkantoor van de in 1863 opgerichte Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (MES) die daartoe in 1870 van Den Haag naar Utrecht verhuisde. Het werd ten gevolge van expansie al in 1879 met een verdieping uitgebreid door architect A.C. Vink.
In 1893 volgde het rijk gedetailleerde hoofdgebouw II, ontworpen door architect J.F. Klinkhamer en gebouwd in de toen in zwang zijnde neorenaissancestijl. Het diende eveneens als administratiekantoor voor de - sterk gegroeide - MES en is in het exterieur overdadig versierd met decoraties die verwijzen naar het ontstaan en de ontwikkeling van stoomtractie.
De malaise tijdens de Eerste Wereldoorlog dwong 'het Staatsspoor' (MES) en 'Hollands Spoor' (HYSM) tot samenwerking en uiteindelijk fusering in 1917. In dat jaar kreeg dr. ir. G.W. van Heukelom, architect in vaste dienst bij de MES, de opdracht voor een groot gezamenlijk hoofdkantoor. Na een snel ontwerpproces realiseerde een speciaal hiertoe in het leven geroepen eigen spoorwegbouwbedrijf van 1918 tot 1921 een in sobere kubistisch-expressionistische trant opgetrokken bakstenen gigant die een van de meest markante Utrechtse kantoorgebouwen zou worden en in de volksmond bekend staat als 'de Inktpot'.
De heer Douma bespreekt de ontstaansgeschiedenis en de vormgeving van de drie gebouwen in de context van de ontwikkeling van de betrokken spoorwegmaatschappijen. Ook zal hij uitvoerig stilstaan bij het overige spoorwegœuvre van de drie genoemde architecten.

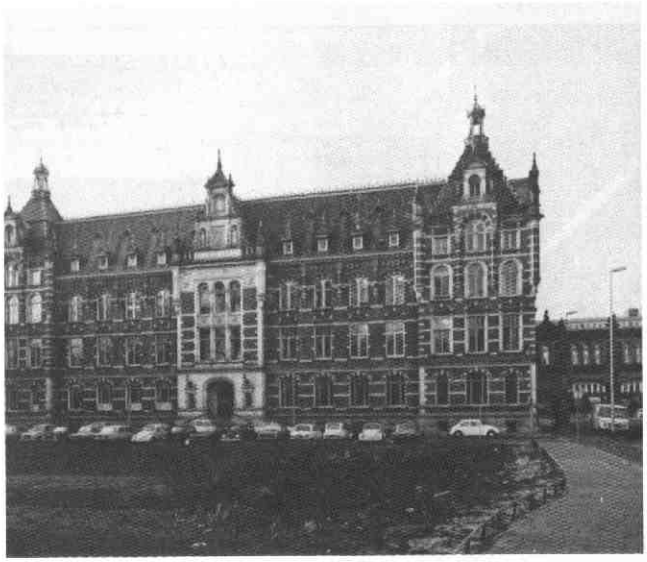
NS-Hoofdgebouw II

Ir. C. Douma is voormalig bouwmeester bij de Nederlandse Spoorwegen. Hij werkte 38 jaar als hoofdarchitect en hoofd van de eigen bouwafdeling van de NS. Als nevenactiviteit was hij belast met het monumentenbeleid van de NS. Hij heeft veel publicaties op zijn naam staan, waaronder het standaardwerk *Stationsarchitectuur in Nederland 1938-1998*.

De Nicolaas van der Monde-lezingen worden georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht.

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?

U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. Pastoor Ohllaan 25, Vleuten, T. 030-233 66 99
www.hermans-schuttevaer.nl

Weten wat uw huis waard is? Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waarde-volle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding van historische woonhuizen
- Taxaties voor hypotheken, nalatenschappen en boedelverdelingen

Muus & IJzerman

Makelaardij in onroerende zaken BV | Maliebaan 48
Postbus 14014 | 3508 SB Utrecht T 030 - 234 00 08 | www.muus-ijzerman.nl

NVM ISO 9002

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- **VERBOUW**
- **NIEUWBOUW**
- **RESTAURATIE**
- **ONDERHOUD**

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen bedrijfsjuristen

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 87

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Fs od. 1903

Oud-Utrecht

76e jaargang

2003

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

'Frater Onderwijs - Beter Onderwijs!'

De Fraters van Utrecht 1873 - 2002

Een kolonie van Duitsers

De successtory van een Utrechtse drukker

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

PKC

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

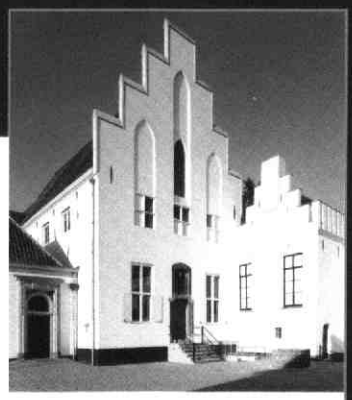

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Workum

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

34 Afscheid van de zwarte togen

De Fraters van Utrecht hebben decennialang een stempel gezet op het katholieke onderwijs in de stad. In 1977 nam de laatste frater afscheid als onderwijzer, binnenkort vertrekken de laatste, bejaarde leden van de congregatie uit hun klooster aan de Herenstraat. Intussen bloeit het frater-onderwijs opnieuw, maar dan in Indonesië.

40 Pottenverkopers en moderne winkeliers

In de 19e eeuw vestigden zich honderden Duitse immigranten in de Domstad. De Münsterlanders onder hen lieten met hun moderne winkels, zoals De Winkel van Sinkel, de meeste sporen na. Marlou Schrover schreef er een opmerkelijk boek over dat nieuw licht kan werpen op het actuele migrantenvraagstuk.

44 Succesverhaal van een Utrechtse drukker

Ruim honderd jaar was de drukkerij van Jacobus van Boekhoven gevestigd in de Utrechtse binnenstad. Wat begon als een 'alleenwerkende, primitieve drukker' groeide uit tot een groot, modern bedrijf. Reconstructie van een bedrijfssucces.

> Inhoud

32 *Van de bestuurstafel*

33 *Cultureel Erfgoed*

Joos van Vugt 34 *'Frateronderwijs - beter onderwijs!'*
Een beknopte geschiedenis van de Fraters van Utrecht, 1873-2002

Xandra Knoth 40 *Een kolonie van Duitsers*
Historisch onderzoek als leidraad voor actuele vraagstukken

Mieke Breij 44 *'Nette uitvoering en solide behandeling'*
Het succesverhaal van de Utrechtse drukker Jacobus van Boekhoven

Erik Tigelaar 49 *Utrechtse straatnamen 2: Zilverstraat*

Tom Blekkenhorst 50 *Van ambachtelijk boerenhuis tot postmoderne boerderette*
Boerderijen in de provincie Utrecht 2

52 *Literatuursignalement*

53 *Agenda en berichten*

Van de bestuurstafel

Hoe is het met de jubilaris?

P.A. Blok, voorzitter

'De Vereniging dient op te passen niet aan het eigen succes ten onder te gaan: Oud-Utrecht doet het zo goed, dat steeds meer belangstelling ontstaat.' Zo begint het rapportje dat een bedrijfskundige schreef over mogelijke aanpassingen in de structuur van Oud-Utrecht. Nu zult u zeggen: 'Heeft het bestuur een bedrijfskundige ingehuurd om advies uit te brengen?' 'Ja en nee', is mijn antwoord. Oud-Utrecht is nu eenmaal een vereniging met zulke aardige en betrokken leden dat van alles mogelijk blijkt te zijn.

Alweer geruime tijd geleden is een enquête gehouden onder onze leden. Daarbij gaven 50 leden aan graag wat voor Oud-Utrecht te willen doen, structureel of incidenteel. Met hen is telefonisch en vaak ook persoonlijk door leden van het bestuur gesproken. Geïnventariseerd is waarvoor zij belangstelling hadden. Zo meldde zich ook een bedrijfskundige. Hij had geen tijd zich structureel in te zetten, maar wilde best af en toe wat doen.

Bij beraad over de toekomst van Oud-Utrecht diende zich bij het bestuur een belangrijke vraag aan: Hoe kun je waarborgen dat binnen de vereniging voldoende coördinatie en cohesie blijft bestaan wanneer je het werk zou verdelen over meer vrijwilligers door veel kleine clusters te vormen? We hadden daarover wel ideeën, maar wilden er graag ook eens met iemand anders over praten. We dachten toen aan de bedrijfskundige. Ik maakte een afspraak en sprak een halve ochtend met hem. Hij verklaarde zich bereid in een rapportje zijn zienswijze neer te leggen en die in een bestuursvergadering toe te lichten.

Hamvraag was voor ons of je als bestuur in een vereniging met veel clusters niet zelf de weg gaat kwijtraken. Hij gaf daarop aan dat je als bestuur *zicht* moet houden op de gebeurtenissen, maar dat je er geen *greep* op hoeft te houden. De clusters staan onder de paraplu van het bestuur. Dat geeft het gewenste eindproduct aan en de financiële en andere kaders. Daarbinnen kunnen de clusters hun werk doen. Hij benadrukte nog eens dat je òf werk naar je toe haalt òf werk uitbesteedt. Er is geen tussenweg. Om op de hoogte te blijven en gevraagd en ongevraagd advies te kunnen geven, zou je voor een paar clusters een bestuurslid als contactpersoon kunnen aanwijzen. Die gaat niet, zoals nu, de vergaderingen bijwonen. Nee, de bedoeling is dat waar nodig, informatie per e-mail wordt gegeven en bij uitzondering per telefoon. Ook zou het concept-eindproduct met het betrokken bestuurslid kunnen worden besproken. Duidelijk moge zijn dat, als deze structuur wordt ingevoerd, zowel de bestuursleden als de clusterleden zich met vallen en opstaan zullen moeten aanpassen.

Ook vestigde hij er de aandacht op dat Oud-Utrecht veel interessante leden heeft met specifieke kennis en ervaring op velerlei gebied. Dat kan op een bepaald moment van belang zijn voor de vereniging. Die leden, je zou hen kernleden kunnen noemen, zou je als bestuur moeten kennen. Deze gedachte sprak het bestuur aan. Duidelijk moge zijn dat onze bezoeker als eerste kernlid wordt aangemerkt.

Het bestuur neemt zich voor na nog enkele heidesessies een afgeronde opzet voor een vernieuwde structuur te presenteren. In deze rubriek blijf ik u informeren over hoe het is met onze tachtigjarige vereniging.

Inmiddels zijn ook 30 positieve reacties ontvangen op onze vragen bij het toezenden van de acceptgiro voor 2003. Van hen waren vijftien leden in staat op 17 februari een bijeenkomst met het bestuur bij te wonen. Toen bleek wie het sterke geslacht is. De mannelijke bestuursleden moesten wegens ziekte afzeggen, de vrouwelijke waren allen aanwezig. In een, naar ik hoorde, heel prettige bijeenkomst werden aan de hand van voorbeelden de clusters toegelicht. De vijftien aanwezigen tekenden in totaal 31 keer in op de clusters, gemiddeld dus één lid voor twee clusters. Degenen die afwezig waren, zullen alsnog worden benaderd en in maart zal op de aanmeldingen worden teruggekomen.

Het bestuur bestaat thans nog maar uit vijf leden. Het normale werk en de nieuwe opzet van de structuur vragen veel tijd van ieder van ons. We doen ons best snel te reageren op alle reacties, maar dat valt niet mee. We zijn dan ook bezig met het versterken van het bestuur. Ook dat is nodig. Beste leden, er is heel veel gaande. Onze 80-jarige vereniging maakt het prima. Dankzij onze enthousiaste leden is er veel elan en inzet. Dat betekent een veelbelovend toekomstperspectief. Lang leve Oud-Utrecht! Dat zal lukken!

Cultureel Erfgoed

De inspraakhobbel

JACQUELIEN VROEMEN

Is inspraak door burgers een wassen neus of wordt er echt naar hen geluisterd door ambtenaren en politiek? Vele, al dan niet door de wol geverfde actievoerders en insprekers hebben op dit punt weinig vertrouwen in de bestuurders. Is dit terecht? Ik moet zelf vaak denken aan de ambtenaar die eens in de krant geciteerd werd met de woorden: 'Eerst nog even die inspraakhobbel, en daarna... de schop de grond in!' Ik noem u twee voorbeelden van vraagstukken waar wij momenteel mee geconfronteerd worden.

De Vereniging Oud-Utrecht heeft zich in de zomer van vorig jaar gemengd in de kwestie van de hoogbouw aan het Ledig Erf. Op verzoek van de Commissie Actuele Ontwikkelingen (nu de CCE) heeft het bestuur een brief gestuurd naar wethouder Van Kleef van Ruimtelijke Ordening met het verzoek af te zien van de geplande hoogbouw van achttien meter. In het juninummer van dit tijdschrift schreef ik dat wij verheugd waren dat de plannen voorlopig in de ijskast waren gezet. Dat deze uitdrukking bijna letterlijk kon worden opgevat, konden wij toen niet bevroeden. Eind februari van dit jaar werd ik opgebeld door een verontruste vertegenwoordiger van de bewonersgroep Ledig Erf: de afdeling Juridische Zaken van de gemeente heeft geadviseerd om tóch een bouwvergunning af te geven voor het project. Inderdaad, hetzelfde project dat wethouder Van Kleef al twee keer eerder getracht heeft door te drukken. De bewonersgroep was in alle staten. Er zou nog een hoorzitting komen voor omwonenden en andere belanghebbenden, maar de uitnodiging daarvoor kregen ze pas enkele dagen van te voren binnen, zodat ze nauwelijks tijd hadden zich goed voor te bereiden. Aan het verzoek aan Oud-Utrecht om nog eens een brief naar de gemeenteraad te schrijven, konden wij mede door die krappe tijds 'planning' niet voldoen. Gelukkig loopt dit verhaal vooralsnog goed af. Burgemeester en Wethouders hebben besloten de vergunning niet af te geven. Maar wat steekt, is de wijze waarop wordt omgegaan met de inspraak door de burgers. In het Utrechts Nieuwsblad van 26 februari staat het zo: 'Het ziet er daarom naar uit dat het college volgende week instemt met het advies van Juridische Zaken. Een brief daarover aan de raadscommissie Stedelijke Ontwikkeling ligt al sinds 19 december klaar. Maar het wachten was nog op de hoorzitting van de belanghebbenden die morgen plaatsvindt.' Oh, ja, die hoorzitting. De brief is al klaar, maar we moeten nog even naar de belanghebbenden luisteren.

De bouw van de parkeergarage onder het Lucasbolwerk lijkt ook zo'n project dat allang niet meer te stuiten is, alle inspraak- en consultatierondes ten spijt. In het UN staat, alsof het een uitgemaakte zaak is, dat de garage rond wordt in plaats van vierkant, dat de werkzaamheden volgens planning verlopen en dat de bouw in 2005 moet beginnen. Een onoplettende lezer zal denken dat alles al in kannen en kruiken is en kan zich gaan verheugen c.q. bij de pakken neer gaan zitten. Een kennis van mij zei onlangs geen overlast te vrezen van een parkeergarage onder het voorplein van het Spoorwegmuseum. Die was toch van de baan, want 'er komt al een garage onder het Lucasbolwerk'.

Maar goed, er moet nog worden ingesproken. Op 4 maart was er een eerste consultatie-avond. Belangstellenden konden het plan bekijken en ter plekke reageren. Opmerkingen zouden 'waar mogelijk' worden 'meegenomen'. Oud-Utrecht was vertegenwoordigd door Theo Haffmans, lid van de Projectgroep Singels. Hij, en enkele andere tegenstanders, hebben wethouder van verkeer Van den Bergh zinnige vragen gesteld, zoals: hoe kan het dat dit plan nu met zoveel kracht wordt uitgevoerd, terwijl de parkeernota, die eigenlijk voorwaarde is, nog steeds niet is goedgekeurd? Hoe zit het met de aan- en afvoerroutes van en naar de garage? Wordt deze garage eigenlijk ooit rendabel? Hoe zit het met de schade aan het park als gevolg van de bouwwerkzaamheden? Naar hun gevoelen hebben zij op geen van deze vragen een afdoend antwoord gekregen. Waar ligt dit aan? Wordt de burger niet serieus genomen of zijn die insprekers gewoon een stel zeurpieten?

Reacties naar jvroemen@hotmail.com of de secretaris van deze vereniging.

'Frateronderwijs - beter onderwijs!'

Een beknopte geschiedenis van de Fraters van Utrecht, 1873 - 2002

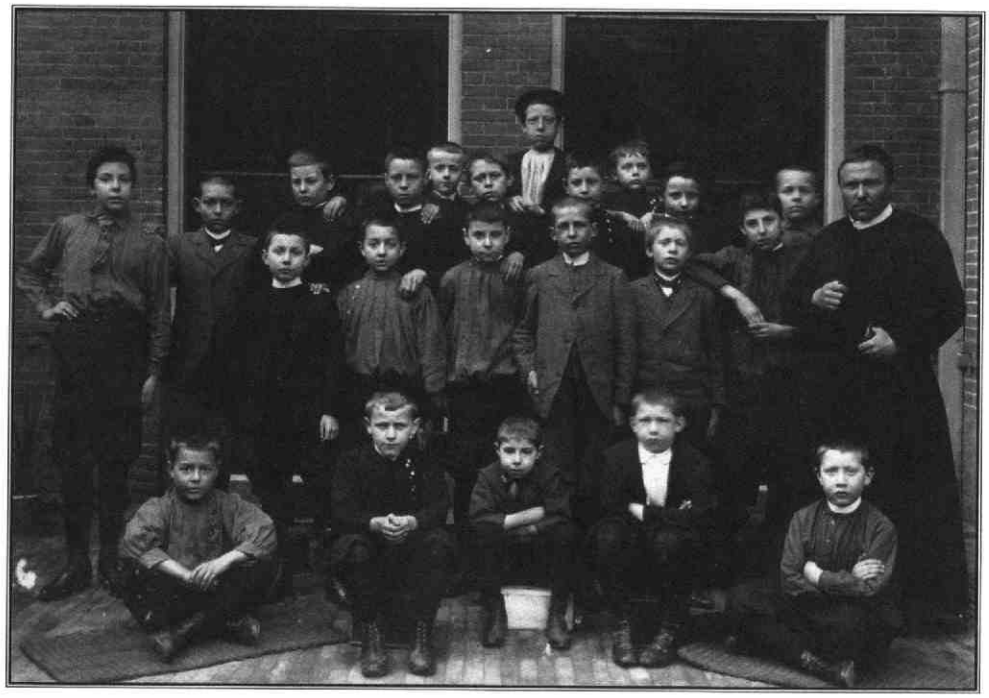

Hoogste klas van de Sint Gregoriusschool, Herenstraat 6, circa 1900, rechts fr. Stephanus Buil

Duizenden Utrechters hebben onderwijs gevolgd aan de zestien scholen die de Fraters van Utrecht sinds 1873 gesticht hebben. Op de scholen die nog resten zijn de fraters allang verdwenen. Binnen afzienbare tijd zullen de laatste fraters ook hun laatste bolwerk in de binnenstad moeten verlaten. Over opkomst en ondergang van 'Frateronderwijs - beter onderwijs!'[1] en nieuwe groei en bloei aan de andere kant van de wereld.

JOOS VAN VUGT

Aan de Herenstraat in Utrecht staat sinds 1875 een kloostergebouw, het Sint Gregoriushuis genaamd. Het gebouw, opgetrokken in de ongenaakbare 19e-eeuwse bouwstijl met schoon metselwerk, hoge ramen en dikke deuren, is eigendom van de kloostergemeenschap van de *Fraters van Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart*, beter bekend als de 'Fraters van Utrecht'.[2] Er wonen een kleine twintig fraters. Achter het Gregoriushuis strekt het terrein zich via een binnentuin uit tot panden aan de Nieuwe Gracht en de Kromme Nieuwegracht.

'Een wrange problematiek'

De Fraters van Utrecht vormen een *congregatie van fraters* of *broeders*, dat wil zeggen: een kloostergemeenschap van mannelijke religieuzen die geen priester zijn. Zij zijn van oudsher gespecialiseerd in onderwijs en opvoeding van de katholieke jeugd. De congregatie werd opgericht in 1873. In Nederland beleefde zij haar bloeitijd tussen 1900 en 1960. Begin jaren zestig bereikte de gemeenschap haar grootste omvang: ze telde toen meer dan 400 fraters, verdeeld over een groot aantal huizen in de provincies Utrecht, Noord-Holland, Gelderland, Overijssel, Drenthe en Groningen en over een aantal vestigingen in Indonesië en Kenia (want de congregatie heeft zich ook met missie beziggehouden). Een zeer actieve club van ijverige en toegewijde onderwijzers en leraren die zeer veel tot stand heeft gebracht. Maar zoals voor alle orden en congregaties in Nederland geldt, hebben de laatste decennia ook voor de Utrechtse fraters achteruitgang en vergrijzing gebracht. Hun gemeenschap in Nederland is ingekrompen tot een goede tachtig fraters, voor het merendeel flink bejaard. De congregatie telt in Nederland nog vier grotere communiteiten, namelijk in Utrecht (Herenstraat), Arnhem, Borculo en De Bilt, en enkele huizen waar slechts een of twee fraters wonen. Sinds enkele jaren is het beleid om de fraters, met name de oudere en hulpbehoevende onder hen, te concentreren in het moderne complex aan de Schorteldoeksesteeg in De Bilt, waar hun betere verzorging kan worden geboden. Het bestuur worstelt regelmatig met de 'wrange problematiek' van oude fraters die min of meer gedwongen moeten verhuizen.[3] Onlangs heeft het bestuur besloten om binnen enkele jaren de huizen in Utrecht en Borculo op te heffen. Een onvermijdelijk besluit, omdat de onderhoudskosten van het ouderwetse pand in Utrecht nauwelijks meer te verantwoorden zijn, maar ook een moeilijk besluit want het betreft hier de oudste communiteiten van de congregatie (respectievelijk uit 1875 en 1908). Vooral de opheffing van 'Utrecht' is pijnlijk, want hier ligt de bakermat van de congregatie, het 'moederhuis'. Méér nog dan bij de opheffing van alle voorafgaande huizen zal met het afstoten van dit complex een periode worden afgesloten. Een

goede gelegenheid om terug te kijken op de geschiedenis van de Fraters, die jarenlang met hun zwarte togen en priesterboordjes het gezicht van katholiek Utrecht meebepaalden.

'Een ware knoeiboel'

De congregatie van de *Fraters van Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart* werd in 1873 opgericht door Andreas Schaepman (1815 - 1882), aartsbisschop van Utrecht.[4] Schaepman was een protégé van Joannes Zwijsen, destijds een van de invloedrijkste mannen in katholiek Nederland.[5] Schaepman volgde Zwijsen op als aartsbisschop van Utrecht in 1868 in een cruciale fase in de schoolstrijd. In katholieke kringen bestond destijds veel discussie over de vraag hoe katholieken zich moesten verhouden tegenover het openbare onderwijs dat onder invloed van nieuwe wetgeving steeds 'neutraler' van aard werd. In 1868 spraken de Nederlandse bisschoppen zich definitief over deze kwestie uit in een verklaring ('mandement') waarin zij verklaarden dat het openbare onderwijs definitief ongeschikt was voor katholieke kinderen en dat waar mogelijk eigen katholieke scholen moesten worden opgericht. Schaepman was een van de ondertekenaars van het mandement. Daarmee kwam de schoolstrijd in een nieuwe fase waarin katholieken en protestanten ernaar streefden om overheidssubsidie voor hun eigen confessionele scholen af te dwingen.

In de jaren na 1868 wilde Schaepman in de lijn van het bisschoppelijk onderwijsmandement de stichting van nieuwe katholieke scholen in de stad Utrecht ter hand nemen, maar hij stuitte algauw op financiële beperkingen. Daarom besloot hij vooral scholen te stichten voor kinderen van beter gesitueerde katholieken aan wie een behoorlijk schoolgeld kon worden gevraagd. Niettemin was de financiële basis wankel: de nieuwe scholen leek aanvankelijk slechts een kort leven beschoren. Zwijsen oordeelde dat Schaepman zichzelf in moeilijkheden had gebracht: '[...] 't schijnt te Utrecht een ware knoeiboel te worden; de zucht om scholen te vermenigvuldigen brengt ZDH nu in een moeilijkheid, dat hij op den duur deze oprigtingen niet in stand kan houden.'[6] Een echte verbetering liet op zich wachten tot 1889, toen de Onderwijswet-Mackay de eerste overheidssubsidie voor bijzondere scholen introduceerde. Sindsdien werden in snel tempo nieuwe parochiële scholen opgericht.

Hoewel er in Utrecht geen gebrek was aan katholieke onderwijzers besloot Schaepman rond 1870 om voor zijn jongensscholen religieuzen, broeder-onderwijzers, aan te trekken die met een lager salaris genoegen namen dan leken. Misschien hoopte hij met hun hulp nieuwe armenscholen te kunnen oprichten. Bovendien zouden religieuzen meer godsdienstig cachet geven aan het onderwijs. Het bleek echter niet gemakkelijk broeders of fraters te werven. Zelfs bij zijn mentor Zwijsen, stichter van de congregatie van de *Fraters van Onze-Lieve-Vrouw, Moeder van Barmhartigheid* ('Fraters van Tilburg', 1844), ving hij bot. Daarom besloot hij zelf een broedercongregatie op te richten naar het model van de Tilburgse fraters, hoewel Zwijsen hem waarschuwde voor de daarmee verbonden problemen. Hier ligt de oorsprong van de Fraters van Utrecht.

Schaepman ging op zoek op mogelijke kandidaten voor zijn nieuwe congregatie. In 1871 maakte de overste van de Zusters van Liefde in Utrecht hem attent op Antonius Vonk (1847 - 1914), een jongeman uit Amsterdam. Enige tijd later kwam hij in contact met nog twee kandidaten. Hij wist deze drie mannen voor zijn initiatief te winnen en stuurde hen vervolgens naar het moederhuis van de Fraters van Tilburg om enige kloosterlijke vorming te ontvangen en om kennis te maken met de dagelijkse praktijk van een onderwijscongregatie. Na hun terugkeer in Utrecht in 1873 huisvestte hij hen in een pand aan de Ganzenmarkt (achter het stadhuis). Deze gebeurtenis geldt als de officiële oprichtingsdatum van de congregatie. Twee jaar later volgde de verhuizing naar de Herenstraat waar

Ganzenmarkt Utrecht 1873, rechts vooraan het eerste klooster van de fraters. Het pand is in 1907 afgebrand en gesloopt

een nieuw gebouw werd betrokken.[7] Deze drie fraters waren de eersten van zo'n 1.200 mannen die in de loop van 130 jaar lid zouden worden van de congregatie.

Geen van de drie nieuwbakken fraters bezat een onderwijsbevoegdheid, zodat zij zich moesten beperken tot het toezicht op de studie van enkele aankomende fraters, die voor onderwijzer leerden aan de plaatselijke 'normaallessen' (onderwijzerscursus). Pas na enkele jaren begonnen zij zelf les te geven op de *Sint Gregoriusschool* (opgericht in 1872). In 1876 begonnen zij, in navolging van hun Tilburgse collega's, met een drukkerijtje om hun inkomsten te vergroten: het begin van de *Drukkerij-uitgeverij van het Sint Gregoriushuis* die in later jaren van groot belang zou worden voor de congregatie en voor het katholieke onderwijs in Noord-Nederland. In 1889 startten de fraters met een eigen kweekschooltje bedoeld voor de eigen jonge fraters.

Omdat zij tegemoet kwamen aan een grote maatschappelijke en religieuze behoefte, vertoonden veel nieuwe 19e-eeuwse congregaties een flinke groei. Daarvan was bij de congregatie van Utrecht echter geen sprake. Rond 1890 had de congregatie drie scholen onder haar hoede. De *Sint*

Het Sint Gregoriushuis, Herenstraat 6 in 1923. Het pand dateert van 1875

Gregoriusschool en de *Sint Jozefschool* (1880 - 1918) waren respectievelijk een 'burgerschool' en een 'volksschool'. Beide waren eigendom van de congregatie en gevestigd in of bij het klooster aan de Herenstraat. De *Sint Augustinusschool* (1887 - 1902) was gelegen aan de andere kant van Utrecht, aan de Kruisweg, en was eigendom van de parochie van Sint Augustinus en Sint Monica. Deze school trok vooral kinderen uit de arbeidersklasse en uit 'verwaarloosde gezinnen'. Het lijdt echter geen twijfel dat het niveau van het onderwijs dat de fraters in de eerste twintig jaar gaven bedroevend laag was. Zij hadden te weinig kennis en ervaring in huis en er was geen geld (en misschien ook geen bereidheid) om hulp van deskundige lekenonderwijzers in te roepen. Ook als gemeenschap bleef de congregatie lange tijd kwakkelen. Vonk, die door Schaepman tot overste was gebombardeerd, bleek door zijn eigenzinnigheid en arrogantie voor die taak buitengewoon ongeschikt. De slechte sfeer in de gemeenschap was voor nogal wat fraters een reden om de gemeenschap na enkele jaren te verlaten. Nieuwe kandidaten meldden zich slechts mondjesmaat. In 1891 vertrok Vonk met stille trom. Zijn vertrek was een schok voor de kleine gemeenschap maar tevens een voorwaarde voor haar voortbestaan.

't Gaat hard genoeg'

In jaren die volgden op het vertrek van Vonk waren er momenten waarop opheffing van de congregatie niet ver weg meer leek. In het begin van de 20e eeuw ging het echter plotseling veel beter met de gemeenschap, onder meer omdat de fraters enkele malen een gelukkige hand hadden in het kiezen van hun algemeen overste. Met name fr. Stephanus Buil (1906 - 1914) bleek een zeer capabele leider. Het aantal novicen nam toe en het opleidingsniveau van de fraters werd langzaam beter. Na de Eerste Wereldoorlog slaagde de congregatie erin te profiteren van de algemene bloei van het kloosterleven én van het katholieke onderwijsstelsel.

Eén oorzaak van die bloei was de zogeheten *Financiële Gelijkstelling* van het bijzonder (confessioneel) onderwijs met openbaar (levensbeschouwelijk neutraal) lager onderwijs. In 1917 werd de schoolstrijd ten gunste van het bijzonder (meestal confessioneel) onderwijs

Lijst van Utrechtse scholen van de Fraters van Utrecht, 1873 - ca. 1970

Naam	Jaren	Onderwijstype	Locatie
Sint Gregoriusschool	1873-1988	LO	Ganzenmarkt, 1875: Herenstraat 6, later Kromme Nieuwe Gracht 34 (bovenbouw) én Hieronymusplantsoen 3 (onderbouw), later alleen Hieronymusplantsoen 3 (huidige Vrije School)
Normaalschool	1877-1932		Onderwijzersopleiding Herenstraat 6, vanaf 1910: Sint Jozefkweek school, in 1932 verhuisd naar Zeist waar zij samen met een technische opleiding de opleiding van de juvenisten verzorgde
Sint Jozefschool	1880-1918	LO	Herenstraat 6
Sint Augustinusschool	1887-1902	LO	Kruisweg 9
Sint Gregorius ULO	1924-heden	ULO*	Nobeldwarsstraat 9, tegenwoordig: Sint Gregorius College.
Sint Hieronymus Aemilianusschool	1927	BLO	Herenstraat 6, ca. 1939 verhuisd naar Lange Nieuwstraat 7 ('Debielenafdeling') en Bladstraat 3 ('Afdeling Imbecielen'), later 'Sint Hieronymusschool' en nog later 'De Gagel'
Sint Petrus Canisiusschool	1932	LO	Minstraat 14a
Christus Koningschool	1943	VGLO**	later Prof. dr. N.C.A. Perquinschool voor algemeen vormend en individueel gericht voortgezet onderwijs
Thomas à Kempisschool	1946-1962	LO	M.P. Lindostraat 4, later Vleutenseweg 287
Sint Catharinaschool	1952	LO	Abstederdijk 28
Sint Bernulphusschool	1953	BLO	Tamboersdijk 9, later gefuseerd met Sint Jozefschool voor BLO tot 'Kranenburgschool'
Sint Thomas a Villanovaschool	1956	LO	Bosboom Toussaintstraat 16
RK Lagere Technische School voor Individueel Onderwijs	1956	ITO	Tamboersdijk 9, per 1966: R.K. Technische School'Gildenburg' voor ITO, Pagelaan 1
School voor RK Basisonderwijs 'Johannes'	1969		Pagodedreef 4 (Overvecht-Noord)
Sint Rafaëlschool	1965	BLO	afsplitsing van de afdeling van de Hieronymus Aemilianusschool Bladstraat, Vosmaerstraat 1
Sint Jozefschool	1965	BLO (meisjes)	Nicolaasdwarsstraat 3, overgenomen van de Zusters van Liefde, later gefuseerd met Sint Bernulphusschool tot 'Kranenburgschool'

* later HAVO/MAVO ** later AVO, IGVO

beslecht. Vanaf 1920 werden bijzondere scholen op dezelfde voet door de overheid gefinancierd als het openbare onderwijs. Het katholieke onderwijs werd in één keer van alle financiële zorgen verlost. Het breidde zich in enkele jaren tijd zó sterk uit dat het openbare onderwijs in katholieke streken werd gemarginaliseerd en uiteindelijk vrijwel alle katholieke kinderen in Nederland een katholieke school bezochten. Onderwijscongregaties profiteerden daar natuurlijk van. Niet alleen was er werk genoeg, maar hun onderwijzers ontvingen nu hetzelfde salaris als lekencollega's in plaats van de veel lagere vergoedingen die voorheen voor religieuzen gebruikelijk waren. De financiële positie van de onderwijscongregaties verbeterde daardoor spectaculair. Bovendien trokken de congregaties in de jaren tussen 1918 en 1940 uitzonderlijk veel nieuwe leden. Dit alles gold ook voor de Utrechtse congregatie, die haar werkzaamheden gestaag kon uitbreiden. Bovendien verbeterde zij de kwaliteit van haar werk: de fraters en hun scholen verwierven een reputatie van deskundigheid en degelijkheid.

De meeste fraters gaven les aan een van de talrijke scholen die in de loop der jaren door schoolbesturen en door het aartsbisdom aan de congregatie waren toevertrouwd: lagere scholen, buitengewone lagere scholen voor moeilijk lerende kinderen, scholen voor uitgebreid lager onderwijs, ambachtsscholen en kweekscholen. De congregatie bezat enkele prestigieuze scholen voor leerlingen uit middenstandsmilieus, zoals de Utrechtse Sint Gregoriusschool en de Hilversumse *Aartsbisschoppelijke Kweekschool Sint Ludgerus* (opgericht 1909).[8] Toch lag de nadruk op scholen en instellingen voor de arbeidersjeugd, zoals volksscholen voor lager onderwijs en ambachtsscholen. Daarnaast werkte een flink aantal fraters in de *Leo-Stichting*, een opvoedingsinstelling voor verwaarloosde jongens in Borculo. Een minderheid van de fraters was actief in het jeugd- en verenigingswerk, eveneens vooral ten behoeve van de arbeidersjeugd.

In 1928 kwam de bloei van de congregatie tot uiting in het voornemen om fraters naar de missie in Nederlands-Indië te zenden om ook daar katholiek onderwijs te verzorgen. Aartsbisschop Van de Wetering, die toestemming moest geven, zei daarover tegen de overste van de fraters: ' 't Gaat hard genoeg met de Congregatie - Ben je nog niet tevreden?'[9] De fraters begonnen met een lagere school in Malang (Oost-Java), waar ook nu nog hun hoofdvestiging in Indonesië is. Na enkele jaren slaagden zij erin een aantal Javaanse jongens als novicen aan te trekken: een bescheiden begin van een belangrijke ontwikkeling.[10]

De fratergemeenschap in de tuin van het Sint Gregoriushuis, 1899

'Ons onderwijs móét beter zijn'

Hoewel het huis van de fraters aan de Herenstraat door vele andere huizen werd gevolgd naarmate de diensten van de fraters door het hele aartsbisdom gevraagd werden, is het tot in onze jaren het bestuurlijke en psychologische centrum van de congregatie gebleven. De fraters hebben in het katholieke onderwijs in en om de stad Utrecht een prominente rol gespeeld. Zij oefenden indirecte invloed uit doordat het merendeel van alle onderwijzers aan katholieke scholen in het aartsbisdom door de fraters was opgeleid aan de *Sint Ludgeruskweekschool* in Hilversum. Bovendien maakten veel katholieke scholen gebruik van het lesmateriaal dat door de fraters werd ontwikkeld en dat werd uitgegeven door de drukkerij-uitgeverij van het *Sint Gregoriushuis*. In de tweede plaats oefenden zij een directe invloed uit doordat zij in de loop der tijd een flink aantal scholen in de stad onder hun beheer kregen. De meest prominente school was ongetwijfeld de Sint Gregoriusschool waarvan de bloeitijd tussen 1920 en 1960 lag. De Sint Gregoriusschool was een grote instelling die in de jaren vijftig meer dan 800 (!) leerlingen telde. Het aantal klassen was zó groot dat de school over verschillende panden verdeeld was, met name het oorspronkelijke gebouw aan de Kromme Nieuwegracht 34 en het pand aan het Hiëronymusplantsoen 3.[11] De school ontleende haar reputatie vooral aan de goede resultaten die haar leerlingen behaalden bij de toelatingsexamens tot de middelbare school: 'Ons onderwijs móét beter zijn dan dat van leken.'[12]

Het succes van de school had echter een keerzijde. Er deden zich in de loop der jaren, vooral vlak na de Tweede Wereldoorlog, flinke conflicten voor, omdat de school,

Het nieuwe pand van de Sint Gregoriusschool, Kromme Nieuwegracht 34 in 1909. Later kreeg de school een dependance aan het Hieronymusplantsoen

die een zogenaamde 'interparochiële' school was, de beste leerlingen uit de omringende Utrechtse parochies aantrok. De pastoors, schoolbesturen en onderwijzers van die parochies trachtten op allerlei manieren een einde te maken aan deze concurrentie.[13] De fraters hebben echter altijd het been stijf gehouden waar het de belangen van de Sint Gregoriusschool betrof, zelfs toen hun dat in 1950 op een aartsbisschoppelijke waarschuwing kwam te staan: 'U wordt als concurrenten beschouwd, en zelfs als machtige en gevaarlijke concurrenten! Wij willen U niet verhelen, dat de huidige situatie ons verontrust. Laat het zijn, dat de klachten, die Ons zo nu en dan bereiken, onrechtvaardig zijn, minstens in sommige gevallen is de schijn tegen U. En zelfs dat moet vermeden worden.'[14] Na 1960 verloren deze conflicten aan scherpte omdat de fraterscholen meer en meer 'gewone' katholieke scholen werden waarvan het onderwijzerskorps in meerderheid uit leken bestond.

Naast de Sint Gregoriusschool verdienen ook de buitengewone lagere scholen vermelding. In heel Nederland zijn broeders en zusters pioniers geweest in het onderwijs aan moeilijk lerende kinderen. De fraters hebben zich met name intensief beziggehouden met ambachtsonderwijs aan moeilijk lerende kinderen.

'Geen prettig animerend werk'

Tijdens de oorlogsjaren had de congregatie flink te lijden van evacuaties en inbeslagnames van haar gebouwen maar zij herstelde zich voorspoedig, zoals de meeste orden en congregaties in Nederland. Na 1945 breidde zij haar werkzaamheden verder uit, onder meer met een missievestiging in Kenia (1958). Haar mogelijkheden werden echter beperkt doordat de jaarlijkse aanwas van nieuwe leden verminderde. Toch bleef de congregatie nog jarenlang groeien totdat zij in het begin van de jaren zestig haar grootste omvang bereikte: meer dan 400 fraters. Daarmee behoorde zij tot de middelgrote broedercongregaties in Nederland.[15]

Ondanks de uiterlijke successen hadden de rust en de zelfverzekerdheid die haar vóór de oorlog hadden gekenmerkt, plaats gemaakt voor twijfels, althans bij de fraters die op de een of andere manier bij het algemene beleid betrokken waren. Die twijfels betroffen het onderwijswerk en de inrichting van het kloosterleven. Was de congregatie wel voldoende 'bij de tijd'? Was het niet tijd voor een voorzichtige koerswijziging? In de daarop volgende jaren zou blijken dat er radicalere veranderingen op stapel stonden dan de fraters ooit hadden kunnen voorzien. Die veranderingen vonden plaats op drie fronten tegelijk.

In de eerste plaats veranderde het kloosterleven in de jaren zestig en zeventig drastisch van sfeer en stijl. Het leven van de fraters, dat altijd gekenmerkt was door soberheid, isolement, orthodoxie en strakke gezagsverhoudingen, werd losser, meer naar buiten gericht en democratischer. Dat bleek een moeilijk proces dat gepaard ging met interne wrijvingen en met het uittreden van fraters die hun heil zochten in het lekenbestaan. Tussen 1966 en 1974 keerden maar liefst 57 fraters de congregatie de rug toe.

De tweede verandering was het uitblijven van nieuwe kandidaten. Zoals alle orden en congregaties moesten ook de Fraters van Utrecht na 1965 constateren dat jongeren geen animo meer hadden voor het religieuze leven. De fratergemeenschap is sindsdien van jaar tot jaar kleiner en grijzer geworden. De Nederlandse fraters hebben moeten accepteren dat hun gemeenschap in Nederland op den duur zal ophouden te bestaan.

De derde verandering was een direct gevolg van het uitblijven van nieuwelingen: de terugtocht uit het werk. In de loop der jaren moesten steeds meer fraters zich om redenen van leeftijd of gezondheid uit het onderwijs terugtrekken zonder dat er jongere fraters beschikbaar waren om het werk over te nemen. Hun plaatsen werden ingenomen door leken. Ook op de Sint Gregoriusschool voltrok zich deze ontwikkeling: in 1977 nam de laatste frater afscheid van de school, die toen overigens haar bloeitijd al achter de rug had. Ten gevolge van de ontvolking van de Utrechtse binnenstad had zij sinds 1960 gestaag minder leerlingen getrokken. Bovendien had haar functie als degelijke toegangspoort naar de middelbare school aan belang verloren toen in de loop van de jaren zestig de toelatingsexamens voor het middelbare onderwijs werden afgeschaft. In 1988 moest de school na 115 jaar de poorten sluiten.

De scholen die de congregatie door heel Noord-Nederland had bemand en bestuurd - bijna zestig in getal - werden in een proces van jaren overgedragen aan bestaande of nieuwe plaatselijke

schoolbesturen: 'Het karwei is dus grotendeels geklaard. Geen prettig animerend werk, maar het moest nu eenmaal gebeuren.'[16] Door deze terugtocht uit het onderwijs veranderde de fratergemeenschap van aard. Jarenlang was haar reilen en zeilen beheerst door het ritme en de drukte van het onderwijsbedrijf. Nu evolueerde zij tot een leefgemeenschap van ouder wordende religieuzen die weliswaar het leven met elkaar delen maar geen gemeenschappelijke werkzaamheden meer hebben.

Een toekomst zonder Nederlandse fraters

Termen als 'terugtocht', 'achteruitgang' of 'vergrijzing' geven maar één kant van de medaille weer, want individuele fraters zijn, voorzover hun leeftijd en gezondheid het toelaten, nog op allerlei manieren actief. Belangrijker is dat de congregatie zich in Indonesië de afgelopen decennia heel anders heeft ontwikkeld dan in Nederland. In de jaren vijftig en zestig nam het aantal Indonesische fraters flink toe terwijl het aantal Nederlandse fraters in Indonesië ongeveer stabiel bleef. Daarna volgde een periode van relatieve stilstand. Het aantal Nederlandse fraters nam door repatriëringen af tot een handjevol. De congregatie slaagde er slechts met moeite in haar bestaande scholen te handhaven. In de jaren tachtig raakte zij echter in een stroomversnelling. Het aantal Indonesische leden begon snel te groeien en de werkzaamheden namen toe in omvang. Momenteel zijn er in Indonesië ruim 100 fraters die gemiddeld half zo oud zijn als hun medebroeders in Nederland. Zij zijn werkzaam op Java, Sumatra, Flores, Timor en Sumba. Hun werkzaamheden zijn vergelijkbaar met de vroegere werkzaamheden van de Nederlandse fraters: scholen, internaten, jeugdwerk. De Indonesische fraters hebben voldoende *Nachwuchs* om de toekomst met vertrouwen tegemoet te zien. Het zwaartepunt van de congregatie verschuift dan ook onafwendbaar van Nederland naar Indonesië. Het algemeen bestuur, dat nu nog in De Bilt is gevestigd, zal over een paar jaar naar Malang verhuizen om recht te doen aan het gewijzigde perspectief.[17] De toekomst van de congregatie ligt in Indonesië.

Dr. J.P.A. (Joos) van Vugt (1953) promoveerde in 1994 op een onderzoek naar de geschiedenis van vijf Nederlandse broedercongregaties. Hij is historisch onderzoeker en als stafmedewerker van het Soeterbeeck Programma verbonden aan de Nijmeegse universiteit.

Noten

1. Brief van pastoor M. Weller van de Sint Salvatorparochie in Utrecht aan het bestuur van de congregatie, 27 april 1947, in: *Archief van de Fraters van Utrecht*, Correspondentie 1942 - 1948.
2. Over de geschiedenis van de congregatie: *Ter blijde herinnering aan het vijftigjarig bestaan van de Congregatie der Fraters van O.L. Vrouw van het H. Hart te Utrecht. 1873 - 13 augustus - 1923* (Utrecht 1923); *100 Jarig bestaan van de Fraters van Utrecht, 1873 - 1973* (Utrecht 1972 - 76); J.P.A. van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840 - 1970* (Nijmegen 1994); J.P.A. van Vugt, *In zorgzaamheid en eenvoud. De Fraters van Utrecht in jaren van verandering en overdracht, 1965 - 2000. Nederland, Indonesië, Kenia* (Budel / Nijmegen 2001).
3. Notulen van het algemeen bestuur, 7 maart 1984, in: *Archief van de Fraters van Utrecht.*
4. Een biografie over Andreas Schaepman bestaat nog niet. Over Schaepmans bemoeienis met de congregatie, zie: fr. Bertrandus van den Berg, 'Historica [I-XXVII]: Mgr. A.I. Schaepman', in: *Onder Ons*, 19 (1951) - 34 (1966). Over de voorgeschiedenis: H. Woorts, *Andreas Ignatius Schaepman en de kerkopbouw in het Aartsbisdom Utrecht vanaf het Herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie tot aan zijn benoeming tot Aartsbisschop van Utrecht. 1853 - 1868* (Utrecht, Heino 1990). Scriptie KTU Amsterdam. Exemplaar in: *Archief van de Fraters van Utrecht.* In aangepaste vorm gepubliceerd in: *INKO*, 43 (1993), nr. 2-44 (1994), nr. 3. Over Schaepmans eerste activiteiten: P.J.A. van Meegeren, *Katholiek Utrecht in de tweede helft van de 19e eeuw* (Utrecht 1987. Utrechtse Historische Cahiers, 8 (1987), nr. 3/4), p. 67-71.
5. J.W.M. Peijnenburg, *Joannes Zwijsen, bisschop, 1794 - 1877* (Tilburg 1996).
6. J. Zwijsen, bisschop van Den Bosch, aan [zuster Begga, algemeen overste van de Zusters van Liefde], 30 nov. 1874, in: *Archief van het bisdom Den Bosch*, doos: Uitgaande brieven Mgr. Zwijsen 1876, Dagregister nr. 1149. Kopieën in: *Archief van de Fraters van Utrecht.*
7. Gegevens over de bouwgeschiedenis in: *100 Jarig bestaan van de Fraters van Utrecht, 1873 - 1973.*
8. H. Kuitenbrouwer, P. Oomes, fr. Seraphicus (red.), *Vijftig jaren kweekschoolopleiding voor katholieke onderwijzers in het aartsbisdom. 1897 Utrecht 1909 St. Gregoriushuis. 1909 Hilversum 1947 St. Ludgeruskweekschool.* [Titel op omslag: *Gedenkboek R.K. Kweekschool voor Onderwijzers in het Aartsbisdom*], Utrecht [1947].
9. Aartsbisschop H. van de Wetering, 18 november 1922, in: *Archief van de Fraters van Utrecht*, Kronieken jan. 1922 - jan. 1927.
10. Fr. Salesius Jansen, *Fraters in het Verre Oosten*, 3 dln., [Utrecht 1985 - 1988].
11. In het laatstgenoemde gebouw huist tegenwoordig de Vrije School.
12. Verslag over de bestuursperiode 1948 - 1954, in: *Archief van de Fraters van Utrecht.*
13. Zie: J. van Vugt, 'Rangen en standen. De strijd rond de standenschool in het katholieke onderwijs, 1920 - 1960', in: *De School Anno. Periodiek van de Vereniging Vrienden van het Nationaal Schoolmuseum*, 15 (1997) nr. 1, p. 4-11.
14. Brief van kardinaal J. de Jong, aartsbisschop van Utrecht aan de algemeen overste van de Fraters van Utrecht, 27 mei 1950, in: *Archief Fraters van Utrecht.*
15. De grootste broedercongregaties in Nederland zijn de *Broeders van Maastricht* (gesticht in Maastricht, 1840) en de *Fraters van Tilburg* (Tilburg, 1844). De congregaties van de *Broeders van Huijbergen* (Huijbergen, 1854) en de *Broeders van Oudenbosch* (Oudenbosch, 1840) zijn in omvang vergelijkbaar met de congregatie van Utrecht: zij hebben alle ooit ongeveer 400 leden geteld. De overige broedercongregaties die in Nederland gevestigd zijn (geweest), zijn allemaal kleiner gebleven. Een overzicht is te vinden in: J. van Vugt en C. Voorvelt, *Kloosters op schrift. Een bibliografie over de orden en congregaties in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Nijmegen 1992).
16. Verslag over de bestuursperiode januari 1977 - december 1982, p. 25, in: *Archief van de Fraters van Utrecht.*
17. Over de ontwikkelingen in Indonesië: J. van Vugt, *Bapak, Anak, Saudara. Frater Frater Bunda Hati Kudus di Indonesia menuju kemandirian dalam persekutuan, 1928 2000 / Vaders, zonen, broeders. De Indonesische Fraters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart op weg naar zelfstandigheid in verbondenheid, 1928 - 2000* (Leende 2000); Van Vugt, In zorgzaamheid en eenvoud [...].

Een kolonie van Duitsers

Historisch onderzoek als leidraad voor actuele vraagstukken

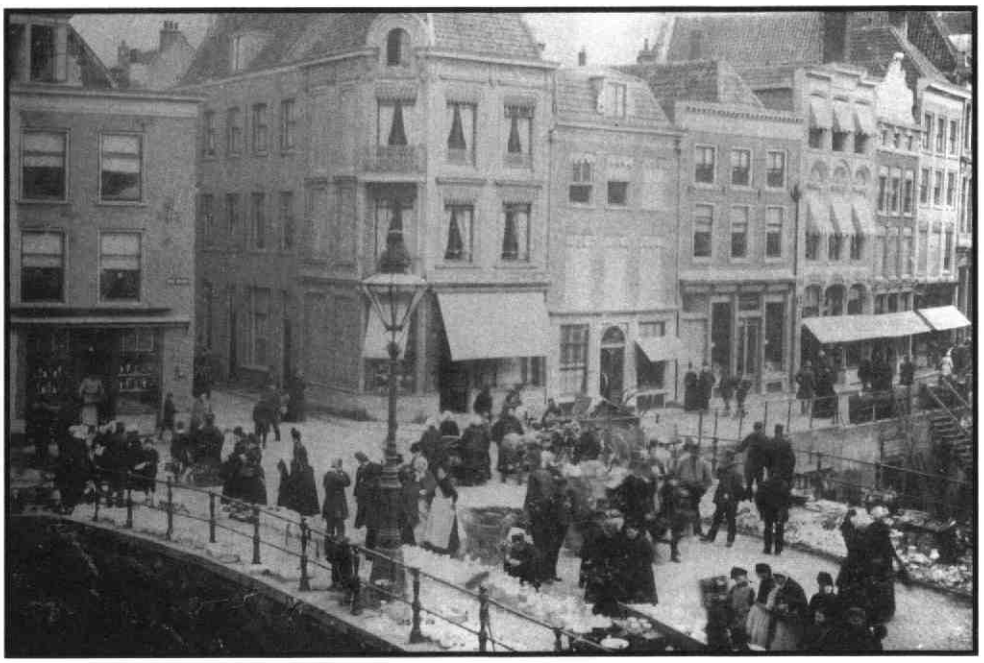

In de 19e eeuw vormden de Duitsers het grootste aantal immigranten in Nederland. Zo ook in Utrecht. Tot voor kort was weinig bekend over leven en lotgevallen van deze vooral economische migranten. Historica Marlou Schrover deed onderzoek en dat leverde naast een uitgebreide geschiedschrijving nog iets anders op: een handreiking aan de actuele integratieproblematiek.[1]

XANDRA KNOTH

Westwalder pottenverkopers op de Bakkerbrug (ca.1880) Collectie Beeldmateriaal HUA

Wie op een, bij voorkeur kille, avond de huidige *Winkel van Sinkel* aan de Oudegracht binnenstapt, de ogen sluit en het geroezemoes in zich opneemt, krijgt wellicht een idee van de toenmalige grandeur van deze paleiswinkel. 'Men kan dit niet aanzien zonder daarbij aan de majestueuse paleizen en hangende tuinen der antieken te denken', schreef de *Utrechtse Courant* in 1839 over de grote zaal met daarboven, zonder enige ondersteuning, een gaanderij. Hoewel allang ontdaan van toonbanken met fraaie uitstallingen benadert het hedendaagse grand café vermoedelijk als enige nog de sfeer van dit eerste warenhuis in de stad. Bovendien levert het, samen met de tegenover gelegen winkelpanden (tegenwoordig de huisnummers 147 t/m 167), een tastbaar bewijs van de aanwezigheid van Duitse immigranten in Utrecht. Van een bepaald gedeelte van deze immigranten welteverstaan. De grote ondernemers, de welgestelden en hun personeel. Van het overgrote deel van 'de Duitse gelukszoekers' resten slechts de gegevens in het bevolkingsregister.

Groepsvorming en integratie

Die gegevens vormden voor Marlou Schrover, verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam, een waardevolle, zij het bewerkelijke bron van informatie. Schrover probeerde met behulp van die gegevens te achterhalen op welke manier, hoe snel en in welke mate een groep immigranten met dezelfde etnische achtergrond integreert in een 'nieuwe samenleving' of en waarom zij juist als groep bij elkaar blijft. Op zoek naar mensen die buiten Nederland geboren werden, doorzocht zij bijna 50.000 pagina's van het bevolkingsregister. Aangezien het Utrechtse bevolkingsregister, in de eerste 62 jaar van zijn bestaan op adres werd geordend, biedt het veel informatie. Zo is er uit op te maken of immigranten afkomstig uit hetzelfde land bij elkaar in huis of in de buurt woonden. Nog bestaande ledenlijsten van verenigingen geven inzicht in onder andere de vrijetijdsbesteding van de Duitsers.

Schrover volgde de migranten tot 1912. Het is de eerste keer dat een groep druppelsgewijs binnenkomende 'vreemdelingen' gedurende een lange periode bestudeerd werd. Eerder onderzoek richtte zich vooral op vluchtelingen. Vanaf 1912 werd het bevolkingsregister niet langer op adres, maar op naam geordend. Dat maakt het lastiger 'geografische concentraties' te reconstrueren.

In *Een kolonie van Duitsers* zet Schrover de begrippen integratie en groepsvorming tegenover elkaar: 'Immigranten en hun nakomelingen zijn geïntegreerd als groepsvorming zich niet (meer) voordoet.' Daarvan is nog wel sprake zolang er duidelijke verschillen zijn met de anderen uit de nieuwe samenleving. Verschillen voor wat betreft wonen, werken, trouwen en vrijetijdsbesteding.

Om te voorkomen dat de bestudering van één groep immigranten in één stad een subjectief beeld geeft maakte Schrover bij haar onderzoek gebruik van controlegroepen, waaronder niet-immigranten, Duitse immigranten in steden als New York en Kopenhagen en andere immigranten in Utrecht in dezelfde periode.

Ongemanierde knorrepotten

In 1853 kreeg de Duitse zilversmid Hermann Bauer het verzoek van 'een zekere' Van Kempen uit Utrecht om in diens fabriek te komen werken. Bauer kwam naar Utrecht. De eerste nacht verbleef hij in hotel *Het Kasteel van Antwerpen* aan de Oudegracht en was diep onder de indruk van de stad en de vriendelijke ontvangst. Jaren later, eenmaal terug in Duitsland waren Bauers herinneringen minder flatteus. Zo vond hij zichzelf een beter vakman dan de Nederlanders. Hij noemde hen weliswaar behulpzaam, maar boven alles zakelijk, gereserveerd en religieus.

Een voorbeeld dat, volgens Schrover, de gemiddelde opvatting van de Duitsers over de Nederlanders weergaf. Nederlanders op hun beurt vonden de Duitsers dom, lomp, en drankzuchtig. Het woord 'moffen', afgeleid van het Duitse *muff*, was tot de Tweede Wereldoorlog een aanduiding voor ongemanierde, weinig spraakzame knorrepotten. Voor zover ze dat niet waren, werden Duitsers 'omhooggevallen' genoemd: mannen en vrouwen die hun afkomst verloochenden.

Dit laatste lijkt kenmerkend voor Duitsers. De grootste groep vreemdelingen in Utrecht gedroeg zich onopvallend. Terwijl Franse gouvernantes en Italiaanse ijsverkopers zich lieten voorstaan op hun taal en land van herkomst, verdoezelden de Duitsers waar zij vandaan kwamen. Associatie met domheid en armoede was toen ook al niet pretig. Dat wilde overigens niet zeggen dat alle Duitse immigranten (zo snel mogelijk) integreerden in de Nederlandse samenleving.

Gezicht op de Oudegracht ter hoogte van de Bakkerbrug 1928, links het kledingmagazijn Peek & Cloppenburg
Collectie Beeldmateriaal HUA

Westerwalders, pottenverkopers

Waar kwamen ze vandaan? De in Utrecht twee meest herkenbare groepen die Schrover belicht in *Een kolonie van Duitsers* zijn de Westerwalders, immigranten uit het Westerwald in Nassau, en de Münsterlanders, die zich vooral zouden vestigen als winkelier zoals Hoyng en later Dreesmann (van Vroom &).

De Westerwalders waren het talrijkst. Een voorbeeld: tussen 1849 en 1879 woonden er 245 uit het Westerwald afkomstige Duitsers in Utrecht. Nog afgezien van de 43 in het Westerwald geboren kinderen, 452 kinderen die in Utrecht of elders buiten het Westerwald werden geboren en de nakomelingen van zo'n 200 migranten die in het begin van de 19e eeuw al naar Utrecht gekomen waren.

Zij vormden een hechte groep en kwamen met name uit de dorpen Ransbach en Bambach. In Utrecht bewoonden de Westerwalders wat ooit Wijk K was., een aantal benauwde stegen tussen Oosterkade, Ganssteeg (nu: Gansstraat) en de huidige Albatrosstraat. De keuze voor de locatie, dichtbij de Vaartsche Rijn, was uitermate geschikt voor de aanvoer van handelswaar. Dat was aanvankelijk vooral het overbekende grijsblauwe Keulse steengoed. In de 19e eeuw was dit algemeen in gebruik voor het bewaren van onder andere ingelegde groenten en vlees, maar ook bier, wijn en koolzuurhoudend mineraalwater. Op zaterdag hadden de 'potverkopers' hun vast stek op de Bakkerbrug. Daarnaast gingen ze letterlijk en figuurlijk met hun handelswaar 'de boer op'.

Ze 'mixten' slecht, deze Duitse pottenverkopers. Nieuwkomers trouwden met streekgenoten die al in Utrecht woonden. Het gevolg was een dichtbevolkte buurt. In stegen als de Wijde Steeg en de Lakmoessteeg was het niet ongewoon dat gezinnen met zes kinderen op een kamer en een zolder woonden. Het privaat moesten ze met elf andere woningen delen. Tijdens de cholera-epidemie van 1866 vielen hier dan ook verhoudingsgewijs de meeste slachtoffers.

Ondanks deze slechte woonomstandigheden en het feit dat de katholieke Westerwalders in Utrecht tot ongeveer 1800 geen

A. H. SCHLüTER & Co.
hebben de Eer, de ontvangst te berichten
van de nieuwste Modellen
Voorjaars- en Zomer-Mantels,
MANTILLES,
Châles en Doeken, Robes,
ROBES de chambre, PEIGNOIRS en ROKKEN,
eene prachtige collectie
Zwarte Lyonsche Zijde,
eene ruime keuze van de nieuwste
FRANSCHE, DUITSCHE en ENGELSCHE
JAPONSTOFFEN,
OXFORDS, PERCALS en verdere NOUVEAUTÉS,
F. BRüMMER,
Oudegracht, Bakkerbrug,
heeft zeer groote keus in:
JAPONSTOFFEN . . . . . van af 15 c.
ZEER FIJNE ALPACCAS, ... " " 27½ c.
6/4 breed RIPS, alle kleuren, ... " " 27½ c.
1/4 " ZWART LUSTER, ... " " 17½ c.
ZWART MERRINOS, 2¼ el breed, ... " " 55 c.
ZWART TIBET, 2 el breed, ... " " 1.20
ZOMERDOEKEN, ... " " 1.95
4/4 breed GEEL DAMAST, ... " " 20 c.
GORDIJN NETELDOEK, ... " " 7½ c.
MULTON VOOR JONGENSPAKJES, 2 el breed, . " " 70 c.
GEKLEURDE KATOENEN, ... " " 12½ c.
MEUBELSITZEN, ... " " 11 c.
Witte Goederen zeer goedkoop.
MANUFACTUREN,
A. HECK,
Oude Gracht. Hoek Drieharingsteeg.
GROOTE
Driemaandelijksche Opruiming
VAN
LAPPEN.
Dezelve zullen van af MAANDAG 6 MEI en OVERIGE DAGEN tegen buitengewoon LAGE PRIJZEN worden verkocht.
ONTVANGEN
eene groote sorteering
WITTE GOEDEREN.

Advertenties van drie Duitse winkeliers in het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 5 mei 1878 Illustratie uit besproken boek

burger en geen lid van een gilde konden worden, waren ze toch steeds teruggekomen. Een deel van de 'trekhandelaren' vestigde zich zelfs blijvend. Waarom?
Temidden van alle handel hadden de Westerwalders een eigen plek. Het populaire Keulse steengoed werd alleen gemaakt in de streek waar zij vandaan kwamen. En de Westerwalders hadden een speciale (familie)band met de producenten van het aardewerk. Deze relatie tussen producenten en handelaren zorgde voor krediet. Handelaren hoefden hun bestelling pas bij terugkomst in Duitsland te betalen. Wanneer de inkomsten, door wat voor oorzaak dan ook tegenvielen, kregen zij hun volgende voorraad alleen tegen een onderpand zoals huis of grond. Onder de Westerwalders die hier in wijk K in uiterst armoedige omstandigheden leefden, waren er die in hun geboortedorp wel degelijk bezittingen hadden.
Aan het einde van de 19e eeuw viel de groep pottenverkopers in korte tijd uiteen en verdween hun unieke handelspositie. De vraag naar Keuls steengoed liep terug door de opkomst van het 'wecken'. Bovendien konden potentiële nieuwkomers in hun geboortestreek gemakkelijker werk vinden dan voorheen. De meeste al in Utrecht wonende migranten bleven. Maar aan de voor de handel broodnodige concentratie van de groep kwam een einde. Een enkeling bleef te boek staan als koopman. Het merendeel kwam terecht in andere beroepen als dienstbode of granietbewerker.

Münsterlanders, winkeliers

De tweede opvallende groep bestond uit Münsterlanders. Michael Anton Sinkel was de eerste in Utrecht in 1839. Later gevolgd door onder anderen Van der Sandt, Maseland, Wille en nog altijd bekende namen als Peek & Cloppenburg. Het waren winkeliers. En net als de Westerwalders waren zij overwegend katholiek en afkomstig uit een, zij het wat minder geconcentreerd gebied in Duitsland. Maar er was meer. De winkeliers kwamen niet alleen. Zij brachten hun eigen personeel mee. Mannen en vrouwen die slechts tegen kost en inwoning 'het vak' leerden. Het personeel maakte lange dagen en leefde soms in archaïsche toestanden, aldus de door huwelijksbanden met de familie Dreesmann verbonden Gustav Schlatmann: 'Er waren altijd "jongelui" intern, vaak niet zozeer bedienden dan wel zoons van familie of zakenrelaties [...] In de allereerste jaren sliepen deze leerlingen wel onder de toonbank.'
Voor een aantal van deze jongelui betekende dit dat zij uiteindelijk zelf winkelier werden. Zo kwam de firma Maseland voort uit de kweekvijver van Sinkel. De vrouwen die hier naar toe kwamen bleven winkeljuffrouw. Sommigen vertrokken na verloop van tijd of werden ergens anders dienstbode.
Regelmatig switchen van werkgever was gebruikelijk voor het 'interne' winkelpersoneel. Toch had dit geen nadelig effect. Integendeel. De winkeliers waar het personeel voor bleef werken behoorden allemaal tot dezelfde groep. Het rondtrekkende personeel verstevigde de band. Kennis en ideeën werden uitgewisseld tussen families in Utrecht en in andere steden.
De familierelaties waren opvallend en bovendien knap ingewikkeld. 'Huwelijken tussen (achter)neven en (achter)nichten, tussen zwagers en schoonzussen waren gangbaar [...] Huwelijksbanden overlapten daarbij tot ver in de twintigste eeuw veelvuldig met zakelijke contacten', schrijft Schrover.

Moderne verkooptechnieken

Dat de Münsterlanders, net als de Westerwalders, 'bij elkaar kropen' blijkt uit de ligging van de al eerder genoemde winkelpanden in de bocht van de Oudegracht. Voor een deel afkomstig uit families van Duitse trekhandelaren (Tödden), zorgden de Münsterlanders misschien wel voor een revolutie in het 'middeleeuwse winkelbeeld' van het 19e-eeuwse Utrecht. Ze hadden vaste lage prijzen, vrije toegang zonder verkoopverplichting en gebruikten advertenties met lokkertjes. Verkooptechnieken die nu heel gewoon zijn, werden ooit door 'de Duitsers' geïntroduceerd. Boodschappen doen was niet langer een noodzaak. Het

was 'winkelen' geworden. De grote magazijnen zorgden voor een attractie waar de kleine winkels van mee profiteerden.
Vermoedelijk is dit een van de redenen waarom de Utrechtse middenstand zich niet verzette tegen de katholieke Duitse ondernemers. Deze laatsten waren bovendien zo slim zich niet aan de verkoop van voedingsmiddelen te wagen en veelvuldig in lokale kranten te adverteren. Dat was een bron van inkomsten die dag- en weekbladen niet graag zagen verdwijnen.
Behalve de winkeliers en pottenverkopers waren er nog tal van anderen die, meestal om economische redenen, naar Nederland kwamen. Schrover noemt in haar boek 'vijlenkappers, stukadoors, dienstbodes, spoorbeambten en studenten'. Het waren groepen die uit alleen mannen of vrouwen bestonden. 'Solisten' die, als zij al trouwden dat logischerwijs buiten de eigen kring deden. De meeste van hen woonden niet bij elkaar op een plek in de stad. Dienstbodes en studenten zaten 'overal'. Alleen de vijlenkappers, die in Duitsland al een gezamenlijke voorgeschiedenis hadden, woonden bij elkaar en in de buurt van de bedrijven waar zij werkten.

'Woelzieken en onruststokers'

Opvallend tijdens het lezen van dit boek over de 19e eeuw is de overeenkomst met de (politieke) actualiteit. In 1849 werden er bij de introductie van de *Vreemdelingenwet* in de Tweede Kamer felle debatten gevoerd. Verslagen van deze debatten kwamen uitgebreid in alle grote Nederlandse kranten. Wat te denken van de mening van Kamerlid Godefroi, afgevaardigde voor Amsterdam: 'Ik wil geene gastvrijheid, waardoor Nederland een toevlugtsoord zou worden voor de woelzieken en onruststokers, die andere landen uitwerpen, -een algemeen armengesticht voor de behoeftigen, de bedelaars, de landloopers van alle oorden der wereld.' Het ging om een andere tijd. Er was revolutie in Europa compleet met armoede en een voedselcrisis in eigen land. Maar toch klinken Godefrois woorden nu bekend in de oren.
De uitvoerige beschrijving in het boek van Duitse migranten in Utrecht en andere Nederlandse steden in de 19e eeuw biedt een helder beeld van datgene wat migranten in hun 'nieuwe' leefomstandigheden bond: dezelfde streek of dorp in Duitsland, hetzelfde geloof, maar boven alles hetzelfde beroep. De doorslaggevende rol van het beroep bij groepsvorming is een aspect dat volgens Schrover in de huidige debat over integratie te weinig aandacht krijgt. Bij de vraag hoe allochtonen het beste kunnen integreren gaat het steeds weer over het overnemen van 'Nederlandse' normen en waarden en het tegengaan van gettovorming.
Het gebrek aan belangstelling bij beleidsmakers voor de uitkomsten van historisch onderzoek, de enkele allochtone beleidsmaker daargelaten, wijt Schrover vooral aan de bescheidenheid van de historici zelf. Het is niet gebruikelijk dat zij zich met actuele onderwerpen bemoeien. Op grond van haar onderzoek vindt Schrover zelf dat de positieve, noem het gedooghouding, ten aanzien van allochtone ondernemers op de lange termijn geen houdbare zaak is. Ze vindt dat de overheid echte arbeidsparticipatie onder migranten moet aanmoedigen. Dat wil zeggen goede scholing stimuleren in plaats van oogluikend toestaan dat kinderen van zelfstandige ondernemers 'gratis' in de winkel werken. Een positie van waaruit zij niet verder zullen komen, eenvoudigweg omdat hard werken en een studie niet gemakkelijk samengaan. Het stimuleren door de overheid van niet rendabele ondernemingen is op den duur voor de groep als geheel niet lonend.

Het is 2003. Niemand kijkt meer op van woorden als winkelen, turnen en een kerstboom in huis. Dat de hotel- en koffiehuisbediende ooit 'kelner' is gaan heten zegt genoeg over het aandeel van Duitsers in deze beroepsgroep. De Duitse immigranten hebben blijkbaar veel invloed gehad op onze taal en cultuur. Na een aantal generaties leven zij probleemloos in de Nederlandse samenleving. Wat de 'Nederlandse' dan ook precies moge zijn. Schrover gelooft beslist dat het onze huidige migranten net zo zal vergaan. Al lijkt er op dat de benaming 'migrant' tegenwoordig hardnekkiger is dan in de 19e eeuw.

Xandra Knoth is freelance journalist.

Noot

1. Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw.* Amsterdam, aksant, 2002; ISBN 90 5260 066 X, 416 blz. € 30

H.H. DUITSCHERS.

Bij den ondergeteekende is van af heden driemaal per week de echte Duitsche MIK à 28 ct. de 1½ kilogr. verkrijgbaar.
Gansteeg, K. 216. C. DE BOUTER.
NB. Desverkiezende wordt dezelve aan huis bezorgd.

Advertentie van bakker C. de Bouter die inspeelt op de aanwezigheid van vele Duitsers (Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 25 mei 1878). De bakkerij was gevestigd in het hart van de wijk waar de Westerwalders woonden. Illustratie uit besproken boek

'Nette uitvoering en solide behandeling'

Het succesverhaal van de Utrechtse drukker Jacobus van Boekhoven

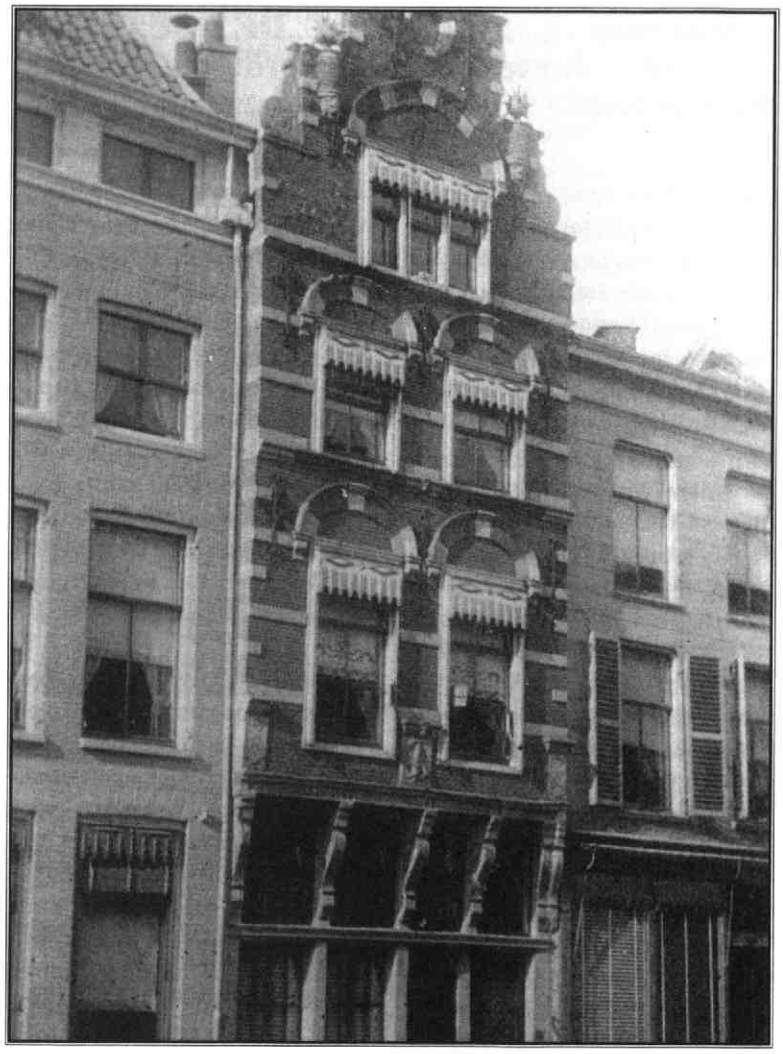

Het huis 'De Coninck van Poortugael', nu Voorstraat 14. Collectie Beeldmateriaal HUA

Op 27 juli is het 150 jaar geleden dat Jacobus van Boekhoven aan het Begijnehof een pand kocht waarin hij ging wonen en een drukkerij begon. In de ruim 100 jaar dat het bedrijf zijn naam droeg groeide het als kool, onder andere door de snelle invoering van nieuwe druktechnieken. Na de Tweede Wereldoorlog werd 'Het Kasteel' aan de Breedstraat de vestiging van een van de grootste bedrijven in de Utrechtse binnenstad. De naam Van Boekhoven boven een van de ramen van wat nu appartementen zijn is het enige wat nog herinnert aan de succesvolle drukker en zijn bedrijf.

Mieke Breij

Omstreeks 1838 vestigden Huibertus van Boekhoven, zijn vrouw Gerharda Eggink en hun kinderen Jacobus, Gerharda en Adrianus zich in het prachtige 17e-eeuwse huis 'De Coninck van Poortugael' aan de Voorstraat te Utrecht. Volgens de toen geldende wijkindeling en huisnummering woonde de familie op het adres Voorstraat wijk H nummer 456. Het achterhuis kwam uit op de Predikherenstraat H 455. Ze deelden het pand aan de Voorstraat, dat meerdere verdiepingen telde, in die tijd met de familie Pfeil. Bovendien diende De Coninck van Poortugael als bedrijfsruimte. Vanaf 1843 vestigde de jongste zoon Adrianus Hermanus zich er als kapper en winkelier in parfumerieën. Ook vader Huibertus, die de kost verdiende als alleen werkende kleermaker en vrouwenhoedenmaker, had er zijn atelier. Gegevens over bedrijven in het 19e-eeuwse Utrecht zijn te vinden in de patentregisters. Wie een bedrijf wilde beginnen, moest daarop van stadswege patent aanvragen en jaarlijks patentbelasting betalen.

'Alleenwerkende, primitieve drukker'

De oudste zoon, Jacobus trouwde op 10 juli 1844 met zijn drie jaar oudere buurmeisje Maria Elisabeth Pfeil. Het is onbekend waar of bij wie hij zijn opleiding in het drukkersvak heeft genoten. Misschien oriënteerde Jacobus zich in Duitsland en kwam hij daar in contact met zijn latere zwager Georg Joseph Fischer, boekdrukker uit Frankfurt. Jacobus van Boekhoven begon vlakbij zijn woonadres een kleine drukkerij in de Breedstraat wijk H 410 (thans nummer 7/9). Om klanten te werven plaatste hij in de *Utrechtsche Provinciale- en Stads Courant* de volgende advertentie:

BOEKDRUKKERIJ TE UTRECHT

De ondergetekende met 1. Mei aanstaande zich alhier als BOEKDRUKKER vestigende, neemt bij deze de vrijheid, zulks ter kennis zijner geëerde Stad- en Landgenooten te brengen, zullende hij zich in alles, door eene

nette uitvoering en solide behandeling, hun vertrouwen zoeken waardig te maken.
Utrecht, 12 april 1844
J. van BOEKHOVEN
Voorstraat Letter H 456

Hij startte als 'alleenwerkende primitieve boekdrukker'. Dat zal dan geweest zijn met een handdrukpers, aangezien er toen in de Utrechtse drukkerswereld nog geen stoomkracht werd gebruikt. Een jaar later jaar nam hij twee knechten in dienst. Mogelijk was genoemde Georg Joseph Fischer, die in 1843 met zijn zuster Gerharda trouwde, één van zijn medewerkers. De zaken gingen kennelijk goed, want in 1846 steeg het personeelsaantal van twee naar zes knechten.
Het jaar 1847 bracht grote veranderingen met zich mee. Moeder Van Boekhoven Eggink overleed, vader Huibertus stopte met zijn kleermakerij en broer Adrianus Hermanus verplaatste zijn kapperszaak naar het achterhuis. Zij maakten daarmee plaats voor Jacobus, wiens drukkerij aan de Breedstraat te klein was geworden. In de volgende zes jaar was zijn bedrijf in zijn ouderlijk huis gevestigd en nam Jacobus nog eens drie nieuwe knechten in dienst.
Op de Voorstraat bood de drukkerij werk aan uiteindelijk veertien knechten, maar ook daar ontstond ruimtegebrek. Op 27 juli 1853 kocht Van Boekhoven 'Eene huizinge aan de westzijde van het Begijnhof, wijk H nommer 304' als nieuwe bedrijfsruimte. Meer dan een eeuw zou het bedrijf op deze plaats gevestigd blijven, inclusief de in 1864 en 1869 aangekochte naastgelegen panden aan de Breedstraat, die bij de drukkerij werden getrokken.

Nieuwe technieken

Tijdens de 19e eeuw ontwikkelde de drukkunst zich snel. Nieuwe technieken en machines deden hun intrede en kregen ook een plaats in het bedrijf van Van Boekhoven. Vijftien jaar na de stichting van zijn zaak kocht Van Boekhoven de eerste snelpers. Waarschijnlijk betrof dit een handmatig aangedreven pers, die voornamelijk werd gebruikt voor het drukken van kranten. Ook collega drukkers meldden in deze periode de aanschaf van snelpersen 'overeenkomstig de eischen des tijds, zoodat de voortbrengselen der Utrechtsche boekdrukkerijen in vele opzigten te regt worden geprezen'.
De uit Thüringen stammende Friedrich König (1774-1833) was aan het begin van de 19e eeuw de uitvinder van de eerste *Schnellpresse*, die hij in Engeland samen met Bensley en Bauer bouwde en vervolgens met Walter verder ontwikkelde naar de eerste cilinderpers. Ter vergelijking: een handpers leverde ongeveer 300 bedrukte bladen per uur en de snelpers 1.100 bladen. Bovendien was de te bedrukken oppervlakte papier aanzienlijk groter.
Naast de ontwikkeling van handpers naar snelpers en cilinderpers kwam aan het begin van de 19e eeuw de techniek van de lithografie op. Aloys Senefelder te München vond rond 1800 het principe van de steendruk uit. Hij ontdekte dat water en vet elkaar afstoten en tekende met vethoudende materialen op 'Solnhofense kalksteen'. Vóór het betekenen van de steun ontzuurt de lithograaf die en maakt hem vetgevoelig. Hij brengt de te drukken afbeelding aan met lithokrijt en tusche (een soort inkt). Het vette gedeelte van de vlakke steen neemt drukinkt aan, de andere delen die nat zijn, stoten inkt af. Na het inrollen met inkt kan de afbeelding (die in spiegelbeeld moet worden aangebracht) worden gedrukt met een handlitho-pers of met een 'lithographische snelpers'. De techniek van de steendruk werkt volgens het principe van de vlakdruk (er is geen hoogteverschil, dus geen reliëf tussen de steen en papier aanwezig).

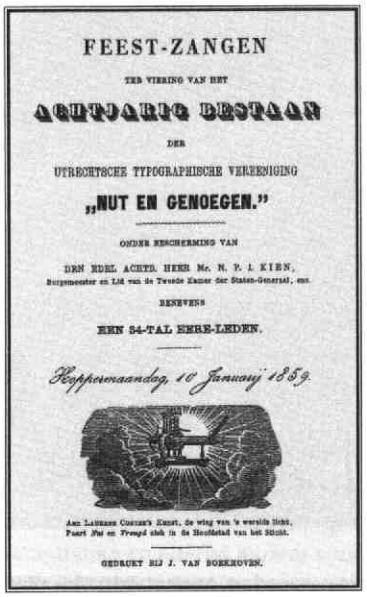
FEEST-ZANGEN

TER VIERING VAN HET

ACHTTIGJARIG BESTAAN

DER

UTRECHTSCHE TYPOGRAPHISCHE VEREENIGING

„NUT EN GENOEGEN."

ONDER BESCHERMING VAN

DEN EDEL. ACHTB. HEER Mr. N. P. I. KIEN,

BENEVENS

EEN SA-TAL EERE-LEDEN.

Keppermaandag, 10 January 1859.

GEDRUKT BIJ J. VAN BOEKHOVEN.

Titelpagina programmaboekje feestavond 10 januari 1859
Bibliotheek Het Utrechts Archief

Als boekdrukker heeft Jacobus van Boekhoven zeer waarschijnlijk ook van de lithografie-techniek gebruik gemaakt. Daar wijst ook het groeiende aantal persen in zijn bedrijf op. In 1863 had Van Boekhoven veertien knechten in dienst en waren er twaalf persen aanwezig.

'Nut en Genoegen'

Langzaam ging Van Boekhoven tot de grotere drukkers in de stad horen. Utrecht kende in het midden van de 19e eeuw acht drukkerijen, waarvan Kemink op het Domplein, P.W. van den Weijer aan de Ganzenmarkt en L.E. Bosch & Zoon aan de Korte Nieuwstraat de oudste en grootste waren met gemiddeld vijftien werklieden in dienst. Die werkten van 's morgens 6 tot 's avonds 8 uur en verdienden als volleerd medewerker *f* 5,- à *f* 8,- per week.
In 1851 richtten de Utrechtse drukkers de *Utrechtsche Typographische Vereeniging 'Nut en Genoegen'* op, die onder bescherming van de burgemeester van Utrecht tot 1913 heeft bestaan. Alle letterzetters, boekdrukkers en boekbinders van 17 tot 50 jaar, die gezond, zonder kwalen en van onbesproken gedrag waren, konden lid worden. Na betaling van 25 cent werd de naam van de kandidaat op een ballotagelijst geplaatst, die op de verschillende drukkerijen rondging alvorens hij

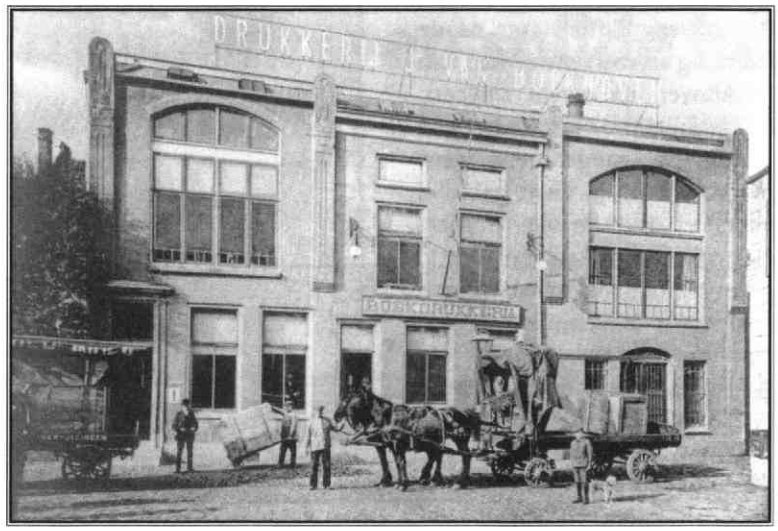

Voorgevel drukkerij J. van Boekhoven, Begijnehof, ca. 1915
Collectie Beeldmateriaal HUA

kon worden toegelaten. In 1853 telde de vereniging 75 leden en 27 ereleden.

In de naam Nut en Genoegen vinden we de twee belangrijkste activiteiten van de vereniging uitgedrukt: een onderlinge verzekering en een jaarlijkse feestavond. Leden wisten zich verzekerd van een financiële tegemoetkoming bij ziekte, een uitkering bij overlijden en de verzorging van een eervolle begrafenis. Nadat ze een half jaar lang wekelijks 10 cent hadden bijgedragen, kregen ze bij ziekte een uitkering van *f* 3,- per week, gedurende maximaal drie maanden.

Eén keer per jaar - op *Koppermaandag*, de eerste werkdag na Driekoningen - vond er een feestavond voor de leden en hun echtgenotes plaats in 'Buitenlust' aan de Maliebaan. Aan het begin van zo'n avond trokken het bestuur, de patroons, de ereleden en de leden van de jaarlijks wisselende feestcommissie met hun vaandel voorop en onder het zingen van een gelegenheidslied de zaal binnen. Er werden voordrachten gehouden, er werd gezongen en gedanst en het eigen toneelgezelschap 'Laurens Coster' trad op. Alle aanwezigen ontvingen het programma met de teksten van de gelegenheidsliederen in een keurig verzorgd programmaboekje. Ieder jaar verzorgde één van de Utrechtse drukkers deze uitgave. In 1859 was dat J. van Boekhoven.

Groei en samenwerking

In het laatste kwart van de 19e eeuw kwam de drukkerij van Jacobus van Boekhoven steeds verder tot bloei. Tussen 1876 en 1883 steeg het aantal medewerkers van 32 naar 60, om daarna nog verder te stijgen. Het is opmerkelijk dat Van Boekhoven door de jaren heen geen of hoogstens vijf kinderen in zijn drukkerij liet werken. Drukkerij L.E. Bosch & Zoon had in 1887 62 volwassenen en 22 kinderen in dienst.

Voor zover na te gaan heeft van Boekhoven steeds een aantal vaste grote opdrachtgevers gehad. Zo verzorgde de drukkerij het drukwerk van de Staats Spoorwegen, later Nederlandse Spoorwegen geheten, wat varieerde van treinkaartjes tot spoorboekjes. Daarnaast had het bedrijf door het drukken van vele proefschriften, redevoeringen en bijzondere uitgaven (onder meer het *Album Studiosorum Academiae Rheneo-Trajectinae 1636-1886*) een sterke binding met de Utrechtse Universiteit. Ook verzorgde Van Boekhoven adresboeken van de stad Utrecht, een Advertentieblad en enkele Utrechtse kerkbladen.

Als gevolg van de groei van het bedrijf en de daarmee noodzakelijke kapitaalbehoefte ging Van Boekhoven in 1879 een samenwerking aan met Klaas Kornelis van Hoffen, die medefirmant werd. Daarmee ontstond de firma J. van Boekhoven. In deze periode deed de stoompers zijn intrede en wat het noodzakelijk maakte twee ketelhuizen bij te bouwen.

Sociaal bewogen man

Terwijl het bedrijf steeds groter werd, kreeg Jacobus van Boekhoven in 1879 een groot persoonlijk verlies te dragen door het overlijden van zijn vrouw Maria Elisabeth Pfeil. Hij hertrouwde in 1884 met de Haagse Adriana Johanna Leydenroth (1840-1917). Zij was een verdienstelijk schilderes en na haar dood liet ze enkele van haar doeken na aan het Centraal Museum te Utrecht.

Van Boekhoven was een maatschappelijk actieve man. Naast zijn functie als patroon van de drukkersfirma was hij meer dan vijftien jaar regent van het St. Eloijengasthuis aan de Boterstraat. In dit gasthuis was een in de 14e eeuw door het smedengilde opgerichte broederschap gevestigd. In Van Boekhovens tijd bestond dit gezelschap uit 52 heren die zich vooral bezighielden met liefdadigheid voor minder bedeelden. Daarnaast was Van Boekhoven een actief bestuurslid en later ere-voorzitter van het *Boekverkopers College De Eendracht*.

Jacobus van Boekhoven overleed na een ziekbed op 14 mei 1897 in zijn huis aan de Van Asch van Wijckskade, waar hij sinds 1889 met zijn tweede echtgenote was gaan wonen. Hun huis aan het Begijnehof werd toen betrokken door één van zijn medewerkers, Hendrik Jacobus Schouten.

Het *Utrechtsche Provinciaal en Stedelijk Dagblad* nam een verslag op van de begrafenisplechtigheid die bijgewoond werd door familie, vrienden, leden van de typografische vereniging, vertegenwoordigers van De Eendracht en van één van zijn grootste opdrachtgevers, de Staats Spoorwegen. De aanwezigen roemden zijn vriendschap met de mensen uit zijn omgeving en zijn liefde voor de drukkerij en zijn personeel. Van Boekhoven had zich nooit geschaamd te me-

moreren hoe klein en onbetekenend hij in 1844 was begonnen.
De memorie van successie bevestigt dat Jacobus van Boekhoven, hoe klein hij ook was begonnen, aan het eind van zijn leven bepaald geen onbemiddeld man was. Doordat zijn beide huwelijken kinderloos waren gebleven, erfde zijn weduwe zijn totale vermogen dat op een waarde van meer dan ƒ 250.000,- werd getaxeerd en voornamelijk uit onroerend goed bestond.

Hoge hoed en stijve boord

Met zijn overlijden kwam een einde aan het tijdperk van stichter en patroon Jacobus van Boekhoven, maar de groei van het bedrijf zette door. De dagelijkse leiding kwam in handen van zijn weduwe Adriana Jacoba van Boekhoven Leydenroth en zijn medefirmant Klaas Kornelis van Hoffen. Hoewel de drukkerij bleef groeien, brachten zij de werktijden terug tot 12 uur per etmaal. In 1899 leidde de aanschaf van een aanzienlijk grotere stoompers en bijbehorende grotere stoomketels tot een verbouwing van de drukkerij en de bouw van een grote schoorsteen.
Medewerker Ming haalde bij het 110-jarig bestaan van de drukkerij in 1954 herinneringen op uit zijn leertijd rond de eeuwwisseling en memoreerde dat rond 1900 van 's morgens 7 uur tot 's avonds 7 uur werd gewerkt. Een leerling verdiende in die jaren vijftig cent per week. De zetters werden gezien als 'meneren', die men zondags in de stad zag wandelen met hoge hoed en stijve boord in gezelschap van vrouw en kinderen. Een enkele maal kwam het voor dat er op zondag gewerkt moest worden en dat de zetters in pak en met hoge hoed op hun werk verschenen.
In 1904 was Van Boekhoven met zijn 87 medewerkers, na de boekplaat- en steendrukkerij van P.W. van den Weijer met 97 medewerkers, de grootste drukkerij van de stad Utrecht geworden.
In 1907 overleed medefirmant Klaas Kornelis van Hoffen bij welke gelegenheid Hendrik Gerlings (1875-1951) in het bedrijf van zijn schoonvader werd aangesteld. Als voormalig bankier hield hij zich bezig met administratieve en financiële zaken. Een neef, Willem Leydenroth van Boekhoven, werd medefirmant. Zij stichtten vanaf 1910 verkoopkantoren in Amsterdam, 's Gravenhage, Rotterdam en Groningen.
In 1929 bleef Hendrik Gerlings na het overlijden van Willem Leydenroth van Boekhoven als enige beherende vennoot over. Door zijn goede verkooppolitiek volgde een periode van expansie tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Het aantal medewerkers liep op tot 350.
In de nacht van 14 op 15 augustus 1931 werd de firma Van Boekhoven door brand getroffen: de zetterij en een gedeelte van het papiermagazijn gingen verloren. De druk van het spoorboekje mocht echter geen vertraging oplopen. Drukkerij Bosch BV aan de Korte Nieuwstraat 5 bood collegiale hulp waardoor het spoorboekje toch op tijd verscheen. Na de brand werden de drukkerij en binderij verbouwd en vond een uitbreiding aan de kant van de Breedstraat plaats.

Verdergaande modernisering

Drukkerij Van Boekhoven bleef ook in de eerste helft van de vorige eeuw met zijn tijd meegaan blijkens de nieuwe machines die er in de loop der jaren ingevoerd werden. Binnen de zettechniek waren sinds omstreeks 1885 twee nieuwe varianten mogelijk: de *linotype* (de matrijzen werden per regel met lood volgegoten) en de *monotype* waarbij de letters afzonderlijk werden gegoten. Omstreeks 1920 bestond de zetterij van Van Boekhoven uit twee afdelingen: de oude zetterij en de smoutzetterij. Op de oude zetterij werden bijvoorbeeld de spoorboekjes van de Staats Spoorwegen voorbereid, terwijl op de smoutzetterij het kleine zetwerk werd vervaardigd dat diende voor briefhoofden, rekeningen, circulaires en allerlei andere soorten handelsdrukwerk. Een tiental jaren later werd met de voorloper van de teletype-zetmachine gewerkt, een perforatorachtige typemachine, die vooral door vrouwen werd bediend.
Ook voor de voorbereiding van het drukken van illustraties voerde het bedrijf nieuwe technieken in: de *autotypie* en de *stereotypie*. Autotypie is het procédé waarmee een cliché wordt gemaakt van een door een raster opgenomen foto. Bij de techniek van de stereotypie worden vaste drukvormen vervaardigd van uit losse lettertypen en clichés samengesteld zetsel. Bij het drukken wordt hiervan een loden afgietsel gebruikt.
In 1927 volgde een belangrijke nieuwe druktechniek: de *offset*, net als de oude steendruk gebaseerd op de afstoting van water en vet. Ter vervolmaking van deze techniek had drukkerij Van Boekhoven later een eigen laboratoriumafdeling met meetinstrumenten om de pH-waarde van drukvloeistoffen te kunnen vaststellen en onderzoek te kunnen doen naar papiersoorten, droogtijden, verkleuringen, reflecties, het doorlopen van drukinkt en de zwartheid daarvan.
Ter gelegenheid van de uitbreiding in 1931 gaf het bedrijf een serie autotypieën uit onder de titel *Drukkerij J. van Boekhoven - Kijkjes in ons bedrijf*. Daaruit blijkt dat Van Boekhoven in die tijd beschikte over vier drukkerij-afdelingen

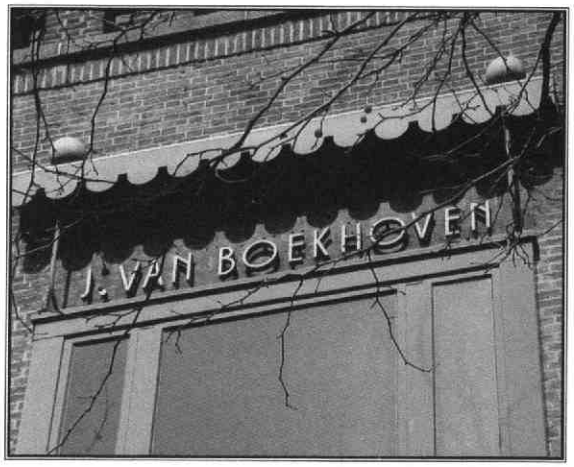

Herinnering aan de oude bestemming van 'Het Kasteel' aan de Breedstraat
Foto Mieke Breij

De zetterij in 1931
Collectie Beeldmateriaal HUA

(ondere andere voor steendruk en lithografie), vier zetterijen, een lettergieterij, een stereotypeer-inrichting, verschillende papiermagazijnen, een binderij annex kantoorboeken-fabriek, een machinekamer en een stoomketelhuis.
In 1933 kwam daar een koperdiepdrukkerij bij en in 1937 volgde een eigen cliché afdeling. Bij de koperdiepdruk worden afbeeldingen in een koperen plaat gegraveerd, waarbij de inkt wordt vastgehouden in de ontstane groeven.

Het Kasteel aan de Breedstraat

Net voor het begin van de Tweede Wereldoorlog werd het gebouwencomplex uitgebreid met een nieuwe vleugel aan de Breedstraat, waarbij het eerste deel van Het Kasteel (zo genoemd vanwege zijn uiterlijke vorm) ontworpen door J.F. Berghoef te Aalsmeer tot stand kwam. In 1946 verscheen het eerste nummer van het huisorgaan *Van 't Begijnehof*, nu een interessante bron voor de naoorlogse geschiedenis van het bedrijf. Op 6 mei 1949, ter gelegenheid van het 105-jarig bestaan, stichtte Hendrik Gerlings een personeelsfonds, dat later zijn naam kreeg. Het personeel vormde een hechte gemeenschap, waarvoor diverse activiteiten buiten werktijd werden georganiseerd. Zo bestond er een eigen fanfare-orkest.
Met de grote verbouwing van 1951, eveneens onder leiding van architect Berghoef, kreeg de drukkerij van de Firma J. van Boekhoven aan het Begijnehof/Breedstraat zijn definitieve omvang. De gehele vroegere bebouwing werd afgebroken om plaats te maken voor het gebouw dat tot 1968 in gebruik zou blijven. Hier werd in 1961 de eerste offset-rotatiepers in gebruik genomen. Twee jaar later volgde de plaatsing van tien rotatiepersen en de modernisering van de binderij. Na de uitbreiding in 1966 van een rotatiepers met drie units kon Van Boekhoven drukwerk leveren in massaoplagen en vierkleurendruk.
De sinds 1921 bestaande commanditaire vennootschap werd in 1966 omgezet in de 'Naamloze Vennootschap J. van Boekhoven', waardoor investeringskapitaal makkelijker aan te trekken was. Het aantal medewerkers bedroeg in de jaren zestig 430 personen. Naast een grote veelzijdigheid aan drukwerksoorten, manifesteerde Van Boekhoven zich eveneens als uitgever. Boeken van beroemde Nederlandse schrijvers zoals Jan Wolkers, Marnix Gijsen, Harry Mulisch en Midas Dekker verschenen binnen het uitgeversfonds.

Het verdwijnen van een naam

Na de fusie van 1968 met drukkerij Bosch aan de Korte Nieuwstraat/Oudegracht, verlieten beide bedrijven hun panden in de Utrechtse binnenstad. De nieuwe Drukkerij van Boekhoven-Bosch NV met totaal 800 medewerkers betrok een nieuw complex aan de Europalaan op het Kanaleneiland te Utrecht.
Het laatste decennium van de 20e eeuw volgden nieuwe fusies en overnames. Zo kwam in 1992 een fusie met Drukkerij De Boer te Hilversum tot stand en werd de nieuwe naam *Koninklijke De Boer-Boekhoven NV*. Een jaar later volgden overnames en fusies met diverse andere bedrijven. Met de naamsverandering in *Roto Smeets De Boer NV* verdween de naam van Jacobus van Boekhoven definitief uit de Utrechtse drukkerijwereld.
Anno 2002 bedroeg de jaaromzet 700 miljoen euro en het aantal medewerkers 4.000, werkzaam in vestigingen verspreid over zeven landen. De Utrechtse vestiging, waar 345 personen werken, werd onlangs onderscheiden met de *Gouden Z Award* omdat Roto Smeets Utrecht, naar het oordeel van de jury, vooroploopt in de scholing en ontwikkeling van zijn medewerkers.

Mieke Breij is medewerker studiezalen bij Het Utrechts Archief

Geraadpleegde bronnen in Het Utrechts Archief:

Adresboek van de stad Utrecht
Beeldmateriaal Voorstraat, Begijnehof/Breedstraat
Bouwtekeningen van de stad Utrecht, 1853-1978
Burgerlijke Stand van de stad Utrecht, 1844-1897
Bevolkingsregister van de stad Utrecht, 1850-1890
Feestzangen der Typographische Vereeniging 'Nut en Genoegen', 1853-1912
Memorie van Successie kantoor Utrecht over het jaar 1897, inv. nr. 10/1063
Registers van patentschuldigen in de stad Utrecht, 1835-1892, Stadsarchief inv. nr. IV-246 en V-246, wijk H
Stadsalmanak, 1870-1890
Utrechtsche Provinciale- en Stads-Courant, 15 april 1844
Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 15 en 19 mei 1897
Verslag van den toestand der Gemeente Utrecht, 1851-1898
Historisch Werkmateriaal, toegang 820, inv. nr. 242

Literatuur

Campen, J.W.C. van, 'Het huis "D'Coninck van Poortugael" ', in: *Jaarboek Oud Utrecht 1979*, 87-112.
Dolfin, M.J. e.a., *Utrecht. De huizen binnen de singels* ('s-Gravenhage, 1989).
Evers, G.A., 'Nut en Genoegen te Utrecht', in: *De Tampon, orgaan voor leerlingen en oud-leerlingen der School voor de Grafische Vakken te Utrecht* (1942/1943) 136-151.
Hulzen, Dr. A. van, 'Alleen de naam herinnert nog aan het Begijnhof', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 10 februari 1979.
Van 't Begijnehof, huisorgaan van de drukkerij J. van Boekhoven N.V., 1951 1968.

Utrechtse straatnamen 2: Zilverstraat

De Zilverstraat omstreeks 1910
Collectie Beeldmateriaal HUA

Van straat tot steeg tot straat. Veel straatnamen ondergaan in de loop der eeuwen (kleine) wijzigingen alvorens ze de naam krijgen zoals wij die nu kennen. Hoe een sociaal vooroordeel na zes eeuwen van een steeg weer een straat kan maken.[1]

Erik Tigelaar

Het kapittel van Oudmunster gaf op 14 februari 1386 een hofstede aan 'den Ouden Sprincwijc', de tegenwoordige Springweg, in eeuwige erfpacht aan de koopman Johan Meynaert Johanssoen. Dit perceel strekte zich uit tot 'den wech die aen der stat muere leyt'. Als grens wordt vermeld 'die steghe die Johan voerscreven daer ghesleghen heeft'. Dit is de eerste vermelding van de latere Zilverstraat. Johan Meynaert Johanssoen had het belendende perceel waarover hij de straat had aangelegd op 24 januari 1386 verworven. De straat moet dus zijn aangelegd tussen 24 januari en 14 februari 1386.

Aanvankelijk werd zij Jan Meynaertsstege genoemd. In een akte uit 1387 is deze benaming voor het eerst aangetroffen. Al kort daarna, in 1389, wordt de straat in het buurspraakboek voor de eerste maal vermeld als Zulverstrate. Vervolgens wordt zij in het resterende deel van de 14e eeuw en in de 15e eeuw afwisselend aangeduid als Jan Meynaertsstege of Jan Meynaertsstrate en als Sulverstraet. De verklaring van de benaming Sulverstraet kan gezocht worden in het feit dat de jaarlijkse pacht van de percelen in de straat deels bestond uit 'goet fijn sulver'. Ongebruikelijk was dit niet.

In de eerste helft van de 16e eeuw wordt de straat doorgaans Silverstraet(gen) genoemd. In de tweede helft van de 16e eeuw en in de eerste helft van de 17e eeuw komt zij afwisselend voor als Silverstraet(gen) en als Zilversteech(gen). Daarna vinden we meestal de benaming Zilversteeg(je).

In 1950 verzochten enkele bewoners van de Zilversteeg aan Burgemeester en Wethouders om de naam Zilversteeg te wijzigen in Zilverstraat. Op hun verzoek werd afwijzend beschikt omdat de directeur van de Bouw- en Woningdienst en de gemeentearchivaris van mening waren dat noch het karakter noch de breedte van de Zilversteeg deden denken aan een straat. In 1963 ondernamen de bewoners van de Zilversteeg een nieuwe poging. Ditmaal voerden zij aan dat hun kinderen bij sollicitaties 'terugslag' ondervonden van het woord 'steeg'. Hierop hebben B&W de Zilversteeg alsnog omgedoopt tot Zilverstraat.

Erik Tigelaar is Unitleider Beeldmateriaal en Bibliotheek bij Het Utrechts Archief.

Noot

1. Dit artikel is gebaseerd op het in wording zijnde straatnamenboek voor Utrecht dat naar verwachting zal verschijnen in 2005.

Van ambachtelijk boerenhuis tot postmoderne boerderette

Boerderijen in de provincie Utrecht 2

Dat er in 2003, het Jaar van de Boerderij, op allerlei manieren aandacht wordt besteed aan boerderijen is in het licht van de geschiedenis geen vreemde zaak. Nederland was immer tot voor kort een overwegend agrarisch land.

Tom Blekkenhorst

Boerderij aan de Utrechtse Vechtdijk die verbouwd wordt tot twee woningen
Foto Bettina van Santen

Boeren hebben ons land vorm gegeven. Zij deden dat vanuit hun boerderij, die daardoor een centrale plaats had in de totstandkoming van het landschap. Wat ooit een ambachtelijk gebouwde verblijfplaats was voor mens, dier en voorraden, kreeg de laatste vijftig jaar allerlei gedaanten die vaak niets meer met het oorspronkelijke culturele erfgoed te maken hebben.

Een 'boerderij' omvat niet alleen het hoofdgebouw maar het gehele complex: hoofd- en bijgebouwen, erf en beplanting. Het betreft een cluster van gebouwen, bomen, struiken en hagen, in een duidelijke samenhang met de omgeving. Samenstelling en plaatsing van de verschillende elementen hangen af van de wijze waarop vaak eeuwenlang het bedrijf werd uitgeoefend. En die bedrijfsuitoefening was op haar beurt weer afhankelijk van de grondsoort van de streek waar een boerderij zich bevond. Ruwweg kunnen we bedrijven op het zand, op de klei en in het veen onderscheiden. De grondsoort bepaalde niet alleen sterk de vorm van het erf en de plaats van de gebouwen, maar ook de mate van welvarendheid. De arme zandgronden leverden nu eenmaal minder op dan de vruchtbare klei. Hoewel de hoofdvorm van de meeste gebouwen ongeveer gelijk is, zien we wel grote verschillen in formaat en bouwkundige verfraaiingen.

Ankerbalkgebinten

Het belangrijkste constructieve element van het boerenhuis - en vaak ook de bijgebouwen -, wordt gevormd door de gebinten. De dorpstimmerman vervaardigde deze jukvormige houten portalen in zijn werkplaats en vervolgens werden ze op de bouwplaats plat op de grond geassembleerd en op regelmatige afstanden achter elkaar overeind gezet. Meestal gaat het daarbij om zogenaamde ankerbalkgebinten, waarop het driehoekige spant geplaatst werd. In de lengterichting verbonden door gebintplaten en gordingen. Zijdelingse krachten werden geneutraliseerd door diagonaal tussen horizontale en verticale onderdelen bevestigde schoren. Alle onderdelen werden met pen- en gatverbindingen aan elkaar bevestigd. Over die basisconstructie - in feite een groot, houten bouwpakket - werden de ronde dennenhouten sporen, de rietlatten en tot slot het rietdek aangebracht. De lage zijwanden droegen slechts een klein gedeelte van het totale dakgewicht. De voor- en achtergevel hadden vrijwel geen draagfunctie.

Op deze wijze ontstond een driebeukige binnenruimte, waar in vroeger tijden mens en dier samen onderdak vonden. Het middendeel, de potstal, herbergde oorspronkelijk het vee. Later verhuisde het vee naar de zijbeuken en fungeerde het middengedeelte als werkplek. De deel was breed genoeg om een kar met een lading graan of hooi naar binnen te rijden, zodat dit op de zolder kon worden opgetast. 's Winters dorste de boer hier het graan.

Deze oorspronkelijk geheel houten constructie, waarbij de gevels en de zijwanden bestonden uit een houten vakwerk, opgevuld met een met leem bestreken vlechtwerk van wilgentenen, ontwikkelde zich in de loop der eeuwen. Na de Middeleeuwen begon een geleidelijke verstening van de buitenwanden en tegelijkertijd voltrokken zich wijzigingen in het interieur onder invloed van veranderingen in productiewijze en welvaart. Aan de voorzijde van de boerderij werden ruimten afgescheiden waar het gezin woonde en sliep. Dit voorhuis werd van het werkgedeelte gescheiden door een gemetselde muur. Achter die brandgevel ontstonden later ruimten voor speciale doeleinden, zoals een karnkamer of een spoelkeuken.

Nieuwe woonwensen

Aan het begin van de 20e eeuw was deze traditionele bouwvorm, vanuit zijn ambachtelijke en functionele ontwikkeling geheel uitge-

kristalliseerd. Enkele tientallen jaren werd hier en daar geëxperimenteerd met varianten die meer aan de smaak van de tijd zijn aangepast, maar die de hoofdvorm nagenoeg ongemoeid lieten.
Pas na de Tweede Wereldoorlog is er sprake van een echte doorbraak. De moderne tijd heeft eindelijk ook in Nederland het agrarisch gebied bereikt. Tot dan toe vond alles op puur ambachtelijke wijze plaats. Nu werden spierkracht van mens en dier in vrij korte tijd vervangen door de pk's van machines. De veranderende productiemethoden, de reeds genoemde schaalvergroting, maar ook de woonwensen van de bewoners deden hun invloed gelden. Het traditionele boerengebouw en de inrichting van het erf voldeden niet meer.
Waar vroeger mens, dier en voorraden een plek hadden onder één dak, werden nu woon- en bedrijfsfunctie gescheiden. Nadat veel boerderijen in de jaren zestig werden voorzien van nieuwe raampartijen die geen enkele relatie meer hadden met het oorspronkelijke bouwkundige karakter, maar slechte een imitatie waren van de doorzonwoning in dorpen en steden, verschenen hier en daar op het erf woningen zoals je die aantreft in een gemiddelde woonwijk. Aanvankelijk was dat vaak de woning van de rustende boer die zijn bedrijf aan de volgende generatie had overgedaan.
De deel van de boerderij gebruikte de boer alleen nog voor wat jongvee. Grote loopstallen verschenen achter op het erf. De kapberg waar hij vroeger het hooi of het graan opsloeg, raakte in verval, net als bijgebouwen, bijvoorbeeld bakhuisjes en wagenschuren. Kuilgras werd eerst in grote betonringen geperst. Later werd het opgeslagen onder met autobanden verzwaard landbouwfolie. Het is alleszins begrijpelijk dat het boerenbedrijf met zijn tijd mee moet, maar het totaalbeeld van het boerderijcomplex maakt een verandering door die bepaald geen visuele winst oplevert.

Daarnaast zijn er de vele boerderijen die bewoond worden door de 'nieuwe ruralen'. Vervuld van romantische gedachten over het landelijke leven, maar meestal niet gehinderd door kennis van de traditie, hebben deze bewoners hun best gedaan boerderij en erf op te smukken tot iets dat nog slechts gezien kan worden als een karikatuur. En dan hebben we het nog niet gehad over de nieuwbouw in 'landelijke' stijl. Deze bouwwerkjes die in vakkringen al worden aangeduid met 'boerderette', vertonen aan de buitenzijde enkele aan echte boerderijen ontleende kenmerken, zoals een wolfseind aan het voor- en achtereinde van het dak, een roedeverdeling in de ramen en soms een rieten dakbedekking. Vorm en materiaal en zeker de basisconstructie hebben meestal niets met werkelijke landelijke bouwkunst te maken.

Karakteristiek erfgoed

Geen wonder dus dat instellingen als de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, het Nationaal Contact Monumenten, de diverse boerderijenstichtingen en veel leden van historische verenigingen zich zorgen maken over deze ontwikkeling. Want met de aantasting van dit karakteristieke erfgoed verandert het voor Nederland zo kenmerkende landschap. Het Jaar van de Boerderij is dan ook bedoeld om daar aandacht op te vestigen. In de landelijke pers was tot dusver nog niet veel te merken van dit initiatief, maar gelukkig hebben bladen zoals *Landleven en Seasons* er al regelmatig aandacht aan geschonken. En dat is zeker niet onbelangrijk, want juist deze lifestyle-bladen bereiken een groot deel van de nieuwe boerderijbewoners.
In de loop van dit jaar zullen nog wel meer publicaties verschijnen. Bij Het Utrechts Archief staat in de reeks van onderzoeksgidsjes een nieuwe uitgave op stapel, die in het kader van dit themajaar gewijd is aan de boerderij. Daarin wordt de bouwkundige geschiedenis van de boerderij meer gedetailleerd en in een breder kader weergegeven. De presentatie daarvan zal in juni plaatsvinden.

Laanwijk, dwarshuisboerderij op de Lopikerweg Oost 102 in Lopik. De voorgevel vermeldt het jaar 1614. Het huis Laanwijk wordt echter al eerder vermeld en is waarschijnlijk eind 16e eeuw gesticht door een officier van het Staatse Leger.
Foto Nanette Vugts

Provincie Utrecht voorop

In het vorige nummer deed Paul Vesters al in het kort uit de doeken wat de bedoeling is van het Jaar van de Boerderij en welke activiteiten er in de komende maanden te verwachten zijn. Eén van de voor 2003 geplande activiteiten was de vervaardiging van een soort ideeënboek dat boerderijbewoners ertoe moet aanzetten om op verantwoorde wijze met de karakteristieke verschijningsvorm van hun bezit om te gaan. Voor de provincie Utrecht betekent dat echter een doublure met een reeds gerealiseerd project. Want toen het plan voor 'Het Jaar' werd geopperd, was het boekje *Behoud het Beeld, leidraad voor herbestemming van agrarische gebouwen*, dat mede door de Provincie Utrecht werd gefinancierd, al door de Boerderijenstichting Utrecht gepubliceerd. Het mag best nog eens benadrukt worden dat het Utrechtse provinciebestuur zich in de afgelopen jaren op het gebied van de zorg voor het cultureel erfgoed van een positieve kant heeft laten zien. Andere provincies keken lange tijd met enige afgunst hoe de Utrechtse Boerderijenstichting (onder de paraplu van de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed) zich niet alleen actief kon opstellen als adviesorgaan voor boerderijbezitters, maar tevens de ene na de andere relevante publicatie het licht kon doen zien.

Tom Blekkenhorst was tot zijn pensioen medewerker van de Boerderijen Stichting Utrecht

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij

Sterk water: de Hollandse Waterlinie / Chris Will [onder red. van Bert van den Berg e.a.].Utrecht: Matrijs, 2002; 180 p. ISBN 90 5345 204 4; €19,90.
Geactualiseerd cultuurhistorisch overzicht van de Nieuwe Hollandse Waterlinie geplaatst in de context van de Oude Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam. Met uitleg over de gevolgen voor de infrastructuur en het landschap van Midden-Nederland.

Gérard Grassère, leven en werk / onder red. van Inemie Gerards; met bijdr. van Dick Adelaar, Hanneke Matthijsen en Josien de Jonge. Den Bosch: Stichting Kunstwerken Gérard Grassère, 2003 (Nobelreeks deel 8). Met tijdsbalk en lijst van exposities samengesteld door Hans Uijtdewilligen. 166 p. ISBN 90 76940 13 4; €29,-.
De kunstenaar Gérard Grassère (1915 - 1993) woonde gedurende een korte periode in Doorn en verhuisde begin jaren vijftig naar Utrecht. Hier komt hij in contact met Otto van Rees, die van grote invloed op de ontwikkeling van zijn artistieke kwaliteiten zal zijn. De auteurs beschrijven Grassères vroege werk, zijn fascinatie voor geluiden en muziek en zijn opvattingen over het primitivisme.

'Weest ritter ende guet man ende hout ridderlijcke oerde': portretten van broeders uit de Balije Utrecht van de Ridderlijke Duitsche Orde / Menno Koopstra [onder red. van Annesietske Stapel]. Utrecht: Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht, 2002 (Bijdragen tot de geschiedenis van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht 2); 67 p. ISBN 90 805816 2 3; Verkrijgbaar in beperkte mate bij de boekhandel of bij de Balije Utrecht (030) 231 32 76; €9,50.
Portretten van de twee belangrijkste categorieën ordebroeders, de ridderbroeders en de priesterbroeders. Beschreven worden de ridderbroeders die binnen de Balije Utrecht (land)commandeur werden, maar ook zij die naar het Heilige Land vertrokken om deel te nemen aan de strijd tegen de heidenen.

Markt & muze : een gouden koppel: 50 jaar kunstmanifestatie Utrecht / Hans Lutz. Utrecht: Matrijs, 2002; 112 p. ISBN 90 5345 208 7; €12,95.
Geschiedenis van de Kunstmanifestatie, een markt voor Utrechtse kunstenaars die sinds 1953 gehouden wordt op het Janskerkhof (en later in de Janskerk) op initiatief van de Stichting Stadsontspanning. Bevat ook een selectie van zestien portretten van 'marktkunstenaars'. Deze selectie wordt tevens tentoongesteld in de Janskerk als geïntegreerd onderdeel van de 50e Kunstmanifestatie.

Kunstaardewerkfabriek St. Lukas [1909 - 1933]. / Michel Karis [onder red. van Inemie Gerards]. Vianen: Optima, 2003(Nobelreeks 7); 205 p. ISBN 90 76940 12 6; €41,-.
De geschiedenis van de kunstaardewerkfabriek en beschrijving van het productieproces. De fabriek was van 1909 - 1927 gevestigd aan de Stroosteeg te Utrecht en vanaf 1927 tot het faillissement in 1933 in Maarssen. Bevat een uitgebreide modellencatalogus, gebaseerd op de verzameling van de familie Messchaert, plus een overzicht van decors, merken en signaturen.

Gedenkboek Stedelijk Gymnasium Johan van Oldenbarnevelt 1376 - 2001 / [onder red. van Katja Groenendal, Marije Osnabrugge en Corry Samson ; met bijdr. van Katja Groenendal e.a.]. [Amersfoort]: [Johan van Oldenbarneveltgymnasium], [2002]; 134 p., €18,-; te bestellen bij de school (033) 461 39 44.
Gedenkboek uitgegeven t.g.v. het 625-jarig bestaan van het Johan van Oldenbarneveltgymnasium te Amersfoort in 2001. De artikelen zijn ingedeeld op onderwerp, gesorteerd op examenjaar van de auteurs, en geven o.a. de ervaringen weer uit verschillende periodes van de vorige eeuw.

Lopikerwaard 1953 - 2003: landinrichting voor boer en burger / Lyanne de Laat. Utrecht: Matrijs, 2002; Uitgegeven i.s.m. de Landinrichtingscommissie Ruilverkaveling Lopikerwaard met ondersteuning van de Dienst Landelijk Gebied in de Provincie Utrecht t.g.v. de passering van de ruilverkavelingsakte in november 2002; 120 p. ISBN 90 5345 221 4; €14,95.
In 50 jaar is de Lopikerwaard door ruilverkaveling heringericht in gebruik van percelen, geformaliseerd bij de aktepassering van de landinrichting Lopikerwaard. Boek gaat in op de beperkende maatregelen voor de landbouw, de problemen bij de ingrijpende renovatie van de waterhuishouding en de stimulerende overheidsplannen voor meer natuur en recreatie.

Uti porta latina stat : Hieronymusschool en Utrechts Stedelijk Gymnasium van 1474 - 2000 / O.J. de Jong en J.Th. K. Marcelis [ill. J.A. Visser]. Utrecht: Utrechts Stedelijk Gymnasium, 2002. Met lijst van rectoren en een overzicht van aantallen leerlingen tussen 1950 en 2000; 160 p. ISBN 90 9016458 8; €15,-; verkrijgbaar bij de boekhandel of bij de school (030) 212 21 99.
De bijdragen van oud-leerlingen en rector Marcelis in deze bundel beschrijven de geschiedenis vanaf 1474 met nadruk op de periode vanaf 1940.

Groene voetstappen in Utrecht: twee wandelroutes langs groene plekken in de Utrechtse binnenstad / [Elke Boesewinkel en Fenneke Thors; fotogr. Fenneke Thors e.a.; cartogr. Paul Mouwes]. [Utrecht]: Milieucentrum Utrecht, 2002; [16 p.] ISBN 90 807345 1 9; €3,-.
In het centrum van de stad Utrecht is in oude parken en (binnen)tuinen onverwacht veel groen aanwezig. Twee wandelroutes voeren hierlangs, de een met als startpunt het Centraal Station, de andere met als startpunt de Mariaplaats.

Agenda en berichten

Historisch café

Op *vrijdag 11 april* is Suzanne Weide gastspreker in het Historisch Café. Zij houdt een korte inleiding over het Geveltekenfonds. Een maand later, op *vrijdag 9 mei* spreekt Henk Lammertink over de Utrechtse Rederij Schuttevaer. In juni, op vrijdag de 13e, is oud-hoogleraar Utrecht Studies en kennis van de Utrechtse geschiedenis, Piet 't Hart, de gastspreker.
Het Historisch Café vindt iedere derde vrijdag van de maand plaats in 't Weeshuis, Domplein 16 in Utrecht. Aanvang 17.00 u, entree gratis.

Crone Wandeling

Op *donderdag 22 mei* organiseert de activiteitencommissie een wandeling onder leiding van Freek Bos, medewerker van 't Gilde. De wandeling staat in het teken van C.C.S. Crone (1914-1951), de bekende Utrechtse kroniekschrijver wiens verhalen zijn gebundeld in De schuiftrompet. De wandeling begint om 19.00 u bij het Academiegebouw, Domplein en neemt ongeveer 1,5 uur in beslag.
Maximaal 20 personen kunnen zich tot 16 mei aanmelden bij Hans Collard (030) 293 12 25. Deelname kost €2,50.

Lezing Diaconessenwezen

Op *woensdag 28 mei* houdt prof. dr. M.J. van Lieburg een lezing over het Nederlandse diaconessenwezen. Dat gebeurt in het Utrechtse Diakonessenhuis (aanvang 19.30u, entree €3,-) dat in 1844 opgericht werd als eerste in zijn soort. Met behulp van vele dia's wordt een schets gegeven hoe het diaconessenwezen (evangelisatie en geneeskundige hulp) zich tot de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde.

Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 19 juni*. Nadere gegevens in het volgende nummer.

Lustrumdag Oud-Utrecht 80 jaar

Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en viert dit jaar dus haar 16e lustrum. De viering van het 80 jarig bestaan vindt hoofdzakelijk in het najaar plaats. Hoogtepunt van de feestelijkheden vormt de dagexcursie op *zaterdag 11 oktober*. Op deze dag vindt een programma plaats met als thema 'Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853'. Utrecht heeft een belangrijke rol gespeeld bij de gebeurtenissen van 150 jaar geleden. Naast lezingen over dit thema maakt een bezoek aan een bijzondere tentoonstelling in Museum Catharijneconvent onderdeel uit van het programma. In volgende nummers verschijnt meer informatie over de excursie zoals een uitgebreid programma, prijzen en wijze van aanmelden.

Inaugurale rede

Op *vrijdag 11 april* om 16.15 u zal prof. dr. R.E. de Bruin als hoogleraar Utrecht Studies zijn inaugurele oratie houden in de aula van het Academiegebouw aan het Domplein te Utrecht. De leerstoel is mede door de Vereniging Oud-Utrecht in het leven geroepen. Titel van de oratie is 'Ingelijste regenten. Een museale collectie als onderzoeksterrein voor bestuursgeschiedenis'.

Themawandelingen 't Gilde

Op *9 april* 19.00 u: Tussen Kerk en Kunst; *16 april* 21.00 u: Licht in de binnenstad; *23 april* 19.00 u: Oudwijk. Kosten voor deze wandelingen in Utrecht zijn €2,50, U-pas €1,25. Opgeven: (030) 234 32 52, ma. t/m vr. 14.00 - 16.00 u. Iedere zondag start er om 14.15 u een stadswandeling bij Domplein 9 waarvoor opgave vooraf niet nodig is.

Oproep Holy Trinity Church

In 2003 bestaat de Engelse kerk in Utrecht, de Holy Trinity Church aan het Van Limburg Stirumplein 90 jaar. De bouw van de kerk in 1911 en 1912 was voor een belangrijk deel te danken aan de financiële steun van de families Bingham en Twiss.
Leden van de kerk zijn nu bezig met het beschrijven van de geschiedenis. Ieder die informatie heeft over de Engelse kerk en belangrijke figuren in zijn historie (bijvoorbeeld tijdens de oorlog) wordt verzocht contact op te nemen met J.G. Rietveld, St. Ludgerusstraat 119, 3553 CV Utrecht (030) 262 49 59, e-mail: postbus@jg-rietveld.demon.nl

Herstel

De foto op pag. 6 van nr. 1 (ambulance voor de hoofdingang van Joannes de Deo) dateert niet van 1934, zoals het bijschrift vermeldt, maar van zo'n tien jaar daarvoor.

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 76e jaargang nr.2,
april 2003 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht,
tel.: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00
internet: www.oud-utrecht.nl
e-mail: oud-utrecht@hetutrechtsarchief.nl

U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.

De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 jaar en U-pashouders €15,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / bedrijven €50,-.
Contributie- en ledenadministratie: Postbanknr. 575520, Utrecht

Redactie: B. van den Hoven van Genderen, K. van Vliet, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 3/2003: 28 april

*Uw **bijdragen** kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur.*

Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?

U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. Pastoor Ohllaan 25, Vleuten, T. 030-233 66 99
www.hermans-schuttevaer.nl

Weten wat uw huis waard is? Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waarde-volle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding van historische woonhuizen
- Taxaties voor hypotheken, nalatenschappen en boedelverdelingen

Muus & IJzerman

Makelaardij in onroerende zaken BV | Maliebaan 48
Postbus 14014 | 3508 SB Utrecht T 030 - 234 00 08 I www.muus-ijzerman.nl

NVM ISO 9002

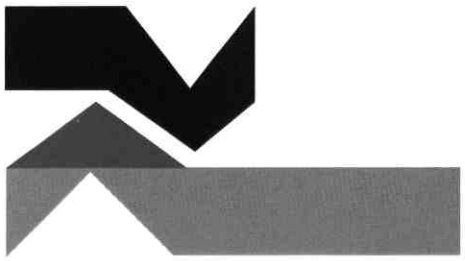

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- **VERBOUW**
- **NIEUWBOUW**
- **RESTAURATIE**
- **ONDERHOUD**

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen bedrijfsjuristen

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

76e jaargang

3

2003

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

Symbool van 'bliksemende wielen'

De NS-hoofdgebouwen I, II, III

Een stad vol zonnewijzers

Het boerenerf bedreigd

Jaarverslag Oud-Utrecht 2002

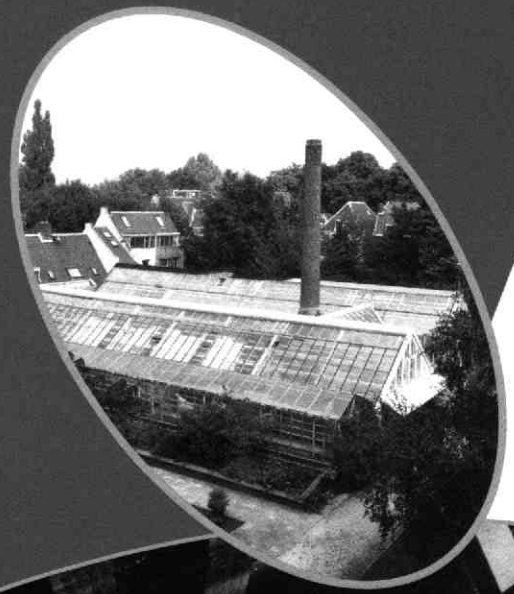

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

PKC

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

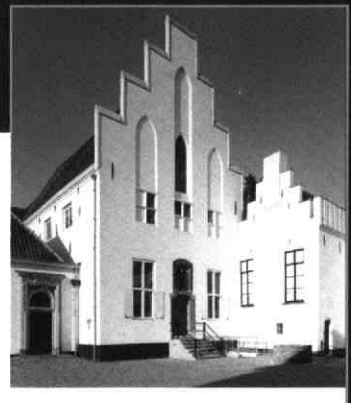

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Workum

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

62 Een stad vol zonnewijzers

De stad Utrecht bezit enkele zeer bijzondere zonnewijzers. Die aan de Jacobikerk is de oudste ter wereld voor de moderne tijdmeting. De moderne zonnewijzer - naar historisch model - in het plaveisel van het Janskerkhof is zelfs te gebruiken als de zon schuil gaat achter een dik wolkendek.

66 Sober, pronkzuchtig, mysterieus

'Zie langs zijn tweelingslijn dien fellen salamander!' De drie hoofdgebouwen van de Nederlandse Spoorwegen langs het Moreelsepark vertegenwoordigen verschillende fasen van een halve eeuw architectuurgeschiedenis én van de spoorweghistorie. De bouwgeschiedenis en de monumenten die er het resultaat van zijn dwingen nog steeds respect en bewondering af.

78 Het boerenerf bedreigd

Ooit vormden boerderij en erf een functionele en harmonische eenheid. Modernisering is niet tegen te gaan. Een pleidooi om dat te doen op basis van historische kennis en gevoel voor identiteit.

> Inhoud

60 *Van de bestuurstafel*

61 *Cultureel Erfgoed*

Hans de Rijk 62 *Bijzondere zonnewijzers in Utrecht*

C. Douma 66 *Drie historische spoorwegbolwerken langs het Moreelsepark*

74 *Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2002*

76 *Literatuursignalement*

Erik Tigelaar 77 *Utrechtse straatnamen 3: Nobeldwarsstraat*

Kees de Leeuw 78 *Het boerenerf bedreigd*
Boerderijen in de provincie Utrecht 3

80 *Agenda en berichten*

Van de bestuurstafel

Panorama voor moeder op de heide

P.A. Blok, voorzitter

Wanneer je jarig bent, trakteer je en krijg je cadeautjes. Dat gaat nog meer op wanneer je jubileert. Ook Oud-Utrecht houdt zich aan deze gebruiken. De traktatie bestaat uit de feestelijke lustrumviering, waarover u in dit nummer meer kunt lezen. Het is een boeiend programma met onder meer een ontvangst door de Commissaris van de Koningin in het prachtige Paushuize.

Cadeautjes aan onze vereniging kunt u, leden, geven door nieuwe leden te werven. Dit jaar zijn er al meer dan 50 aangemeld. Dat lijkt veel en dat is het ook. Toch is het zaak niet te verslappen. Elk jaar vallen helaas meer dan 100 leden af. Opzegging, overlijden en wanbetaling, ziehier de oorzaken. Willen we niet achteruitgaan, dan zijn elk jaar ruim 100 nieuwe leden nodig. Willen we groeien, dan is een aanwas van meer dan 150 nodig. De groei van uw vereniging ligt in uw handen.

Onverwacht kregen we al een fraai cadeau. U zult zich herinneren dat we vorig jaar de prijsvraag 'Beleef de Singels' uitschreven. Op 15 september reikte de burgemeester de prijzen uit. De tweede prijs won mevrouw Donkersloot- de Vrij. Zij opperde het plan het Panorama van Utrecht, uitgegeven in 1859, op groot formaat op locatie in het Zocherplantsoen te verwezenlijken. We zijn nog bezig te onderzoeken of en zo ja hoe dat plan, ook financieel, gerealiseerd kan worden.

Maar... dat boek, laatstelijk heruitgegeven in 1987, is reeds lang uitverkocht. Een heruitgave zou een goede eerste stap zijn. Wat een geweldige geste was het dat de Stichting Publicaties Oud-Utrecht (SPOU) samen met de Stichting Geschiedschrijving Utrechtse Stedelijke Ontwikkeling (GUSTO) het panorama opnieuw uitbrengt. De SPOU is, zoals u weet, door onze vereniging 25 jaar geleden opgericht. Met deze bijzondere uitgave viert onze ook jubilerende dochter het 80-jarig bestaan van haar moeder. Je zal als moeder maar zo'n dochter hebben! Het prachtig uitgevoerde boek (ISBN 90 5479 055 5) verschijnt deze maand.

Met het boek is nog wat bijzonders aan de hand. Aan een brede verspreiding draagt niet alleen de uitvoering mee, maar ook de prijs. Subsidies van de Stichting K.F. Hein Fonds en het Prins Bernhard Cultuurfonds Utrecht hadden een sterk neerwaartse invloed op de prijs. Maar ook vrijwilligers van Oud-Utrecht droegen daaraan bij. Het Panorama, toegelicht door mevrouw Wilmer, tevens onze secretaris, bestaat uit tien aaneengeplakte, zigzag gevouwen bladen, met een lengte van bijna zes meter. Het toont de stad zoals men er indertijd vanaf de buitenkant van de singels tijdens een rondwandeling tegenaan keek. De seizoenen worden in wisselende kleuren weergegeven.

Omdat vrijwilligers van onze vereniging met welwillende medewerking van de binder Ter Horst het plakken voor hun rekening namen, konden de kosten behoorlijk dalen. Aldus kon de verkoopprijs op €10,- gebracht worden. De oplaag is 2.000 stuks, een gelijk aantal als ons ledenbestand. Haast u derhalve!

Na de laatste heidesessie presenteert het bestuur de nieuwe structuur voor de vele activiteiten van onze vereniging. Niet vermeld worden de structurele activiteiten die behartigd worden door ad-hoc-commissies, zoals de projectgroep Singels. We zullen de nieuwe opzet geleidelijk invoeren. Dit zijn de clusters:

1 Activiteiten: verdeeld in
   a) Historisch Café en:
   b) excursies en lezingen.
2 Cultureel Erfgoed.
3 Organisatie ledenvergaderingen, presentatie Jaarboek, Oud-Utrecht prijs en de Van der Monde-lezing.
4 Organisatie jaarlijks groot evenement en lustra.
5 Public Relations en ledenwerving.
6 Advertentiewerving Tijdschrift en sponsoring.
7 Bemensing, bevoorrading en vervoer Oud-Utrecht stand.
8 Voorraadbeheer en archief.
9 Fotografie en fotobeheer.
10 Ondersteuning administratie en incidentele werkzaamheden.
11 Ledenadministratie.
12 Distributie Jaarboek.

Als coördinatoren van de clusters zullen soms bestuursleden, maar meestal leden functioneren. De vrijwilligers zijn enthousiast. Ook u kunt zich nog opgeven voor clusters. Verder kunt u zich aanmelden als kernlid (zie pagina 80 in dit nummer).

Ik sluit af met een verzoek en een advies. Biedt Oud-Utrecht als lustrumgeschenk een nieuw lid en/ of een beetje van uw tijd aan. Ga naar de boekhandel en koop het Panorama van Utrecht. Het boek mag u niet missen en uw lustrumgeschenk eigenlijk ook niet.

Cultureel Erfgoed

Kwaliteitsimpuls

Jacquelien Vroemen

Precies een jaar geleden schreef ik in deze rubriek over de verloedering van het Lucasbolwerk. Over de bestrating die oprukt ten koste van het groen, de halfronde bank van Dudok die zo verwaarloosd is dat er alleen nog zwervers op willen zitten, de permanente opslag van bouwmaterialen, de vertrapte veldjes. Deze ellende zal binnenkort verleden tijd zijn. Het Zocherplantsoen krijgt ter plaatse namelijk een kwaliteitsimpuls. Er hoeft alleen een parkeergarage onder gebouwd te worden, en de zo noodzakelijke opknapbeurt - het herstel van de historische parkstructuur - volgt vanzelf.
De gemeente doet het in haar glanzende brochure voorkomen of de bouw van de parkeergarage welhaast de voorwaarde is voor het herstellen van het plantsoen, waar zij overigens zélf de afgelopen jaren niet goed voor heeft gezorgd. Maar daar moeten we ons ook weer niet al te veel over verbazen. De 'garantie dat het mooier wordt dan ooit tevoren' is gewoon 'wisselgeld voor de tegenstanders' zoals het *Utrechts Nieuwsblad* opmerkte, en zo werken die dingen nu eenmaal. (Overigens: het verdwijnen van bovengrondse parkeerplaatsen, wat het stadsbeeld ten goede zal komen, is ook als 'wisselgeld' in de strijd gegooid, maar in hoeverre dit echt zal gebeuren is nog steeds niet duidelijk).
Wat ons wél verontrust, is dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg deze terminologie blijkt over te nemen. De Rijksdienst schrijft op 30 januari aan het college: 'Door de herinrichting van het Lucasbolwerk krijgt dit gebied de zo noodzakelijke kwaliteitsimpuls. In grote lijn hebben wij waardering voor het plan.' Het woordje 'door' valt op. Het plantsoen moet sowieso worden opgeknapt. De gemeente ziet de herinrichting van het Lucasbolwerk en de bouw van de garage heus niet los van elkaar.
De Rijksdienst wilde in januari overigens nog wel argumenten ontvangen waarom een parkeergarage op deze plaats noodzakelijk is. Inmiddels schijnt het definitieve advies van de Rijksdienst al te zijn uitgebracht. Oud-Utrecht is zeer benieuwd naar de argumenten vóór die noodzakelijkheid die de Rijksdienst gekregen zou hebben. Onlangs is bekend gemaakt dat de openbare parkeergarages in de stad alleen op koopavond en op zaterdag vol staan (behalve die op het Jaarbeursplein - te ver weg? - ongeveer net zo ver weg van het centrum als een garage onder het Lucasbolwerk). Het UN schrijft: 'Op werkdagen blijven overdag gemiddeld 1.300 parkeerplaatsen onbezet. Volgens de samenstellers van de monitor verzwakt de restcapaciteit van de centrumgarages de concurrentiepositie van het transferium (Westraven). Woon- werkverkeer rijdt met andere woorden liever door tot in de binnenstad, omdat het daar de auto nog best kwijt kan.' Het lijkt mij duidelijk dat hiermee nogmaals is aangetoond dat de bouw van parkeergarages aan de rand van de binnenstad alleen maar meer verkeer zal trekken, en het krachtig doorvoeren van échte oplossingen in de weg staat. Zo was het transferium een wapen in de strijd tegen het dichtslibben van de stad met auto's. Vaak wordt beweerd dat dit nooit kan en zal werken, want 'de mensen willen het niet.' Maar zo zit het niet: de mensen hóéven het niet.

Een ander deel van onze stad dat wel een kwaliteitsimpuls kan gebruiken is, zoals wij allen weten, het stationsgebied. De Commissie Cultureel Erfgoed zal zich in de komende tijd gaan bezighouden met het volgen van de ontwikkeling van dit gebied. Zaken die kunnen rekenen op bijzondere belangstelling zijn de bebouwing aan en de inrichting van het Vreeburg, de inrichting van de nieuwe Catharijnesingel en de eventuele verbinding met de Leidsche Rijn. De CCE heeft contact met de *Werkgroep Bevaarbare Leidsche Rijn*. De inbreng van de CCE hierbij kan zijn het benadrukken van de waarde van de strook aan weerszijden van de Leidsche Rijn 'van gevel tot gevel' en van een historische hoofdstructuur van water en weg die weer geaccentueerd moet worden met de daaraan gelegen waardevolle objecten (natuur en oude en nieuwe architectuur).
De CCE is uitgebreid met een flink aantal nieuwe leden en is momenteel bezig met het verdelen van de taken over de verschillende aandachtsgebieden.
Reacties graag naar de secretaris van deze vereniging.

Bijzondere zonnewijzers in Utrecht

Weinig bewoners zullen het zich bewust zijn, maar de stad Utrecht bezit een aantal zeer bijzondere zonnewijzers. Daaronder niet alleen de oudste uit de moderne tijdmeting, maar ook een opmerkelijk recent exemplaar. Dit artikel leert u waar u omhoog dan wel naar de grond moet kijken.

Hans de Rijk

De oudste zonnewijzer aan de zuidmuur van de Jacobikerk. Foto's: Zonnewijzerkring

Nederland heeft 928 geregistreerde openbare zonnewijzers, waarvan 84 in de provincie Utrecht.[1]
Het gaat hier niet om de talloze zonnewijzers die in particuliere tuinen te vinden zijn, maar om de inventarisatie gepubliceerd in het boek *Zonnewijzers in Nederland* (1984) van J. Cittert en M. Hagen.[2] De gemeente Utrecht telt 20 zonnewijzers, alleen Amsterdam heeft er met 34 meer. In Utrecht bevinden zich twee unieke zonnewijzers: de oudste ter wereld aan de Jacobikerk, en een zeldzaam type in het plaveisel voor de Janskerk.

Revolutie in de tijdmeting

Dat de zonnewijzer aan de Jacobikerk de oudste ter wereld is, zal velen ongelofelijk voorkomen. Er zijn toch Griekse en Romeinse zonnewijzers bekend en hadden de Babyloniërs niet al lang voor onze jaartelling de zonnewijzer uitgevonden? Het betreft echter het type 'moderne' zonnewijzer dat wij nu kennen en dat onlosmakelijk verbonden is met onze manier van tijdmeting.
In de Middeleeuwen en daarvoor leefden de mensen in het ritme van de natuurlijke tijd. De dag en nacht werden elk onderverdeeld in twaalf uren, wat betekende dat de daguren 's zomers behoorlijk langer waren dan 's winters. In de winter waren de nachturen langer en sliepen de mensen ook langer. Waar zonnewijzers gebruikt werden om de uren aan te duiden, waren deze dan ook aangepast om deze ongelijke uren, die langzaam met de seizoenen mee veranderden, aan te geven.
Rond 1350 kwam de omslag en werd geleidelijk het systeem van gelijke uren ingevoerd dat wij nu gebruiken. Die revolutie werd in de hand gewerkt door het gebruik van mechanische uurwerken: torenklokken. Deze klokken hadden echter een zeer onregelmatige gang en moesten voortdurend bijgesteld worden met behulp van zonnewijzers. Maar zonnewijzers die gelijke uren aangaven bestonden nog niet. Dit leidde tot een nieuwe vinding: de poolstijlzonnewijzer.
Deze had een stijl die gericht was naar de hemelnoordpool. De schaduw achter deze stijl draait dan elk uur precies 15 graden. Dit type zonnewijzers, dat overigens nog allerlei vormen kan aannemen (als er maar een naar de noordpool gerichte stijl aanwezig is) heeft alle andere typen verdrongen.

Belangrijk minimonument

Hoe komt het dat Utrecht zo'n vroeg exemplaar van de poolstijlzonnewijzer bezit? We hebben een kleine aanwijzing: in 1441 was de Nederlander Johannes de Laet in Erfurt en hij kopieerde daar enige verhandelingen over de poolstijlzonnewijzer. De eerste verhandeling was tien jaar eerder in Neurenberg

geschreven en snel volgden er andere. Jammer genoeg is er geen direct bewijs dat Johannes de Laet betrokken was bij het maken van de zonnewijzer aan de Jacobikerk uit 1463.
Deze zonnewijzer trekt een groot aantal individuele bezoekers uit binnen- en buitenland. Vaak komen ze als groep tijdens een excursie georganiseerd door een van de buitenlandse zonnewijzerverenigingen. We kunnen dan voor de zuidmuur van de Jacobikerk een druk fotograferend gezelschap aantreffen zonder dat meteen duidelijk is wat hen zo fascineert. Aan de zonnewijzer, naast de kleine zuiderpoort van de kerk, loop je makkelijk voorbij.
De uurlijnen en de gotische cijfers zijn gekapt in een blok roodbruine zandsteen. De uren lopen van VI via XII tot VI. Na enig puzzelen is binnen de middelste cirkel het jaartal 1463 en links en rechts onderaan een metselaarsteken te onderscheiden. Vanuit het centrum van de cirkel steekt een koperen staaf (de stijl), die in de richting van de hemelnoordpool wijst. De schaduw van de stijl wijst de tijd aan. De zonnewijzer steekt aan de westkant iets in de muur, omdat de zuidmuur enige graden uit het zuiden staat.
Er zijn in de tweede helft van de 15e eeuw natuurlijk veel meer 'moderne' zonnewijzers gemaakt en verloren gegaan. Utrecht bezit nu de enige gedateerde poolstijlzonnewijzer uit de beginperiode van de moderne westerse tijdmeting. Dat Utrecht dit belangrijk minimonument nog bezit is te danken aan mevrouw J.G. van Cittert-Eymers (van 1955 tot 1968 directeur van het Universiteitsmuseum). Toen zij deze zonnewijzer in de jaren zeventig van de vorige eeuw in deplorabele toestand aantrof, realiseerde ze zich dat het ging om een uitzonderlijk 'historisch document in de geschiedenis van de tijdmeting'. Zij zorgde ervoor dat de zonnewijzer gerestaureerd en herplaatst werd en bij de toenmalige restauratie van de Jacobikerk niet op de schroothoop terechtkwam.

De opvallende zonnewijzer aan de Jacobikerk. De oorspronkelijke plaat is uit 1626. Wat we nu zien is een latere restauratie.

De 'Brou-zonnewijzer' op het plein voor de ingang van de Janskerk.

17e eeuwse Utrechtse zonnewijzers

Pas in de 17e eeuw werd het aantal zonnewijzers op Utrechtse kerken flink uitgebreid. De Utrechtse Vroedschap (gemeentebestuur) besloot in 1625 dat er op de Dom, de Jacobikerk, de Nicolaaskerk, de Geertekerk en het stadhuis nieuwe zonnewijzers geplaatst moesten worden. Deze zonnewijzers waren nodig om de torenuurwerken gelijk te zetten. Die liepen toen nog zo onregelmatig, dat de tijd die ze aangaven van klok tot klok verschillend was. Uit het luiden van

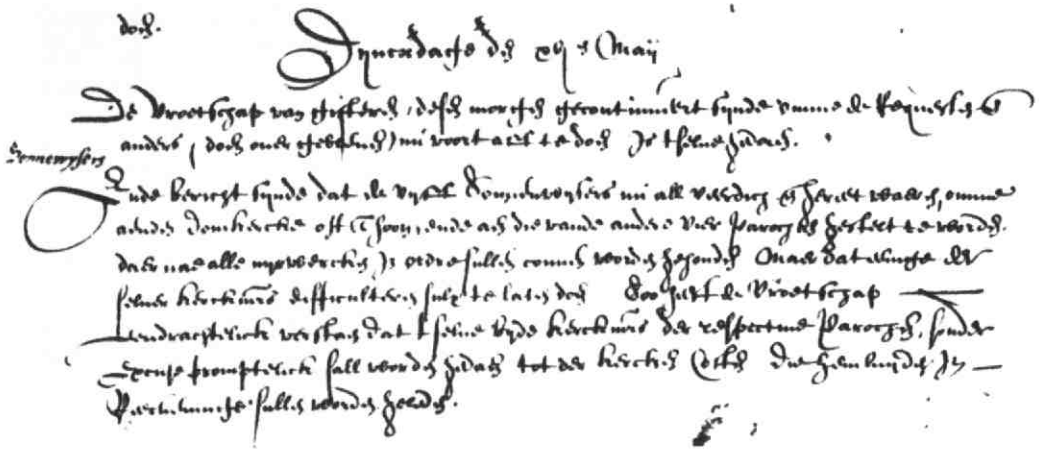

De vroedschapresolutie van 16 mei 1626
Bron: Het Utrechts Archief

de klokken kon niemand meer wijs en daaraan wilde de vroedschap een einde maken. Er moesten betrouwbare zonnewijzers komen om de mechanische uurwerken regelmatig bij te kunnen stellen.

Uit de vroedschapresolutie van 1626 blijkt dat er vijf zonnewijzers klaar, maar nog niet geplaatst waren. Bij de opgave ontbreekt de Dom en wordt wel de Buurkerk genoemd. De kerken vonden de zonnewijzers en het plaatsen ervan te duur. Daarom besloot de vroedschap in de kosten bij te dragen, maar dan moest het werk wel binnen veertien dagen klaar zijn. En aldus geschiedde het waarschijnlijk, want in de jaren daarna wordt er niets meer over vermeld. Twee van deze zonnewijzers zijn nog op hun plaats: die van de Jacobikerk en van de Nicolaaskerk.

Uit de rekeningen van de Nicolaaskerk kunnen we opmaken, dat daar in 1586 al een zonnewijzer aan de kerk was. Waarschijnlijk zelfs twee: één aan de kerkmuur en één voor de organist Meester Peter Augustijnszoon, 'omme uyrwerck naer te stellen'. In 1588 kreeg hij 12 gulden uitbetaald voor dit werk. Blijkens de vroedschapresolutie uit 1625 zijn deze zonnewijzers zo in verval geraakt of mogelijk zelfs verdwenen, dat er een nieuwe moet komen.

De koperen plaat waarop de zonnewijzer was aangebracht, was in 1981 zodanig verweerd dat de uurlijnen en uurcijfers niet meer te zien waren. Dankzij sponsoring kon de restauratie bekostigd worden en nu prijkt hij weer in volle glorie aan de kerktoren. Hij zit op grappige wijze ingeklemd tussen een console, waarop een apin met jongen is gebeeldhouwd en een bovenstuk waarop vader aap de zonnewijzer vasthoudt.

Waarom de Jacobikerk in 1625 ook een nieuwe zonnewijzer moest aanbrengen is niet helemaal duidelijk: die uit 1463 was toch nog intact? Waarschijnlijk vond men deze te klein om er de tijd nauwkeurig genoeg op af te lezen. De nieuwe zien we nu nog rechts boven aan de zuidgevel. Het jaartal op deze zonnewijzer is echter 1772 en geen 1626. Vreemd is dat niet; de beschildering van de koperen plaat is sterk onderhevig aan weersinvloeden en moest van tijd tot tijd vernieuwd worden. Het jaartal 1772 is er gewoon bij een restauratie in dat jaar op gezet.

Opvallend is dat de zonnewijzers op de Nicolaaskerk en de Jacobikerk qua grootte en vorm vrijwel gelijk zijn. Dat versterkt het vermoeden dat we hier te maken hebben met de platen uit 1626, die waarschijnlijk uit dezelfde werkplaats kwamen.

De zonnewijzer op de Domtoren

De vroedschapresolutie van 1625 verordonneerde ook het aanbrengen van een nieuwe zonnewijzer aan de Dom. Aan dat verzoek is kennelijk voldaan, want het komt niet meer voor in de resolutie van 1626. De Domtoren had natuurlijk wel een zonnewijzer, maar die was waarschijnlijk niet meer in zo'n goede staat. De vroegste afbeelding van een zonnewijzer aan de toren vinden we op een reconstructietekening van Haakma Wagenaar die de situatie in 1525 weergeeft. Aan de zuidzijde zien we een grote stijldriehoek die ongeveer 50 centimeter buiten de toren uitsteekt ter hoogte van de Egmondkapel (onder de eerste omgang). De nieuwe zonnewijzer is, waarschijnlijk door verwaarlozing, verloren gegaan. In 1838 was hij in ieder geval verdwenen. Op het twee meter hoge model van de Domtoren dat L. Koentz toen maakte (en dat zich nu in het depot van het Centraal Museum bevindt) treffen we een andere zonnewijzer aan: een kleine horizontale ter hoogte van de Egmondkapel, waar de torenwachter zijn woning had. Deze zonnewijzer was van beneden af niet waar te nemen. Het was waarschijnlijk deze zonnewijzer die in 1966 voor het laatst gezien is. Nu is ook deze spoorloos ondanks alle navraag die ernaar gedaan is.

Nieuw, naar een model uit 1506

Sinds de jaren zeventig is er wereldwijd veel aandacht voor zonnewijzers, voor een belangrijk deel gestimuleerd door zonnewijzerverenigingen. De eerste werd in 1971 in Duitsland opgericht, gevolgd door een Franse. Op het ogenblik zijn er in 17 verschillende landen zulke verenigingen.

In 1978, nu 25 jaar geleden, werd in Utrecht *De Zonnewijzerkring* opgericht. Deze vereniging houdt zich bezig met het catalogiseren en restaureren van zonnewijzers in ons land, het maken van nieuwe zonnewijzers en het bevorderen van de kennis van zonnewijzerkunde. De Zonnewijzerkring,

die nu ongeveer 160 leden telt, heeft in Utrecht zijn sporen achtergelaten.
Utrecht was de eerste stad in Nederland waar een zeer bijzondere zonnewijzer gerealiseerd werd.
De 'gewone' zonnewijzer heeft altijd een schaduwgever (de gnomon) die naar de hemelnoordpool wijst. Zo'n zonnewijzer is niet zo geschikt voor een drukbezocht openbaar plein, want de gnomon kan gemakkelijk beschadigd worden. In 1983 stelde het bestuur van De Zonnewijzerkring de gemeente voor om een zonnewijzer te ontwerpen waarbij geen gnomon nodig is. Deze zonnewijzer, naar een ontwerp van de auteur van dit artikel, is in 1983 bij gelegenheid van het lustrum van De Zonnewijzerkring gerealiseerd op het Janskerkhof.
In het plaveisel voor de Janskerk ligt nu een grote ellips (van tien bij acht meter) waarop de uurcijfers zijn aangebracht. Op de korte as van de ellips ligt de datumplaat. Wie de tijd wil aflezen, moet op de datumplaat op de juiste datum gaan staan. Zijn schaduw of het verlengde daarvan zal dan op de ellips de tijd aangeven. Na het ingaan van de zomertijd moet er een uur bijgeteld worden. De zonnewijzer is ook te gebruiken als het zwaar bewolkt is. Dan is het mogelijk te bepalen waar de zon staat. Dat kan door op de juiste datum van de datumschaal te gaan staan, op een horloge te kijken hoe laat het is en vervolgens de richting op te zoeken waar deze tijd op de ellips te vinden is. Dat is ook de richting waarin de zon staat.
Het prototype van deze zonnewijzer vinden we in het Franse stadje Brou op het plein voor de kerk. Hij is waarschijnlijk in 1506 gemaakt en in de loop der eeuwen enige malen gerestaureerd. De ellips heeft een lange as van elf meter en een korte van acht meter. De uitvinder van dit type zonnewijzer is niet bekend en de eerste publicatie erover (met een wiskundig bewijs van de juistheid) kwam pas meer dan een eeuw later (1640, M. de Vaulezard). Lange tijd was Brou de enige plaats waar dit type zonnewijzer was uitgevoerd. De afgelopen 25 jaar is hij, mede door de oplevende belangstelling voor de zonnewijzerkunde, erg populair geworden in Europa en de Verenigde Staten.
De plaats voor de ingang van de Janskerk is ideaal: het is een van de weinige plaatsen in de binnenstad die lang door de zon beschenen wordt. Bovendien komt er veel publiek. De eerste uitvoering was geen lang leven beschoren door het slecht gekozen materiaal (kunststofplaten). In 2001 is de zonnewijzer geheel vernieuwd. De kunststofplaten werden vervangen door hardsteen, dat veel beter bestand is tegen weersinvloeden.

Nieuwe zonnewijzers

Om te vieren dat de Zonnewijzerkring 25 jaar bestaat zijn in Utrecht verschillende manifestaties gepland. Zo krijgt de Domtoren weer een zonnewijzer op de plaats waar die op het model van L. Koentz uit 1838 te zien is. Bovendien komt er aan de zuidzijde boven de ingang van de Buurkerk een zonnewijzer naar een model dat achter een gevel van een huis aan de Springweg gevonden is.
Verder wordt er in de oude hortus botanicus achter het Universiteitsmuseum een nieuw zonnewijzer geplaatst op een prachtig 18e eeuws voetstuk dat aanwezig was op het Archeologisch en Bouwhistorische Centrum. Het wordt een bolvormige poolstijlzonnewijzer van het type dat ook in de Emmalaan te zien is. Deze zonnewijzer wordt vervaardigd door een van de leden van De Zonnewijzerkring.

Hans (J.A.F.) de Rijk is gepensioneerd wis- en natuurkundeleraar. Van zijn vele boeken kregen vooral die over M.C. Escher veel (internationale) belangstelling.

Het voetstuk voor de zonnewijzer die in de hortus botanicus, achter het Universiteitsmuseum, geplaatst wordt.

Noten

1. Voor dit artikel is naast het in noot 2 genoemde overzichtswerk gebruik gemaakt van de *Bulletins van de Zonnewijzerkring* 1978 - 2002 en Bruno Ernst (pseudoniem van J.A.F. de Rijk), *25 eeuwen tijdmeting* (Amsterdam, Aramith, 1988); idem, *De zon als klok* (Z.p. 1983).
2. J.G. van Cittert publiceerde in 1972 *Zonnewijzers aan en bij gebouwen in Nederland en enige astronomische (toren)uurwerken*, in 1984 volgde samen met M. Hagen een sterk uitgebreide uitgave onder de titel *Zonnewijzers in Nederland* (Zutphen, De Walburg Pers, Zutphen, 1984). Zij was in 1978 ook een van de oprichters van *De Zonnewijzerkring*.

Drie historische spoorwegbolwerken langs het Moreelsepark

Middenrisaliet van NS-Hoofdgebouw II

De 'Inktpot' is het derde en bekendste van de hoofdgebouwen van de Nederlandse Spoorwegen. In Hgb I, II en III, zoals ze in alle soberheid door het leven gaan, is niet alleen een halve eeuw architectuurgeschiedenis, maar ook een halve eeuw spoorweghistorie terug te lezen. Van neoclassicistische soberheid via pronkarchitectuur naar een aards gebouw vol mystieke schemering.

IR. C. DOUMA

Het is een chauvinistisch misverstand dat Utrecht niet alleen altijd het centrale spoorwegknooppunt van ons land is geweest, maar tevens het hoofdkwartier en het centrale zenuwstelsel van de betrokken spoorwegmaatschappijen. De directie van de oudste spoorwegonderneming in Nederland, de Hollandsch IJzeren Spoorweg Maatschappij (HYSM), zetelde van meet af aan in Amsterdam, in een prachtig gebouw aan de Droogbak ten westen van het huidige centraal station. De Nederlandsche Rhijnspoorweg-Maatschappij (NRS) had haar hoofdkantoor aanvankelijk ook in Amsterdam, net als (tot 1874) de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij (NCS). De directie van de door de regering na 1860 opgerichte Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (MES) of wel 'het Staatsspoor' (SS) verbleef in Den Haag, om vervolgens in 1871 naar Utrecht te verhuizen. Zo bestonden er nog meerdere afwijkende locaties, zeker voor de perifere ondernemingen en de vele lokale spoorwegmaatschappijen.

Kwaad van overdaad

Het monumentale vlagvertoon uit de spectaculaire beginperiode van de Nederlandse spoorwegmaatschappijen tussen 1840 en 1860 riep al snel het nodige wantrouwen op bij geldschieters en aandeelhouders. De HYSM moest zich in het jaarverslag van 1848 al verweren tegen vermeende verspillingen door de vaste bedrijfsarchitect Cornelis Outshoorn bij diverse stationsgebouwen langs de lijn Amsterdam - Haarlem - Rotterdam. Maar het kwaad van overdaad strafte zichzelf: in hun luxueuze strijd om de klant waren de diverse spoorwegmaatschappijen druk bezig elkaar letterlijk dood te concurreren.
Kapitaalgebrek bedreigde in hoge mate de verdere uitbreiding van het spoorwegnet. De ontwikkeling stokte, de waarborgen van koning Willem I bij geldleningen waren ontoereikend en de rege-

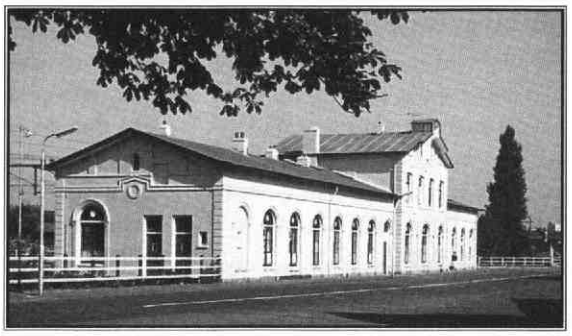

Links: Waterstaat-station klasse III in Harlingen
Foto: C. Douma

Rechts: NCS-station van architect Kamperdijk
Foto: C. Douma

ring zag zich al in 1860 via een Spoorwegwet gedwongen om in te grijpen. Er werd een - wat wij nu zouden noemen - infrafonds opgericht, waaruit alle rail infrastructuur zowel wat betreft nieuwbouw als instandhouding door de rijksoverheid zou worden gefinancierd, inclusief alle gebouwen en stations. De exploitatie van de diverse bestaande lijnen bleef echter in handen van die particuliere maatschappijen, zij het dat de Staat der Nederlanden vele daarvan later alsnog overnam.
Aldus waren het vooral anonieme Waterstaatsingenieurs die in het hele land de stations ontwierpen. Ze waren in dienst bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat voor de stations een streng genormaliseerd systeem van vijf klassen kende. De klasse was afhankelijk van de importantie van de plaats waarin zo'n exemplaar werd opgericht. We vinden ze nu nog bij tientallen terug in ons land, zoals in: Zwolle en Dordrecht (klasse I), Alkmaar (klasse II), Harlingen (klasse III), Oisterwijk (klasse IV) etcetera.
Gestandaardiseerde calvinistische (en classicistische!) soberheid sloeg als een grauwsluier toe in het hele land en instructies uit die periode luidden onder meer: 'iedere vorm van decoratiën dient te worden uitgebannen [...]', zodat weldra zelfs een gekartelde dakrand al als een frivoliteit werd beschouwd. Kortom: Waterstaat is wat-er-staat. Dit gestandaardiseerde systeem van normalisering en kostenminimalisatie zou bijna twintig jaar ons land beheersen en een stroom van identieke stations opleveren.

In die twintig jaar echter verzesvoudigde het Nederlandse spoorwegnet en de gehele achterstand ten opzichte van het buitenland was door keihard werken op indrukwekkende wijze ingehaald. Miserabel was en bleef echter het gebrek aan vervoersintegratie en onderlinge samenwerking: separate stations voor de concurrerende ondernemingen (ook in Utrecht!), lange loopafstanden, slechte onderlinge aansluitingen.

Kamperdijk: Hoofdgebouw I

De Spoorwegwet van 1860 leidde niet alleen tot de aanleg van een uitgebreid spoorwegnet van overheidswege, maar ook tot de oprichting van de MES, die vanaf 1862 haar vleugels uitsloeg in Den Haag. Dit geschiedde onder de bekwame en eenhoofdige leiding van de oud marineofficier Frederik s' Jacob, die tot eerste Directeur-generaal was benoemd. Hij zou later een befaamd Utrechter worden en zijn domicilie kiezen op een klein buitengoed in het parkje Nieuweroord (nu het terrein van NS Hoofdgebouw III, maar toen zijn particulier bezit). Secretaris generaal van de nieuwe onderneming was eveneens een bekende Utrechter: H.P.G. Quack. Na zijn benoeming in 1868 tot hoogleraar Staatswetenschappen aan de Universiteit van Utrecht ging hij in de Westerstraat wonen. Zij waren het, die samen in 1869 besloten om de MES naar het meer centraal gelegen Utrecht te verhuizen en aldaar een nieuw 'hoofdbureel' te bouwen.
Prof. Quack was zijn spoorse opperbaas zeer toegenegen en schreef in een biografie: 'Wie hem in die eerste jaren aan het hoofd van de Staatsspoorwegen zag werken en toezien, kreeg den indruk van een harmonisch mens. Utrecht was een stad van orde, rangen en standen en zulks was een eigenschap die den heer s' Jacob buitengewoon voegde. Hij waardeerde nu eenmaal geen bewegingen die tot excentriciteit of tot een buiten den band springen konden leiden. Kracht lag voor hem in zelfbeperking.'
Welnu, het was misschien wel deze mengeling van gestrengheid, saaiheid, soberheid en bekwaamheid, die beide heren bewoog om de neoclassicistische architect N.J. Kamperdijk, eveneens woonachtig te Utrecht, uit te nodigen voor het ontwerp van hun nieuwe MES hoofdkwartier aan de Moreelselaan.

Boven: Hoofdgebouw I gezien vanuit het oosten
Foto: HUA, 1878

Onder: Hoofdgebouw I met door C. Vermeijs ontworpen derde verdieping uit 1879
Foto: HUA 1973

Die keuze blijft curieus, omdat Kamperdijk in voorgaande jaren van 1863-1867 uitsluitend voor een geduchte concurrent had gebouwd namelijk de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij. Deze NCS werkte met

Station Groningen in neo-renaissance stijl uit 1893 Foto: C. Douma

Station Maastricht (1913) van architect Van Heukelom Foto: C. Douma

een soortgelijke klassenindeling en standaardplattegronden als het Staatsspoor, zij het met slechts drie klassen. Bij de aanleg van de NCS-lijn Utrecht - Amersfoort - Zwolle - Kampen kreeg Kamperdijk de opdracht om de gevelaanzichten te ontwerpen, te beginnen bij Amersfoort Smallepad (thans Rijksmonument), Nijkerk, Hulshorst, Putten, Ermelo, Nunspeet (later vervangen), Harderwijk en 't Harde (onlangs vervangen) tot aan Zwolle. Dit laatste station was in eerste aanleg weliswaar een Waterstaatstation van de MES, maar nadat de NCS hier bij in kwam wonen, kreeg Kamperdijk de speelruimte om invloed op het uiterlijk uit te oefenen. Dat is zichtbaar in de uitzonderlijke middenrisaliet met classicistisch fronton, gedragen door gekoppelde pilasters boven de ingang, een element dat bij overige Waterstaatstations niet of nauwelijks voorkomt.

Duidelijk is zichtbaar dat deze neoclassicistische bouwsels minder saai, iets gevarieerder en speelser zijn dan de eerder getoonde Waterstaatsexemplaren, maar eveneens lijden onder strenge normalisatie (en onder noodgedwongen wit pleisterwerk wanneer regendoorslag het onderliggende metselwerk bedreigde!). Hier ligt de relatie met het weinig opwindende Hoofdgebouw I (Hgb I), dat - om Quack nog eens te citeren - 'geen bewegingen vertoont welke tot excentriciteit of tot een buiten den band springen kon leiden'.

Voornaam en ingetogen

Op een deel van de hiertoe gedempte Kruisdwarsvaart verrees in 1870-1871 het ietwat voorname, ingetogen blokvormige gebouw in neoclassicistische stijl met vleugjes eclecticisme. Het rust op een hardstenen plint, waarboven een gepleisterde bel-etage en vervolgens twee en later drie verdiepingen kantoren. In verticale zin wordt het geleed door midden- en hoekrisalieten, de laatsten bekroond met een gestuct driehoekig fronton. De middenrisalieten bestaan aan de stadszijde uit een ingangsportaal met drie rondbogen en gietijzeren hekjes op de bel-etage en een balkonhek op de eerste verdieping. Ze worden bekroond met opzetstukken met een boogvormig fronton met voluten en obelisk. Daarop is de allegorische voorstelling van het gevleugelde wiel met bliksemschichten aangebracht, dat allerwege werd gebruikt om de snelheid van de nieuwe stoomtractie uit te beelden. Van het zeer sobere interieur is alleen de monumentale trap vermeldenswaard, met alternerend dubbele en enkele opgangen. De strenge symmetrische opzet van het gebouw is puur classicisme. De mengeling van stucwerk en gewoon metselwerk, de rustica-uitvoering van de beletage, de genoemde opzetstukken met renaissance-elementen en dergelijke vertonen ook eclectische trekjes.

Het gebouw bleek voor de snel groeiende MES al na acht jaar te klein en in 1879 zette stadsarchitect C. Vermeijs er een extra verdieping met dakbalustrade op.[2] Hij voegde bovendien vele frontons en raamomlijstingen toe, waardoor de gevels aan voornaamheid hebben gewonnen. Waarom Kamperdijk zijn schepping niet zelf heeft mogen uitbreiden en voltooien, wordt in geen enkel archief vermeld.

Beminnelijk vakman

Kamperdijk bouwde in zijn leven vele kerken en pastorieën, zowel voor de Nederlandse Hervormde kerk als voor rooms-katholieke parochies. Ook het aartsbisschoppelijk paleis Maliebaan 40 uit 1868 komt uit zijn veelzijdige koker en werd als particuliere villa ontworpen voor nota bene de president-directeur van de Nederlandsche Rhijnspoorweg-Maatschappij (!) en later verkocht aan aartsbisschop mgr H. v.d. Wetering.
Zo vinden wij - in nog geen twintig jaar tijds - deze particuliere architect Kamperdijk terug in de directiekamers van drie verschillende spoorwegondernemingen, die elkaar flink naar het leven stonden: de NCS, de NRS en de MES. Het kan er alleen maar op duiden dat Kamperdijk een bekwaam en beminnelijk vakman was, die met vele opdrachtgevers door één deur kon. Twintig jaar lang, van 1850 tot 1870 was hij overigens ook betrokken bij een ingrijpende restauratie van de Domkerk, alvorens aan Hgb I te beginnen.

Klinkhamer: Hoofdgebouw II

In 1890 ging de failliete NRS ter ziele. Haar lijnen werden verdeeld tussen MES en HYSM, waarna de hoofdlijnen van ons spoorwegnet in hoofdzaak werden geëxploiteerd door deze twee grootste resterende ondernemingen. De grote monopoliebloeitijd, die vanaf 1890 volgde, is een belangwekkende periode van hoogtepunten uit onze spoorwegarchitectuur.

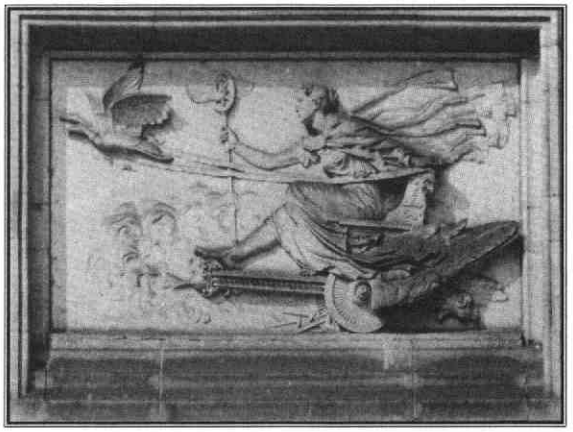

Links: Hoofdgebouw II gezien vanuit het noordoosten met rechts verbindingspoort naar Hoofdgebouw I
Foto: HUA, 1895

Rechts: 'Velocitas' (Snelheid), reliëf door Elisée van den Bossche op de oostkant van de verbindingsbrug
Foto: HUA, 1955

Omdat de spoorwegen weinig of geen invloed ondervonden van concurrentie van het overige vervoer, waren de financiële middelen van dien aard dat men zich fraaie gebouwen met een exclusief en weelderig aanzien kon veroorloven. Die bleven in rijkdom niet achter bij stadhuizen, musea, postkantoren en andere openbare gebouwen uit die tijd. De MES sloot de periode van Waterstaatsstations definitief af en particuliere architecten van naam en faam kregen opdracht om in een romantische mengeling van neogotiek en neorenaissance een scala van indrukwekkende stations te bouwen. Voorbeelden daarvan zijn: P.J.H. Cuypers (Amsterdam Centraal Station, 1889), Eduard Cuypers, ('s Hertogenbosch, 1896), Rijksbouwmeester C.H. Peters (Nijmegen, 1892), I. Gosschalk (Groningen, 1893) en vele anderen.

De HYSM deed hier niet voor onder, maar had weer zijn eigen architect in vaste dienst: D.A.N. Margadant. Hij ontwierp onder meer het fraaie tweede station Den Haag Hollands Spoor (1893) in neorenaissance-stijl.

In die context van een onbedreigde bloeitijd en een overdadige pronkarchitectuur moeten we het fraaie neorenaissance-gebouw Hoofdgebouw II (Hgb II) uit 1895 plaatsen. De MES was in haar ongebreidelde groei allang uit haar Hgb I-jas gegroeid en kocht een bouwterrein, waarop vroeger het buitenhuis Puntenburg had gestaan. De bekende Amsterdamse particuliere architect Jacob F. Klinkhamer kreeg de opdracht voor dit tweede administratiegebouw van de MES. Dat is opvallend omdat hij tot dan toe geen enkele relatie had met welke spoorwegmaatschappij dan ook.

Pas na de voltooiing van Hgb II ontwierp Klinkhamer in 1896 in een vriendelijke villastijl nog enige stationsgebouwtjes voor het boemeltje Utrecht - Baarn van de Utrechtse Locaalspoorweg Maatschappij (ULM). Het betreft de stations Soest (nu een architectenbureau), Soestdijk (leegstaand) en Baarn Buurtsporen (verheugend voorbeeld van hergebruik als restaurant), alle drie zijn ze momenteel beschermd rijksmonument.

Lust voor het oog

Ook voor wie geen adept van 19e eeuwse neostijlen is, zijn de harmonische verhoudingen en de fraaie detailleringen van dit prachtige brok zuivere neorenaissance indrukwekkend. Door middel van een luchtbrug in dezelfde stijl werden Hgb I én II tot één administratief geheel gekoppeld. Wat het gebouw ook gemeen heeft met de praalstations uit die tijd is een rijke 'spoorse iconografie' met zinnebeeldige reliëfs, tableaus en cartouches waarin de triomf van de spoorwegen wordt begroet als de 'Nieuwe Tijd'.

De middenrisaliet, met elementen van de vroege Franse Renaissance, valt op door de ramskoppen als klauwstukken en de brandende toortsen in de topgevel. Je raakt eigenlijk niet uitgekeken op de rijke decoratie, die enkele bekende thema's uit genoemde spoorwegiconografie behandelt. Van boven naar beneden: beelden van Handel en Nijverheid in de nissen, reliëfs met stoom-uitbeeldingen en tussen de drie gekoppelde boogvensters de medaillons met koppen van drie stoompioniers Watt, Papin en Stephenson. De in lichte natuursteenblokken uitgevoerde entreepartij op bel-etage niveau bevat de hoofdingang onder een overwelfd portaal met ter weerszijden getraliede vensters met rijk gesneden omlijstingen en lantaarns.

Bouwkundige termen

bas-reliëf: halfverheven beeldhouwwerk
bossering: blokken natuurstenen met een ruw behakt uiterlijk
cartouche: een sierlijk omlijst vlak waarin een opschrift staat
cassetteplafond: plafond met verdiepte panelen/vlakken
consôle: draag-/kraagsteen, draagt iets, vaak fraai vormgegeven
fronton: driehoekige bekroning van een gevel
klauwstuk: zit vaak aan weerszijden van een bekroning, bijvoorbeeld in de vorm van een (dieren) klauw
pilaster: platte kapiteel/zuil of muurpijler
risaliet (midden- en hoekrisaliet): vooruitspringend bouwdeel
speklaag: natuurstenen band in de gevel
voluut: spiraalvormige (gekrulde) versiering

Ook dit onderkelderde gebouw heeft een natuurstenen plint met kelderramen en telt drie volledige verdiepingen, maar de twee omlopende hoekrisalieten van de voorgevel zijn voorzien van een extra verdieping met

Belgische trekpaarden met slede in de bouwput van Hoofdgebouw III Foto: HUA, 1918

boogvensters en een torenachtige bekroning met gebeeldhouwde natuurstenen klokgeveltjes met driehoekige frontons en fraai opengewerkte zuilenkoepeltjes met windvaan. Dit alles is zo weinig Hollandse Renaissance, dat we voor deze onderdelen beter van invloed van de Franse renaissance kunnen spreken.
Het geheel van levendige baksteenarchitectuur, met details als speklagen, blokken, bosseringen, banden, obelisken, vazen, lantaarns, boognissen, uitkragende pijlers, allegorische voorstellingen, blijft ook voor de toeschouwer van vandaag een lust voor het oog. Het opschrift in gouden letters 'STAATSSPOORWEGEN ANNO 1895' onderstreept het zelfbewustzijn en de triomf van het bloeiende staatsspoor in die periode.

'Bliksemende wielen'

Opvallend is dat de decoratie van de verbindingsbrug tussen gebouw I en II - ondanks de utilitaire functie een koppeling tussen twee gescheiden administraties - nog uitbundiger is dan op het hoofdgebouw zelf. Hiervoor werd de Belgische beeldhouwer Elisée van den Bossche ingeschakeld, wiens werk diverse stations uit die periode siert. Hij maakte onder meer:

- de beide leeuwen onder baldakijn met schild, respectievelijk het wapen van Utrecht en het Nederlandse wapen, beiden tegen de middenzuil van de brug;
- aan parkzijde ter weerszijden een natuurstenen reliëf resp. de KRACHT (Hercules bedwingt de Kretenzische stier en temt de Nemëische leeuw) en de SNELHEID (Velocitas op een door de lucht voortijlende wagen, bespannen met vogels, schitterend uitgevoerd in bas-reliëf met mooie details)
- aan de Laan van Puntenburg twee plaquettes met elk een deel van een vers van Isaäc da Costa uit 1840, geïnspireerd door de eerste trein in ons land.

De plaquettes tonen slechts wat gerangschikte strofen. Het volledige gedicht - vol ronkende pathetiek - luidt als volgt:

'Zie langs zijn tweelingslijn dien fellen salamander!
Vuur sist het uit zijn buik, die rammelt over d' aard
Hij voert bevolkingen en legers in zijn staart,
metalen tenten, die met bliksemende wielen
wat stand houdt, waar hij schreeuwt, verplettren en vernielen.
Hij runt, hij vliegt, hij rukt, verwaten en verwoed.
afgronden in 't gezicht, en bergen tegemoet
die wijken, of -doorboord- een open heirbaan laten.
De steden naadren tot elkander, volken, staten,
doorkruisen en mengen zich. Eén zelfde stoomkrachtvaart
sleept heel ons menschdom voort en effent heel onz' aard!'

Van Heukelom: Hoofdgebouw III

Ongekende verschillen in architectuuropvattingen zijn in het ensemble van de drie spoorwegbolwerken aan het Moreelsepark waar te nemen, terwijl ze een tijdsbestek van nog geen vijftig jaar omvatten. In zijn boek over 2000 jaar stedenbouwkundige ontwikkeling in Utrecht schreef de architectuur-recensent R. Blijstra hierover: 'Karakterloosheid, fantasieloze onmacht èn een nieuw ontwaken naast elkaar. Hgb I toont de karakterloze neoklassieke stijl van de negentiende eeuw als een periode van neergang van ons volk. Daarnaast verrees het tweede gebouw, dat in zijn mengeling van Hollandse en Franse neo-renaissance onmacht en kopieerlust toont, maar....dán volgt daarop de herleving van de Nederlandse bouwkunst en de hergeboorte van het aloude, eerlijke, sobere en stoere nationale materiaal: de baksteen.'
Het moge in grote lijnen waar zijn - de 20e eeuw genereerde nu eenmaal vanaf het begin veel meer nieuwe bouwstijlen en innoverende ontwikkelingen dan de 19e -, feit blijft dat het ook hier geprezen Hgb III in die tijd aan veel negatieve kritiek onderhevig was. Wie bijvoorbeeld het enige jaren eerder gereed gekomen Scheepvaarthuis uit 1916 in Amsterdam nauwkeurig beschouwt - als vroeg product van de Amsterdamse School - ervaart dat er in die periode al een heel wat joyeuzere en uitbundiger gedecoreerde baksteenarchitectuur in ons land bestond dan die van de strenge, sobere, ingetogen, introverte kloosterachtige Utrechtse kantoorkolos.

Perronkappen en stationsgebouwen

Van Heukelom, geboren in 1870, studeerde al in 1891 in Delft af als civiel ingenieur, waarna hij hij in vaste dienst trad bij de MES. Omdat hij een opleiding tot constructeur had gevolgd, werd hij belast met het ontwerp van enige spraakmakende perronkappen, zoals die van Utrecht CS uit 1895 (die constructief thans tot ondergang gedoemd zijn) en de zeer lange overkappingen van 's-Hertogenbosch uit 1896. De laatstgenoemde zijn vijf jaar geleden zorgvuldig gerestaureerd en op de lijst van Rijksmonumenten geplaatst.

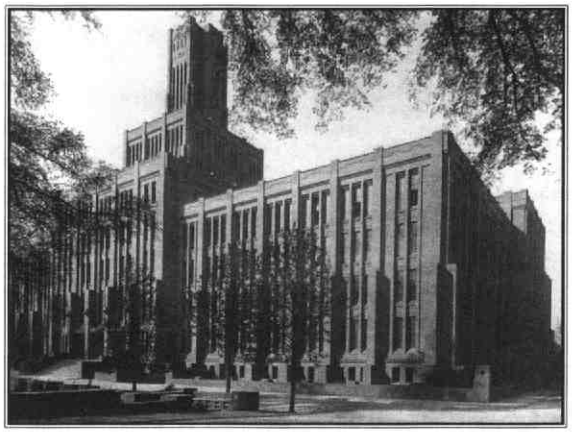

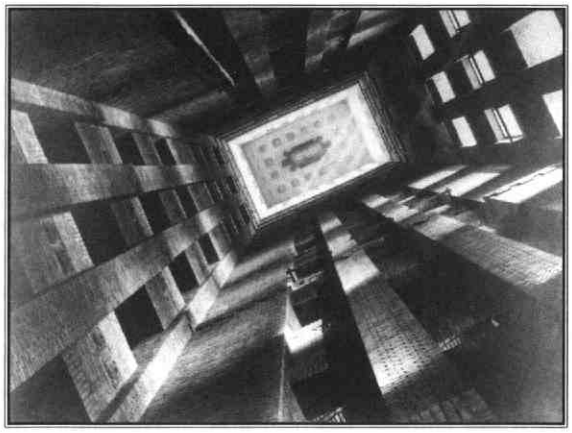

Links: Hoofdgebouw III van de NS
Foto: HUA, 1921-1925

Rechts: Interieur Hoofdgebouw III. De 'lege' 56 meter hoge toren.
Foto: NS, ca. 1947-1952

Maar vanaf 1900 kreeg de architectuur zijn volle aandacht. Tot zijn ontwerpen horen de stations van: Hengelo (1901, verwoest in de Tweede Wereldoorlog), Roosendaal (1906, met uitzondering van de voorgevel die door Knuttel ontworpen werd), Baarle Nassau (1906, een gigantisch maar onbenut gebleven grensstation en douanekantoor), Voerendaal (1913, in een totaal afwijkende villastijl), Eindhoven (1912, eveneens een oorlogsslachtoffer), Weert en Geldrop (1912, met torentje en klokgevel), station Schin op Geul (1913) en tenslotte Maastricht (1913 in pseudo-Maasrenaissance en met gebrandschilderde ramen van Jan Schouten, conform het latere Hgb III).

Vanaf 1918 kwam er echter een einde aan deze overdadige stationsarchitectuur. Door verschillende oorzaken kwamen de spoorwegen in een crisis terecht. De concurrentie van andere vervoermiddelen was een van de belangrijkste oorzaken. Er was sprake van een stormachtige groei van het particuliere autobezit en een toenemend gebruik van vrachtwagen, bus en tram, waarvoor de overheid een uitgebreid wegennet begon aan te leggen. De spoorwegen hadden ook steeds meer last van de ongunstige, want excentrische ligging van stations buiten de stad. In het besef dat de sociaal én economisch belangrijke spoorwegen in stand moesten worden gehouden, zij het in herziene vorm, greep de overheid opnieuw in.

In die zware jaren zochten MES en HYSM ook steun bij elkaar en in 1917 richtten ze een samenwerkingsverband op, dat uiteindelijk in 1938 zou leiden tot het staatsbedrijf 'N.V. Nederlandse Spoorwegen' met de Rijksoverheid als enige aandeelhouder.

Van Heukelom werd benoemd tot Chef van de Dienst van Weg en Werken (wat nu directeur Infra zou heten) waarna hem in 1917 een eredoctoraat aan de Technische Hogeschool in Delft werd verleend wegens zijn grote verdiensten als civiel ingenieur. Hierbij werd gememoreerd dat ten gevolge van zijn benoeming tot genoemde hoge functie bij de MES 'het hem wel niet meer zou zijn vergund om zich aan zijn lievelingsarbeid, de schone bouwkunst, te wijden omdat zich een gans nieuw en uitgebreid arbeidsveld had geopend [...]'. Welnu, die voorspelling kwam niet uit.

Opdoemend in een droom

De fusie tussen Staatsspoor en HYSM in dat zelfde jaar 1917 had voor de huisvesting van de beide administraties grote gevolgen: 1.600 werknemers dienden een nieuwe huisvesting te krijgen. Daartoe werd het aardige parkje Nieuweroord aangekocht. Dit idyllisch oord met vijvertjes, boogbruggetjes en het buitengoed van oud-directeur s' Jacob werd vrijwel geheel opgeofferd aan Hgb III, een kolos van 100 bij 86 meter. Boze lokale kranten schreven in die dagen: 'Hebt ge het al gehoord, / van 't parkje Nieuweroord / Dat liefelijke Oord / dat bruutweg werd vermoord.'

Ondanks zijn zware managementfuncties aarzelde Van Heukelom geen ogenblik, toen de hoofddirectie hem begin 1918 polste voor ontwerp en bouwleiding van dit nieuwe grote administratiekantoor, dat binnen drie jaar gerealiseerd diende te zijn. Het schetsontwerp ontstond in een halve dag, het uitgewerkte definitieve ontwerp binnen vier weken...

Bekend is de beschrijving die mevrouw Van Heukelom geeft in het gedenkboek van haar man over de totstandkoming van zijn inspiratie: 'terwijl hij een bespreking had met zijn ingenieurs, zag hij het opeens voor zich en tekende, al pratende met en luisterende naar den ander - op een vloei, dat daar toevallig voor hem lag - in grote contouren het gebouw, zoals hij het innerlijk als in een droom zag opdoemen: de grote blokken met de verticale lijnen, de toren die er uit oprees, heel het machtige complex, de voorlopige visie waaruit later het geweldige monumentale gebouw zou uitgroeien'.

Maar wie kennis neemt van het winnende ontwerp uit 1908 van de Finse architect Saarinen voor het nieuwe Parlementsgebouw in Helsinki, komt tot andere conclusies. Saarinen won de eerste prijs, maar realisatie bleef uit, waarna hij in 1915 gefrustreerd en verbitterd naar Amerika emigreerde, waar hij in Chicago bakstenen kantoorkolossen als de Tribune Tower realiseerde.

Met name de verbluffende gelijkenis met het Parlementsgebouw ontwerp doet ons afvragen of Van Heukelom zijn visioen niet op andere wijze kreeg ingegeven, namelijk via de talloze eerdere publicaties in de Europese vakpers over zijn beroemde Finse collega. We zullen het nooit weten. Wat we wél weten is het feit dat Van Heukelom een buitengewoon goed organisator was. 8 Februari 1918 werd het ontwerp goedgekeurd, in april stemde de gemeenteraad in met de verkoop van park Nieuweroord en twee dagen later stond de schutting om het bouwterrein. Vanaf dat moment ontpopte Van Heukelom zich als een ongelooflijk inventieve ontwerper en bouwprojectleider.

De schaarste aan bouwmaterialen was ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog groot, de rantsoenering onontkoombaar en het gebrek aan staal funest. Er moesten 22 miljoen bakstenen worden verwerkt, waarvan er gemiddeld 400.000 stuks per week moesten worden aangevoerd, naast 4.000 kubieke meter eikenhout. Van Heukelom 'vorderde' twee steenfabrieken in Schijndel en Houten, die uitsluitend voor de spoorwegen mochten bakken, mits hun ovens zouden worden gestookt met nog bruikbare cokes uit de locomotiefsintels van diezelfde spoorwegen. Ontroerend is het om daarbij te realiseren wat een kinderarbeid daar in die tijd nog aan te pas kwam: langs lange rijen tafels en schragen stonden 13-jarige jongens die sintels stuk voor stuk te schiften en te selecteren.

Van Heukelom lobbyde bij ministers in Den Haag voor extra rantsoenen steenkool, hij richtte een eigen timmerfabriek op in Molenheide, hij liet een compleet Limburgs bos opkopen voor het eikenhout, hij bracht zes eigen schepen en sleepboten in de vaart voor de dagelijkse transporten van bouwmaterialen en - last but not least - hij richtte een eigen aannemingsbedrijf op als dochteronderneming van de spoorwegen: het Spoorwegbouwbedrijf, dat later zou uitgroeien tot het huidige Strukton.

Op de rails gezet

Als we ons proberen voor te stellen wat deze grandioze organisatie en improvisatie moet hebben betekend voor een man, die tevens als directeur belast was met alle grote infrastructuurwerken en daarbij ook als architect bij diverse grote bouwwerken optrad, dan past slechts bewondering. Immers, naast dit gigantische project bouwde hij tegelijkertijd in het hele land locomotiefloodsen, goederenloodsen, emplacementen, spoorbruggen, betonviaducten, perronkappen en dienstwoningen.

Het grote respect geldt ook voor de uitvoering: in de diepe bouwput moesten grote lagen zand worden ingetrild, omdat op de locatie vroeger vestingwerken hadden gestaan. Omdat trilmachines ontbraken, liet men drie zware Belgische paarden met sleden weken lang door het zand stampen, net zo lang tot een smalle ijzeren staaf er niet meer in weg zakte. Nieuwsgierige Utrechtse omstanders noemden dat 'het Heukelomse paardenmiddel'.

Die stalen staaf inspireerde tot een ingenieuze vorm van hergebruik en recycling. Bij gebrek aan staal gebruikte Van Heukelom 21 kilometer oude spoorstaven voor een sterke wapening van de fundering. Wat ook de toekomst van dit gebouw moge worden, we kunnen dus stellen dat het 'op het spoor en voor het spoor is gebouwd'. Het werd letterlijk op de rails gezet.

Iedere twee maanden groeide een verdieping. Foto's uit het Utrechts Archief laten zien hoe onvoorstelbaar veel bouwvakkers daar stonden te zwoegen in een uiterst knap gepland en geleid bouwproces. Zijn vrouw schreef later: 'De tijd was genaderd dat hij - tot volle rijpheid gekomen - zijn grootste levenswerk zou volbrengen, hetwelk de kroon zou zetten op alles wat hij tot nu toe gewrocht had. Dat ogenblik kwam, toen hij - hunkerend naar scheppend werk - zich mocht uiten in zijn volle kracht, in omhoog strevende lijnen, in machtige blokken stapelingen, in kleurige baksteenbouw, in mystiek Rembrandt-licht, in alles wat hem innerlijk vervulde, in evenwicht van hart en hoofd.'

Ondanks deze verheven taal kunnen we stellen dat Hgb III een zeer aards gebouw is geworden, dat ondanks de sterke verticale geleding veeleer indruk maakt door zijn zware massaliteit dan door zijn verticaliteit. Aards zijn ook de gebruikte kleuren: donkere bruinrode baksteen met zwarte voegen, in het interieur aangevuld met gangwanden van geglazuurde donkergele en donkergroene baksteen, als een wandeling in een vochtige herfstmiddag. Zo'n wandeling door de onderliggende souterrains en de trappenhuizen met vleermuizen roept herinneringen op aan de spookachtige 'Kerkers' van Piranesi. Is dit wellicht het ingewand van de aarde?

Het gebouw is niet hemelstrevend, de verticaliteit is een opgetilde horizontaliteit, het is in geen enkel opzicht een wolkenkrabber die als een raket de aarde wil verlaten, maar eerder een massief bergplateau waar sinds een paar jaar een echte vliegende schotel onverwacht is neergedaald.

Mystieke schemering

Fascinerend is de aanblik van het loze interieur van de 56 meter hoge toren, in feite de meest tot de verbeelding sprekende ruimte van het bouwwerk. De architect heeft deze ruimte optisch verkort door de doorsnede van de schacht naar boven toe geleidelijk te verwijden. Pilasters en wanddikte versmallen geleidelijk, de afname van het gewicht onderstrepend, wat een bijzonder effect oplevert voor een waarnemer met oog voor detail. Het lampornament van opaalglas bovenaan in het cassetteplafond vormt een lichtgevend baken in de mystieke

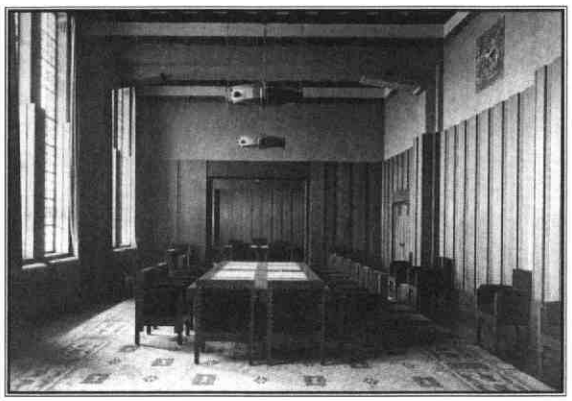

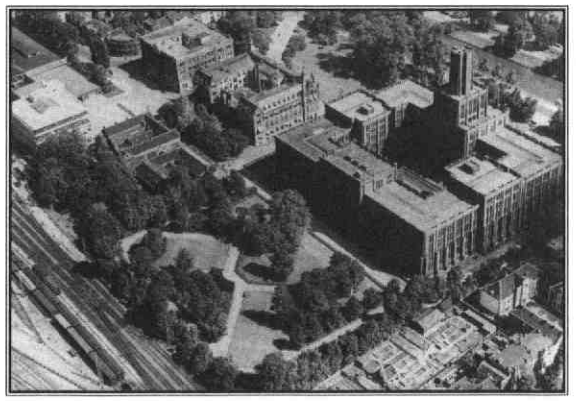

Link: Inrichting van de commissarissenzaal in Hoofdgebouw III .
Foto: NS, ca 1920-1945

Rechts: Vogelvluchtgezicht op de drie NS-hoofdgebouwen
Foto: HUA, 1938

schemering. De brede trappen van het hoofdtrappenhuis, die zich om deze schacht heen slingeren, leveren in overhoekse perspectieven welhaast Esscher-achtige taferelen op.
Diverse ramen van dit trappenhuis zijn, evenals de commissarissenzaal, voorzien van decoratieve monumentale glas-in-lood ramen van ir. Jan Schouten. Zij vormen, samen met de vier gestileerde koppen boven de hoofdingang, in feite de enige toegevoegde decoratie. Het lijkt bijna alsof de sober opererende spoorwegdirectie zich heeft laten leiden door de uitroep 'das Ornament ist ein Verbrechen' van de Weense architect Loos. Die hoofdingang met zijn monumentale vijftien treden hoge toegangstrap is overigens een straf voor slecht ter been zijnde bezoekers.
Innoverend voor die tijd zijn de in het zicht gelaten gewapend betonbalken met consoles, die hier en daar in het interieur zijn toegepast. Versierd met eenvoudige keramische blokjes vormen zij een levendige afwisseling met de dominerende gemetselde boogconstructies die in het interieur overheersen. Prachtig en Berlagiaans is ook het fraaie smeedwerk van het bouwbeslag op de houten toegangsdeuren waar je uren naar kunt kijken.
Verdwenen is het authentieke, door Van Heukelom zelf ontworpen meubilair van stoer eikenhout, waaraan ik zelf in de jaren zestig nog met plezier tien jaar heb gewerkt. Heel bijzonder waren de interieurdetails, waaruit grote zorg en aandacht voor het personeel bleek. Zo zorgde Van Heukelom voor wastafels in aparte kastjes op elke kamer (inktvingers!), een centraal gestuurde klok in houten omlijsting op iedere kamer en voor rustbanken voor ingenieurs na nachtarbeid. Verdwenen is ook de binnenhof, die volgens oude foto's prachtig moet zijn geweest: daktuin, grindpaden, heesters in sierpotten en mooie smeedijzeren lantaarns. Het is verworden tot een ordinaire los- en laadplaats annex opslag en rijwielstalling.
Onder het wakend oog van de Rijksdienst voor Monumentenzorg is dit rijksmonument in de afgelopen twee jaar zorgvuldig en grondig gerenoveerd en qua interieur aan moderne kantooreisen aangepast met behoud van alle hiervoor opgesomde karakteristieke elementen. Het wordt verhuurd aan taakorganisaties, die zich hebben losgemaakt van NS. De hoofddirectie zelf heeft duidelijk te kennen gegeven er niet meer in te willen...
Tekenend voor dit 'afstand nemen tot' én 'afstand doen van' is het feit dat Hgb III thans één van zijn vele bijnamen heeft gekregen: het mag uitsluitend nog de 'Inktpot' worden genoemd. Dat impliceert dat het sterke chronologische ensemble nu een interruptie vertoont en respectievelijk Hgb I, Hgb II, de Inktpot en Hgb IV heet. Een treurig makende inbreuk op een zeer waardevol ensemble, waar in de volgorde voor kenners de hele ontwikkelingsgeschiedenis van onze spoorwegen is terug te vinden. Maar een greintje historisch besef is helaas bij de huidige bestuurderen niet terug te vinden.

Ir. C. Douma is voormalig bouwmeester bij de Nederlandse Spoorwegen. Hij schreef o.a. *Stationsarchitectuur in Nederland 1938-1998* (Zutphen 1998).

Bronnen

Bakker, M. en J.G. Roding, *George Willem van Heukelom (1870-1952). Innovatieve constructies en sobere monumentaliteit* (Rotterdam 2000)
Blijstra, R., *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum* (Utrecht, Antwerpen 1969)
Broeke, W. van den, e.a. (redactie), *Bronnen op het spoor. Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de spoorwegen in Nederland.* 2e dr. (Utrecht 2000).
Heukelom - van den Brandeler, Henriëtte van, *Dr.ir. G.W. van Heukelom. De ingenieur - de bouwmeester - de mens* (Utrecht 1953)
Hulzen, A. van, *Utrecht bij gaslicht* (Den Haag 1976)
Jaarverslagen Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (MES)

Noten

1. Dit is een enigszins bewerkte versie van de gelijknamige lezing die ir C. Douma op 18 februari van dit jaar hield in Pieterskerk te Utrecht. Het betrof de achttiende Nicolaas van der Mondelezing, georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht.
2. De Rijksdienst voor Monumentenzorg vermeldt vreemd genoeg A. Vink als architect.

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2002

Algemeen

Bestuur, redacties en commissies
De samenstelling van bestuur, redacties en commissies was in 2002 als volgt:

Bestuur
mr P.A. Blok, voorzitter
mw drs C.C.S. Wilmer, secretaris
P. Kroes, penningmeester, ledenadministratie
mw drs M.E.G. Dirven, lid (publiciteit, ledenwerving)
drs P. Leonhart (tot 6 juni)
drs J.L. Torenbeek lid redactie Tijdschrift (6 juni - 14 november)
mw drs J. Vroemen, lid (cultureel erfgoed)
J.H. de Wit, lid (activiteitencommissie)

Redactie Tijdschrift
dr A.H.B. van den Hoven van Genderen
drs M. van Lieshout, eindredacteur
mw drs M.C. van Oudheusden
mw drs J.C.M. Pennings
P. Rhoen
mw drs B. van Santen
drs J.L. Torenbeek, namens het bestuur (juni - november)
mw dr M. van de Vrugt
mw drs M.A. Vugts

Redactie Jaarboek
mw drs M.A. van der Eerden-Vonk
dr P.D. 't Hart, voorzitter
drs H.L.Ph. Leeuwenberg
drs A. Pietersma
dr J. Renes
drs M.H. Stafleu
mw drs E. Tobé

Activiteitencommissie
P.J.M. Collard
Mw L. Oudshoorn
mw drs P.M. Stoppelenburg
mw N. Vlot-Werner
J.H. de Wit, namens het bestuur, voorzitter

Commissie Actuele Ontwikkelingen
D. van Batenburg (tot 6 juni)
ir J.N.M. de Grood
L.A. van der Tuuk
mw drs J. Vroemen, namens het bestuur

Projectgroep Singels
drs G.H. Abrahamse
ir C.A. Bos
drs Th.P.F. Haffmans
mw drs J. Vroemen, namens het bestuur

Lustrumcommissie
mw drs M.E.G. Dirven, namens het bestuur
mw M.I.Y. Idsinga
dr H. Muller
drs J.J. Smit, voorzitter
mw N. Vlot-Werner

Oud-Utrecht op Internet
J. Tirion

Stichting Steunfonds Oud-Utrecht
mr P.A. Blok, namens het bestuur (v.a. 1 juli)
drs J.D. Carrière
P. Kroes, namens het bestuur

Het bestuur vergaderde negen keer op de vaste vergaderplaats, de Fundatie van Renswoude, een keer ten huize van de voorzitter, een keer bij de secretaris en een keer, samen met de Activiteitencommissie, bij de penningmeester. Verder was een delegatie van het bestuur aanwezig bij een vergadering van de Jaarboekredactie.

In het bestuur werd de vacature die was ontstaan na het vertrek van mevrouw Van de Vrugt opgevuld door de heer drs J.L Torenbeek. Deze zag zich wegens onverwachte uitbreiding van zijn werkzaamheden helaas genoodzaakt zijn bestuursfunctie na enkele maanden weer neer te leggen. De heer Leonhart, vorig jaar benoemd als opvolger van de heer De Bruin, moest wegens het aanvaarden van een andere functie zijn bestuurslidmaatschap vroegtijdig opgeven.
Aan het eind van het jaar overleed de heer Kroes plotseling. Hij was ruim zeven jaar penningmeester en beheerder van de ledenadministratie van de vereniging geweest.
In de Tijdschriftredactie kondigden de heer Van den Hoven van Genderen en mevrouw Van Santen hun vertrek aan (in de loop van 2003). Eerstgenoemde werd aan het eind van het jaar opgevolgd door de heer K. van Vliet, een opvolger voor mevrouw Van Santen werd nog niet gevonden.
De heer Luijsterburg trok zich terug uit de Activiteitencommissie.
In de voorjaarsvergadering nam de heer D. van Batenburg afscheid van de Commissie Cultureel Erfgoed, destijds Commissie Actuele Ontwikkelingen genoemd, waarvan hij initiatiefnemer is geweest.
Ter voorbereiding van het 80-jarig bestaan van de vereniging in 2003 werd een lustrumcommissie gevormd die als taak kreeg een gecombineerde lustrumviering en Stichtendag te organiseren.
De heer Blok trad op 1 juli aan als bestuurslid van de Stichting Steunfonds Oud-Utrecht, een van de twee statutair vereiste zetels vanuit het bestuur van de vereniging.

De vereniging telde in 2002 1.910 betalende leden. Dit aantal is als volgt verdeeld: 1.618 gewone leden, 76 huisgenootleden, 52 jeugd- en U pasleden, 76 instellingen met winstoogmerk en 1 sponsor. Daarnaast telt de vereniging een aantal leden dat om verschillende redenen het lidmaatschap krijgt aangeboden. Helaas waren er enkele tientallen leden die ondanks twee aanmaningen aan het eind van het jaar hun contributie nog niet hadden betaald. Daarmee blijft het aantal leden van de vereniging rond de 2.000 schommelen.

Publiciteit

Er werd een nieuwe folder uitgebracht die ruim werd verspreid en waarmee een aantal nieuwe leden werd geworven. Dat gebeurde ook via de herziene website. De heer Tirion zorgde voor de vormgeving van de folder en de website. Met vergrote teksten van de folder en foto's die de verenigingsactiviteiten moeten illustreren werd de vouwwand opgetuigd die onderdeel vormt van de stand waarmee de vereniging zich bij culturele manifestaties presenteert.

Tijdschrift

Het Tijdschrift verscheen zeven keer. Het zevende, extra nummer was een themanum-

mer, gewijd aan rampen en catastrofes. Er werden in de vormgeving kleine veranderingen doorgevoerd. Door een andere indeling van de drukvellen kon het aantal kleurenpagina's met vier worden uitgebreid. Een rubriek over Utrechtse gevangenissen en de geschiedenis van sancties op criminaliteit liep het hele jaar door. De rubrieken Van de bestuurstafel, Cultureel Erfgoed en Literatuursignalement werden voortgezet.

Jaarboek

Het Jaarboek 2002, een coproduct van de vereniging en Het Utrechts Archief, was geheel gewijd aan de Utrechtse familie Martens (van Sevenhoven), waarvan het familiearchief bij Het Utrechts Archief berust en de inboedel van het huis aan het Janskerkhof en de portretten bij het Centraal Museum. In zeven artikelen worden diverse onderwerpen in relatie met deze familie belicht. Extra kleurenafbeeldingen waren mogelijk door de financiële steun van de Stichting Fonds Martens van Sevenhoven.
Vanwege het exclusieve karakter van het Jaarboek als themanummer, dat ook los in de boekhandel te koop is, ontvingen de leden de Kroniek over 2001 als los katern.
De presentatie van het Jaarboek vond plaats op 15 november in het Centraal Museum waar een bescheiden tentoonstelling was gewijd aan de collectie Martens van Sevenhoven. De heer A. Pietersma, die samen met de heer R.E. de Bruin de eindredactie van dit bijzondere Jaarboek had gevoerd, gaf een uitgebreide toelichting op alle artikelen in het Jaarboek, geïllustreerd met een powerpoint presentatie. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan mr O.W.A. baron Van Verschuer, voorzitter van de Stichting Fonds Martens van Sevenhoven, die in zijn dankwoord herinneringen ophaalde aan de oprichter van de stichting, jonkheer drs A.H. Martens van Sevenhoven.

Ledenvergaderingen en andere activiteiten

De voorjaarsledenvergadering vond plaats op 6 juni in het stadhuis van Utrecht, waar de heer J. van Zanen, wethouder van onder andere monumenten, het gezelschap welkom heette. Na afloop gaven de heren R. de Kam en B. Klück, medewerkers van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, een toelichting op de verbouwing van het stadhuis en een rondleiding.
De najaarsledenvergadering werd op 14 november gehouden in het 'Berlagepand' op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Nachtegaalstraat, een gebouw dat onlangs op de Monumentenlijst is geplaatst. Na de vergadering hield mevrouw B. van Santen een inleiding over de bescherming van jonge monumenten. De opkomst was bij beide vergaderingen groot; de ongeveer tachtig beschikbare zitplaatsen waren alle bezet.
Het groot evenement vond dit jaar op 25 mei op meerdere locaties plaats. Per bus begaven de deelnemers zich naar Rhenen waar zij konden kiezen uit drie rondleidingen, verzorgd door Cunera-gidsen. Een partyboot met lunchbuffet vervoerde het gezelschap naar de Grebbeberg en vervolgens stroomafwaarts naar Culemborg. Onderweg gaf de heer H.P. Deys uitleg over de bezienswaardigheden die werden gepasseerd en zorgde het duo 'De Gasten' voor muziek en zang. In Culemborg stonden bussen klaar voor de terugreis naar Utrecht.

Er werden nog andere activiteiten door de vereniging of in samenwerking met anderen georganiseerd:
Het Historisch Café werd weer maandelijks georganiseerd, met uitzondering van de zomermaanden, en bleef goed bezocht.
De zeventiende Van der Monde-lezing vond plaats op 19 februari in de Pieterskerk. Mevrouw drs C.L. van Groningen, auteur van de twee delen over de Stichtse Lustwarande in de reeks van de Geïllustreerde Beschrijving, hield deze jaarlijkse lezing onder de titel: *Het leven op de Stichtse Lustwarande vanaf de 17e tot de 20e eeuw.*
Op 13 januari vond een rondleiding in het Catharijneconvent plaats, georganiseerd in samenwerking met het Historisch Platform.
De Activiteitencommissie organiseerde op 17 januari een bezoek aan de Steenkolen Handels Vereniging (SHV).
Op 16 februari werd in samenwerking met het Historisch Platform een bezoek aan de Utrechtse St. Willibrorduskerk gebracht onder leiding van de restauratiearchitect ir P. van Vliet.
Op 26 februari konden belangstellenden een bezoek brengen aan drukkerij PlantijnCasparie, de drukkerij die onder andere het Tijdschrift en het Jaarboek van Oud-Utrecht verzorgt.
Op 22 maart was er, in samenwerking met het Historisch Platform, een gecombineerd bezoek aan de Neudeflat, waar de buitenkant uitgebreid werd beschreven, en aan Hoog Catharijne met verrassende informatie over het gebouw en een onverwacht uitzicht.
Op 17 juni vond een rondleiding in de Jacobikerk plaats waarbij ook de toren kon worden beklommen.
Op 22 september werden belangstellenden ontvangen in Vianen waar een ontvangst en rondleiding in het Historisch Museum en een stadswandeling op het programma stonden.

Cultureel Erfgoed

De Commissie Cultureel Erfgoed heeft zich onder meer beziggehouden met de gebouwen op het Cereol-terrein, het opmetselen van de waltoren het Paard en de geplande hoogbouw op het Ledig Erf. Daarnaast is een inventarisatie gemaakt van ontsierende gevels in de Utrechtse binnenstad. Deze is onder de aandacht gebracht van de Sectie Monumenten van de Dienst Stadsontwikkeling waarmee regelmatig overleg werd gevoerd.
De commissie hield zich ook bezig met beleidsmatige zaken, met name het bestuderen van de nieuwe Monumentenwet.
De samenwerking met de Historische Vereniging Vleuten-De Meern, Haarzuilens, waarbij de ontwikkelingen in Leidsche Rijn worden gevolgd, werd voortgezet.
De heer De Grood werd de vaste vertegenwoordiger van de vereniging bij de Utrechtse afdeling van de Bond Heemschut.

Projectgroep Singels

Het werk dat achter de schermen werd verzet door de leden van de Projectgroep Singels werd op 15 september zichtbaar tijdens een feestelijke bijenkomst in de Leeuwenbergkerk. Door het erelid T.J. Hoekstra werden aan de burgemeester van Utrecht en de voorzitter van de raadscommissie Algemene Zaken de eerste exemplaren aangeboden van de beleidsvisie, getiteld *Het Utrechts Singelgebied. Visie van de Vereniging Oud-Utrecht op het herstel van de cultuurhistorische waarde van het Utrechtse singelgebied.*
De beleidsvisie werd vergezeld van een lijst met namen van ongeveer tachtig personen die hieraan adhesie hebben betuigd.
Tevens werden de prijzen uitgereikt aan de winnaars van de ideeënwedstrijd *Beleef de Singels!*

Oud-Utrechtprijs

De jury van de Oud-Utrechtprijs 2002 heeft een winnaar aangewezen. De prijsuitreiking vond niet in het verslagjaar plaats maar werd uitgesteld tot de voorjaarsledenvergadering in 2003.

De secretaris

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij

Gero: zilver voor het volk / Rosalie van Egmond [tekstred. Marjan Groot ; vert. samenvatting in het Engels John Kirkpatrick ; fotogr. Tom Haartsen]. Rotterdam: 010, 2002. 112 p. ISBN 90 6450 473 3; €29,50.
Bedrijfsgeschiedenis van Gero tot de sluiting van de fabriek in 1974 in Zeist met o.a. aandacht voor de technische ontwikkeling en de fabricage van de producten, diverse kunstenaars die voor Gero ontwerpen maakten en de samenwerking van de fabriek met de plateelbakkerij Zuid-Holland in de jaren 1930-1933.

'Wij en onze opvolgers zullen iedereen recht doen' : het Utrechtse provinciebestuur in historisch perspectief / Renger de Bruin. Utrecht: Centraal Museum, 2003. 160 p. ISBN 90 73 285 941; €19,50 (Ook uitgegeven in het Engels).
Boek geeft een overzicht van de ontwikkelingen die het gewestelijk bestuur in het gebied dat nu de provincie Utrecht is, vanaf 1375 heeft doorgemaakt. Het functioneren en de samenstelling van het bestuur, maar ook de ontwikkelingen van buiten die tot veranderingen hebben geleid komen aan de orde. Bevat ook een overzicht van de zetelverdeling van 1927-2003 en lijsten van de Utrechtse bisschoppen en hun opvolgers, landsheren en stadhouders.

Wegwijzer: gids voor historisch onderzoek naar verkeer en vervoer in de provincie Utrecht / D.T. Koen en J. Renes. Utrecht: Het Utrechts Archief i.s.m. de Stichting Stichtse Geschiedenis, 2003. 64 p. + Kaart. (Trajecten door Utrecht deel 7). ISBN 90-76366-12-8; Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief en Boekhandel Broese, €9,-.
De gids geeft uitleg over de bronnen met informatie over dienstregelingen, routes en passagiers en een richtlijn hoe het onderzoek aangepakt moet worden. De indeling is thematisch naar de verschillende typen wegen: waterwegen, landwegen en spoor- en tramwegen. Bijgevoegd is een herdruk van de provinciekaart 'Nieuwe kaart van den lande van Utrecht'.

De Utrechtse wijken : Overvecht / Mieke Heurneman en Bettina van Santen ; onder red. van Fred Vogelzang. [Utrecht]: Stichting Publicaties Oud-Utrecht & Het Utrechts Archief, 2002. 132 p. (De Utrechtse wijken). ISBN 90 5479 053 9; €12,50.
Boek beschrijft hoe de Utrechtse nieuwbouwwijk Overvecht in de jaren zestig volgens de modernste inzichten van die tijd tot stand kwam. Ook aandacht voor de oudere geschiedenis van het gebied: van de ontginning van het moerasgebied tot landbouwgebied en de vestiging van kooplieden die enkele buitenplaatsen aanlegden.

Veenendaal voltooid verleden : foto's en verhalen : deel 1 / Martin Brink. Veenendaal-Ederveen: Kool Boeken, 2002. 199 p. (Veense Historie Reeks 2) ISBN 90 6423 163 X; €30,-.
Fotoboek met niet eerder gepubliceerde foto's uit het Veenendaalse verleden over de laatste zestig jaar. De foto's hebben als onderwerp de verschillende facetten van industrie en handel, het volksleven en de cultuur en gaan vergezeld van korte of langere teksten.

Kèk eiges maor : verhalen van en door oude en jonge Rhenense middenstanders / [A.A. Udo ; onder red. van Th.C. Wernsen]. Rhenen: Aart Anton Udo, 2003. 106 p. Verkrijgbaar bij A.A. Udo, Paardenveld 11, 3911 XG Rhenen, Aart.Udo@12move.nl; €11,-.
Verhalen en anekdotes van Rhenense middenstanders, de zgn. 'kleine zelfstandigen', uit de periode van voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Dit in eigen beheer uitgegeven boek bevat niet eerder gepubliceerde foto's en een beperkte Rhenense dialectische woordenlijst.

Pontje over: heen en weer tussen Culemborg en Schalkwijk / fotografie Gerda Junge. Utrecht: De Graaff, 2002. 39 p. ISBN 90 77024 04 2; €15,-.
Uitgegeven gelijktijdig met de tentoonstelling van de fotograaf Gerda Junge van 7 april tot 1 juli 2002 in het Museum Elisabeth Weeshuis te Culemborg. Fotoreportage van de veerpont over de Lek tussen Culemborg en Schalkwijk waarin een dagelijks beeld wordt gegeven van het leven op en rond het pontje. De inleiding schetst het ontstaan en de ontwikkeling van het pontje.

Dopers in de Domstad : geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht 1639-1939 / door A.M.L. Hajenius; m.m.w. van R. Hofman. Hilversum: Verloren, 2003. 303 p. ISBN 90 6550 740 X; €20,-
Geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente in de stad Utrecht, voorafgegaan door een kort overzicht van de Nederlandse doopsgezinden. In thematische hoofdstukken komen o.m. aan de orde de leden van de gemeente, de organisatie, de doperse beginselen en gebruiken, armenzorg en de rol van de gemeente in de Utrechtse samenleving.

Grebbelinie 1940 / E.H. Brongers. 10e geh. herz. dr. Soesterberg: Aspekt, 2002. 288 p. [1e dr.: Baarn: Hollandia, 1971]ISBN 90 5911 083 8; €24,98.
Standaardwerk over een van de belangrijkste slagen van mei 1940. Deze herziene druk is geactualiseerd en voorzien van nieuwe documenten en bronnen. Opgenomen zijn nog niet eerder gepubliceerde bijzonderheden over executies van krijgsgevangen door de SS Standarte 'Der Führer'. Verder de nieuwste gegevens omtrent de Duitse verliezen bij de strijd om de Grebbelinie.

Utrechtse straatnamen 3

Nobeldwarsstraat

De Nobeldwarsstraat omstreeks 1955 Foto: G.J.C.A. Smilda; Collectie beeldmateriaal Het Utrechts Archief

In het recente verleden streden de eigenaren van nieuwbouwwoningen aan de beoogde Mgr. Lagerweijhof voor de sjieker klinkende straatnaam Mariaplaats. Ontevredenheid over de naam van de eigen straat is niets nieuws. Met name in de periode 1860-1950 werden B. en W. bestookt met verzoeken om wijziging van een straatnaam. Meestal vormden de negatieve associaties die de naam opriep de reden van zo'n verzoek. Zeldzaam zijn de verzoeken om naamsverandering vanwege de slechte reputatie van een straat.[1]

Erik Tigelaar

De noordelijke helft van deze straat bestond reeds in 1346 en heette toen Zuutstrate. Deze naam dankte zij aan het feit dat zij was aangelegd op het zuidelijke deel van het terrein dat Sint-Janskamp werd genoemd. Globaal genomen besloeg de Sint-Janskamp het gebied aan weerszijden van deze Zuutstrate en de huidige Lange Jufferstraat. Ook in het resterende deel van de 14e eeuw was Zuytstrate de meest gangbare naam.
Voor 1400 bouwden de Cellebroeders, in de Middeleeuwen ook Lollaerts genoemd, ten westen van deze straat een klooster. Daarom kreeg de straat de naam Lollaertstrate, die we voor het eerst tegenkomen in een akte uit 1399. In de eerste helft van de 15e eeuw wordt de straat vermeld als Lollaert(s)strate en Lollertstraet, in de tweede helft van de 15e eeuw en in de 16e eeuw vinden we de variant Lollerstraet. Weer een eeuw later is de naam verder verbasterd tot Lollestraet. Deze naam is lange tijd aan de straat verbonden gebleven. In het begin van de 17e eeuw komt zij ook een enkele keer voor als Lollebroedersstraet.
De zuidelijke helft van de huidige Nobeldwarsstraat had in de eerste helft van de 19e eeuw de naams Achter de Wal. Sinds 1850 werd dit straatgedeelte eveneens Lollestraat genoemd.
Omstreeks 1875 is de straatnaam Lollestraat veranderd in Cellebroeder(s)straat. In 1912 verzochten eigenaars en bewoners van woningen in de straat de naam te wijzigen in Hiëronymusstraat, Nobeldwarsstraat of Regoutstraat. Als reden voerden ze aan dat 'de personen welke sedert tal van jaren in genoemde straat huizen van ontucht exploiteerden, deze hebben verlaten, zoodat de straat geheel en al van dit ergernisgevend bedrijf gezuiverd is; dat echter de slechte reputatie dezer straat zooals te voorzien is, nog lang zal blijven bestaan en de naam der straat nog vele personen met kwade bedoelingen, vooral buiten de stad, zal blijven lokken; dat voorts op den naam Cellebroedersstraat vanouds een odium ligt... dat er nog lang op kan blijven rusten, indien deze naam blijft voortbestaan'. Desgevraagd adviseerde gemeentearchivaris Muller B&W de naam van deze dwarsstraat van de Nobelstraat te wijzigen in Nobeldwarsstraat, hoewel hij van mening was dat 'de naam Cellebroedersstraat, die de herinnering aan eene bepaalde soort van Utrechtsche liefdadigheid levendig houdt, behoort te blijven bestaan en ook niemand aanstoot geven kan, al hebben toevallig in deze buurt later personen van minder liefdadig gedrag zich gevestigd'. Maar van de drie voorgestelde straatnamen was de benaming Nobeldwarsstraat naar zijn mening het minst bezwaarlijk, hoewel hij de naam nietszeggend achtte. Hierop hebben B&W de Cellebroedersstraat omgedoopt tot Nobeldwarsstraat.

Erik Tigelaar is Unitleider Beeldmateriaal en Bibliotheek bij Het Utrechts Archief.

Noot

1. Dit artikel is gebaseerd op het in wording zijnde straatnamenboek voor Utrecht dat naar verwachting zal verschijnen in 2005.

Het boerenerf bedreigd

Boerderijen in de provincie Utrecht 3

1 - Moestuin aan de Tiendweg in Willige Langerak met aangestampte paadjes

Foto's Kees de Leeuw

Boerderij en erf vormden ooit een functionele en harmonische eenheid. Door verwaarlozing van het eigene van het boerenerf zijn inmiddels veel monumentale boerderijen een dissonant in eigen omgeving geworden. Een pleidooi voor inrichting van het boerenerf op basis van kennis van de historie en gevoel voor identiteit.

KEES DE LEEUW

Al heel lang wordt er aandacht besteed aan de monumentale waarde van boerderijen. Veel van deze, voor het landelijk gebied, zo karakteristieke gebouwen zijn terecht Rijksmonumenten. Helaas betreft deze beschermde status in veel gevallen slechts het hoofdgebouw, 'de boerderij'. Te vaak staat een prachtig gerestaureerde boerderij er bij als een vlag op een modderschuit bij, dissonerend in de veranderde groene omgeving.
Een boerderij betreft het geheel van woning en bedrijfsgebouwen, zeer functioneel gerangschikt op een daarvoor gereserveerd stuk grond, het erf. Ook de niet- bebouwde delen van het erf, waaronder de tuin en de beplanting, hebben een duidelijke functie. Het geheel vormt een ensemble. De oorspronkelijk indeling van het erf is vaak niet meer terug te vinden door allerlei invloeden van de moderne tijd. In de Lopikerwaard is nog een aantal zeer karakteristieke boerderijen te vinden, gelegen in harmoniserend groen. Door dichtbij de oorspronkelijke begroeiing te blijven komt het erf met bebouwing het beste tot zijn recht.

Consumptief, gebruiks- en siergroen

Eeuwenlang zijn de boerenbedrijven in grote mate zelfvoorzienend geweest. Het grootste deel van de beplanting had daarbij een functie, waarbij we een onderscheid kunnen maken in consumptief groen en overig gebruiksgroen. Slechts een zeer bescheiden deel, vaak de ruimte grenzend aan de openbare weg, had een zekere sierfunctie. In het verre verleden waren dat vaak niet meer dan enkele sierheesters. Deze perkjes lagen veelal in het grind of gazon.
De belangrijkste consumptieve groenelementen waren de moestuin en de fruitbomen in de boomgaard. De moestuin, met zorg onderhouden door de boerin, lag dicht bij de keuken. De groenten, aardappelen, kruiden en zachtfruit werden geteeld op zaaibedden die van elkaar gescheiden werden door aangestampte grondpaadjes (foto 1). Een deel van de oogst was bestemd voor direct gebruik, terwijl de rest, al dan niet geconserveerd, werd opgeslagen. Om de moestuin stond een haag om vee te weren en de wind te breken. In de loop der jaren zijn ook veel van de moestuinen omgevormd tot siertuin. Een fraaie tussenvorm is 'de versierde nutstuin' waarin bedjes van groenten, kruiden en bloemen elkaar afwisselen.
Op overhoekjes in de tuin werden wat pruimenbomen geplant of een notenboom, waar de bewoners in de zomer onder konden zitten zonder veel last te hebben van muggen en vliegen. Heel karakteristiek zijn ook de kleine perceeltjes nabij het erf waar de boer hoogstamvruchtbomen plantte, allerlei appel- en perenrassen met verschillende gebruikstijd en eigenschappen. Groot voordeel van hoogstambomen is dat deze teeltvorm gecombineerd kon worden met begrazing door vee. Over meervoudig ruimtegebruik gesproken.

Een ander karakteristiek element met een duidelijke functie is de leiboom, waarvoor meestal de linde werd gebruikt (foto 2). Eeu-

2 - Boerderij aan de Lekdijk in Lopik met leibomen

wenlang fungeerde de leiboom als natuurlijke zonnescherm voor kelder en kaaskamer. Deze bleven zo voldoende koel, wat wel handig was in het pre-koelkasttijdperk. Ook het gebruiksgroen was vaak multifunctioneel. Zo werden essenbomen bij bruggenhoofden geplant ter versteviging van de oevers, maar leverden ze tegelijkertijd na het knotten eerste klas gereedschapstelen. Elzen of eikenhakhout werd langs de rand van het erf geplant en leverden niet alleen balken en planken maar zorgden ook voor het breken van de wind. De vele knotwilgen langs de sloot zorgden voor schaduw voor het vee. Het hout was in grote hoeveelheden nodig als brandstof onder andere om dagelijks water te koken voor de reiniging van het melkgerei. De fijne takken gooiden de boer niet achteloos weg, maar voerde hij aan het jongvee. Oudere boeren beweren stellig dat de dieren daar sterke botten van krijgen.

Bouwmarkt en tuincentrum

Het is niet verwonderlijk dat na het verlies van de gebruiksfunctie veel beplanting langzaam maar zeker verdween. De bewoners van de boerderij waren maar wat blij niet meer afhankelijk te zijn van dit zeer arbeidsintensieve werk. Gevolg was wel dat de oorspronkelijke inrichting van het boerenerf in veel gevallen plaats moest maken voor een a-historisch allegaartje.
De boerderij aan de S.L. van Alterenlaan (foto 3) in Lopik staat vlak naast een typerend boogbrugje. Dat soort bruggetjes waren hoog zodat je er makkelijk onder door kon varen. De nieuwe beschoeiing is naar verhouding veel te hoog. Bij deze boerderij zou een glooiend aflopende slootkant een veel passender geheel vormen.
De toegenomen welvaart en de daarmee gepaard gaande invloeden van buitenaf hebben geleid tot een sterke achteruitgang van lokale verschijningsvormen. Zowel veel bewoners uit de streek als stadsmensen van buitenaf konden de druk van bouwmarkt en tuincentra niet aan. Schuttingen in plaats van beukenhaagjes, helwit geverfde omheiningen in plaats van puntdraad, groenblijvende heesters en coniferen in plaats van sering of boerenjasmijn, hoge hardhouten beschoeiingen in plaats van een natuurlijke slootkant. Deze hebben met elkaar gemeen dat ze geen streekeigen karakter hebben en er daardoor voor zorgen dat het hoofdgebouw, het monument, een dissonant is in zijn omgeving. Ondanks het feit dat er in toenemende mate belangstelling is voor historische boerenerven, zijn de gevaren nog legio. Natuurlijk moet er ruimte zijn voor nieuwe ontwikkelingen, maar dat vraagt wel om kennis van de historie, gevoel voor identiteit en ondersteuning bij planvorming. Organisaties als boerderijenstichtingen of Landschapsbeheer Nederland spelen daarbij een belangrijke rol. Een Jaar van de Boerderij is een belangrijk middel om het belang van boerderij en erf onder de aandacht van een breed publiek te brengen.

3 - Voorbeeld van minder geslaagde moderne vernieuwing

Kees de Leeuw is coördinator natuur en landschap van de gemeente Lopik.

Agenda en berichten

Oproep voor kernleden

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht is op zoek naar leden die beschikken over specifieke kennis of vaardigheden. Regelmatig wordt de vereniging benaderd met vragen over historie of monumenten of verzoeken om ondersteuning op het gebied van Cultureel Erfgoed. En vaak initiëren we zelf projecten of acties waarbij bepaalde kennis of ervaring behulpzaam kan zijn. De vereniging kent vele leden die vanuit hun beroep of uit interesse over kennis beschikken die wellicht op ad hoc basis aangesproken kan worden. Kennis over historie, architectuur of monumenten, juridische kennis, of vaardigheden als lobbyen of het aansturen van teams van vrijwilligers. Bent u een lid met een specialisme en wilt u uw kennis indien nodig inzetten voor de vereniging? Dan kunt u zich opgeven als kernlid. U verricht geen reguliere werkzaamheden, maar wordt benaderd indien nodig. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Monique Dirven, (030) 230 00 87 (overdag) of (030) 236 82 17 ('s avonds) of mailen naar oud-utrecht@hetutrechtsarchief.nl

Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 19 juni*. Zie voor tijd, plaats en agenda de losse bijlage bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 13 juni* houdt Piet 't Hart, oud-hoogleraar Utrecht Studies en kenner van de Utrechtse geschiedenis, een korte inleiding.

Het café wordt zoals altijd gehouden in 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht. Aanvang 17.00 uur, entree gratis.

Stadswandeling Woerden

Op *zaterdag 27 juni* organiseert het Historisch Platform in samenwerking met Oud-Utrecht een stadswandeling door het historisch centrum van Woerden.

De geschiedenis van Woerden gaat 2000 jaar terug; al in de Romeinse tijd was er een fort gevestigd langs de oever van de Vecht, als onderdeel van de Romeinse verdedigingslinie. In de Middeleeuwen was het een belangrijke marktplaats, waarvan nu nog bouwkundige getuigen zijn, zoals het fraaie Waaggebouw en de 14e eeuwse Petruskerk. Het imposante kasteel aan de rand van de stad verrees in 1410. Ook in later eeuwen bleef Woerden een welvarende handelsstad, wat aan de gebouwen in het centrum ook nu nog duidelijk valt af te zien. Piet Brak, amateur-historicus en kenner van de Woerdense geschiedenis, zal ons door de stad leiden en over haar geschiedenis vertellen. De wandeling zal ongeveer vijf kwartier duren en wordt afgesloten met koffie en gebak.

Vertrekpunt is de hoofdingang van het Centraal Station in Woerden. De wandeling begint om 12 uur, duurt ongeveer vijf kwartier en wordt afgesloten met koffie en gebak. Kosten: €6,- (leden) of €7,- (niet leden). Opgeven kan telefonisch (030) 294 76 61 of via e-mail: maarten_lemmens@hotmail.com Vermeld uw naam, telefoonnummer en aantal personen. Er is een maximum van 20 deelnemers.

Tuin-, kerken- en kastelenmaanden 2003

Van mei tot en met oktober vinden in de provincie de, inmiddels traditionele, tuinmaanden plaats. Kasteel-, beelden-, thee- en botanische tuinen, maar ook normaal ontoegankelijke privé-tuinen zijn dan te bezoeken. Bovendien worden er uiteenlopende activiteiten in de tuinen georganiseerd, zoals concerten (vooral in juli), exposities, en workshops. Langs verschillende particuliere tuinen zijn fietstochten uitgezet. De maand juni is uitgeroepen tot kindertuinmaand met allerlei activiteiten speciaal voor jonge bezoekers.

Bij alle VVV's en bibliotheken in de provincie en bij de deelnemende tuinen is een gratis brochure verkrijgbaar waarin alle deelnemende tuinen en alle activiteiten vermeld staan. De informatie is ook te vinden op internet: www.tuinenmaand.nl

Op internet zijn vanaf 20 juni ook alle gegevens te vinden over de kerken- en kastelenmaanden die juli tot en met september omvatten: www.kastelenmaand.nl

Expositie Waterleidingmuseum

Tot eind juni is in het Nederlands Waterleidingmuseum onder de titel 'Voor 's rijken goed, door kunst en kracht' een tentoonstelling te zien van schilderijen, tekeningen en prenten uit de collectie van het museum. Uiteraard hebben alle stukken, die enkele eeuwen omspannen, betrekking op drink- en leidingwater. Op sommige is de watertoren afgebeeld waarin het museum gevestigd is.

De ingang van het museum bevindt zich aan de Lauwerhof 29 in Utrecht (bij Breedstraat en Predikherenkerkhof). Openingstijden: 13.30 tot 17.00 uur, op zaterdag 11.00 tot 16.00, gesloten op maandag. Toegang: €2,-, met korting €1,- houders museumjaarkaart gratis.

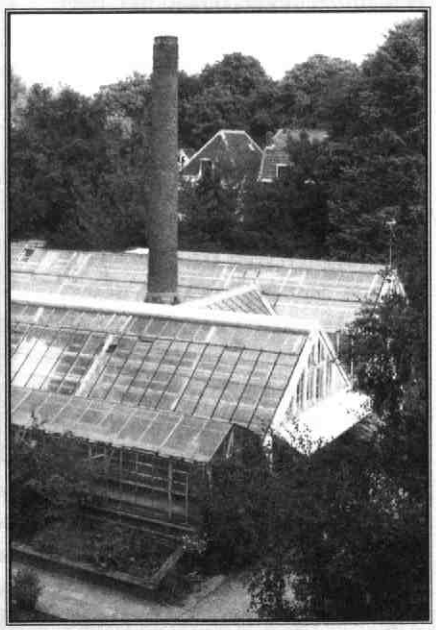

Restauratie kassen Oude Hortus

Tot de oude Hortus Botanicus van de Utrechtse Universiteit (nu onderdeel van het Universiteitsmuseum) behoort een complex van vijf kassen uit 1906-1907, daarmee de oudste hortuskassen in Nederland. De kassen zijn dringend aan restauratie toe en daarom is het Universiteitsmuseum op 18 mei gestart met een actiejaar 'Bouw mee aan de

kassen van de Oude Hortus'. Activiteiten die het hele jaar doorlopen zijn een foto- en tekenwedstrijd, concerten en (onder voorbehoud) rondleidingen.
Bezoekers van het Universiteitsmuseum en de website (www.museum.uu.nl) kunnen zich op de hoogte stellen van de restauratieplannen, de voortgang, verdere activiteiten en de fondsenwerving.

Gids voor onderzoek naar verkeer en vervoer

Opnieuw heeft Het Utrechts Archief een gids uitgebracht die (amateur)historici behulpzaam wil zijn bij hun archief- en literatuuronderzoek. Thema is dit keer historisch onderzoek naar verkeer en vervoer in de provincie Utrecht. De gids schetst in kort bestek de ontwikkelingen van vervoermiddelen en verkeerstrajecten en geeft uitleg over informatiebronnen over dienstregelingen, routes en passagiers. De auteurs D.T. Koen en J. Renes geven adviezen over de aanpak van een onderzoek en over het gebruik en de betrouwbaarheid van oude kaarten. Bij de gids is een reproductie van een provinciekaart uit 1743 gevoegd.
De gids Wegwijzer. Gids voor historisch onderzoek naar verkeer en vervoer in de provincie Utrecht is voor €9,- te koop bij Het Utrechts Archief en boekhandel Broese. De reproductie van de kaart is ook los te verkrijgen voor €5,-.
Bij het archief zijn ook eerder uitgegeven onderzoeksgidsen verkrijgbaar over de thema's genealogie, kerkgeschiedenis, biografisch onderzoek, migranten, en ziekte en gezondheid. De uitverkochte gids over huizenonderzoek is digitaal te raadplegen op www.hetutrechtsarchief.nl

Oud-Utrecht viert 16e lustrum

Sinds 1923 zet de Vereniging Oud-Utrecht zich in voor de geschiedenis van stad en provincie Utrecht. Dit jaar bestaat de vereniging tachtig jaar. Uiteraard wordt het 16e lustrum uitgebreid gevierd! Het programma bevat activiteiten voor leden en voor niet-leden. De festiviteiten concentreren zich met name in het najaar. Er zijn drie programmaonderdelen: een grote excursie, een quiz over de geschiedenis van Utrecht en een heruitgave van het Panorama van Utrecht (zie over het laatste Van de bestuurstafel).

Excursie

Op *zaterdag 11 oktober* vindt de belangrijkste viering van het lustrum voor leden van Oud-Utrecht plaats. Dan is er een bijzondere dagexcursie, waarvan het thema aansluit bij een andere herdenking: 150 jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Hierin heeft Utrecht een belangrijke rol gespeeld. Niet zonder slag of stoot kon in 1853 de eerste bisschop sinds de 80-jarige oorlog zijn ambt aanvaarden in de weer aan de rooms-katholieke kerk teruggegeven Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat. Deze dag is tevens Stichtendag en zal ook bijgewoond worden door een aantal geïnteresseerden uit het Oversticht.
De dag start in de Senaatszaal van het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht aan het Domplein te Utrecht. Twee prominente kerkhistorici, dr. A.H.M. van Schaik en prof.dr. O. de Jong, lichten het thema toe van enerzijds de rooms-katholieke en anderzijds de hervormde kant. Het programma wordt voortgezet met een korte wandeling naar Paushuize, waar in de Spiegelzaal de lunch genoten zal worden. Na de lunch volgt een bezoek aan de tentoonstelling *Pracht en Praal van de Paus* in Museum Catharijneconvent. Deze expositie toont zo'n honderd unieke Vaticaanse schatten, die voor het eerst buiten het Vaticaan getoond worden en nog nooit eerder voor het publiek toegankelijk waren. Een feestelijke borrel in de Pieterskerk sluit de dag af.
De dag bevat ook nog enkele verrassingen. In het tijdschrift van augustus volgt meer informatie over plaatsen en tijden en aanmelden voor deelname.

Grote Geschiedenisquiz

Oud-Utrecht stelt zich al tachtig jaar ten doel de belangstelling voor de geschiedenis van stad en provincie Utrecht te stimuleren. Tijdens de lustrumviering wordt deze doelstelling tot uitdrukking gebracht door de organisatie van een quiz over de geschiedenis van Utrecht. Alle inwoners van de provincie kunnen deelnemen. De quiz wordt georganiseerd in samenwerking met het Utrechts Monumentenfonds, dat dit jaar zijn 70-jarig bestaan viert. Meer informatie volgt in het augustusnummer en op de website.

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 76e jaargang nr. 3,
juni 2003 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht,
tel.: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00
internet: www.oud-utrecht.nl
e-mail: oud-utrecht@hetutrechtsarchief.nl

U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.

De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 jaar en U-pashouders €15,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / bedrijven €50,-.
Contributie- en ledenadministratie: Postbanknr. 575520, Utrecht

Redactie: B. van den Hoven van Genderen, K. van Vliet, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 4/2003: 20 juni

*Uw **bijdragen** kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3½ inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur.*

Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?

U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. Pastoor Ohllaan 25, Vleuten, T. 030-233 66 99
www.hermans-schuttevaer.nl

Weten wat uw huis waard is? Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waarde-volle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding van historische woonhuizen
- Taxaties voor hypotheken, nalatenschappen en boedelverdelingen

Muus & IJzerman

Makelaardij in onroerende zaken BV | Maliebaan 48
Postbus 14014 | 3508 SB Utrecht T 030 - 234 00 08 I www.muus-ijzerman.nl

NVM ISO 9002

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- **VERBOUW**
- **NIEUWBOUW**
- **RESTAURATIE**
- **ONDERHOUD**

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen bedrijfsjuristen

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

Rabobank
Midden in de samenleving

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

Oud-Utrecht

76e jaargang

4

2003

Poging tot eerherstel voor USO-dirigent Jan van Gilse

De Utrechtse singels van de 12e tot de 21e eeuw

Een lint van boerderijen in de polder

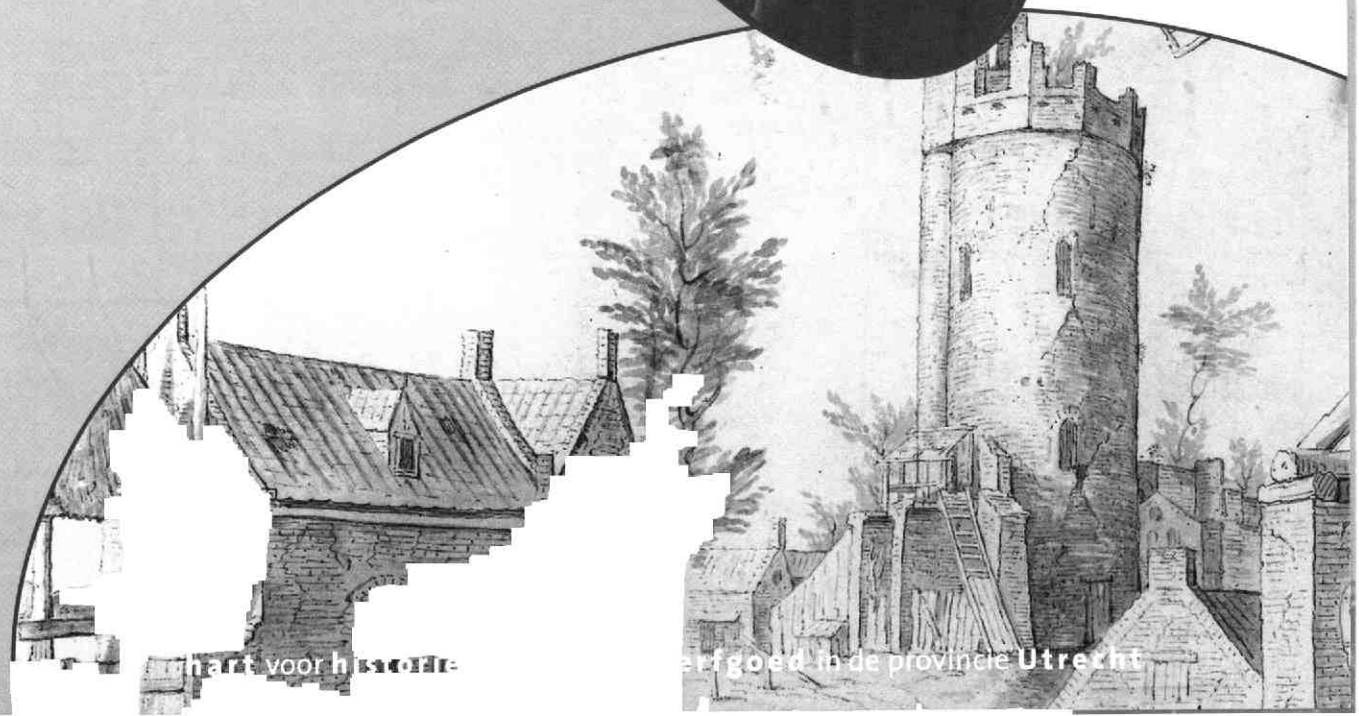

maart voor historie- erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

PKC

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

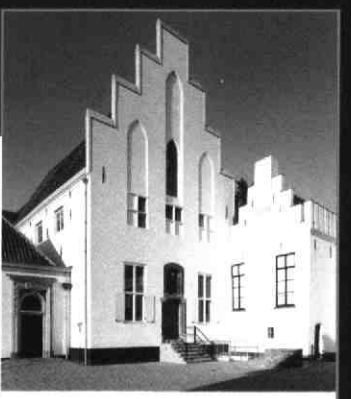

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Workum

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

90 Open, dicht, open

Over enkele jaren moet de Catharijnebaan weer singel zijn, waarmee de demping van dertig jaar geleden ongedaan gemaakt is. Het is voorlopig slechts de laatste fase in een geschiedenis van negen eeuw graven, dempen en doorbreken van de Utrechtse singels.

98 'Verraden en verlaten'

Twee maal vervulde Jan van Gilse een hoofdrol in de Utrechtse muziekgeschiedenis. Twee maal keerde hij de stad verbitterd de rug toe. Twee maal - als dirigent van het Utrechtsch Stedelijk Orkest (1917 1922) en als directeur van het conservatorium (1933-1937) - liepen zijn ambities stuk op een kleinsteedse belangenstrijd en weinig competente bestuurders. Nu is er een initiatief om Van Gilse in Utrecht alsnog de eer te geven die hem toekomt.

108 Lustrumfeest

Op 11 oktober wordt met een uitgebreid programma gevierd dat de Vereniging Oud-Utrecht 80 jaar bestaat.

> Inhoud

	88	*Van de bestuurstafel*
	89	*Cultureel Erfgoed*
Hans Zijlstra	90	*Het herwonnen water* *Een beknopte geschiedenis van de Utrechtse singels*
Erik Tigelaar	97	*Utrechtse straatnamen 4: Zakkendragerssteeg*
Maurice van Lieshout	98	*'De nette mensch blijft voor mij een absoluut probleem'* *De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse*
	105	*Literatuursignalement*
Ingrid de Wit	106	*Een tweezijdig lint van boerderijen* *Boerderijen in de provincie Utrecht 4*
	108	*Agenda en berichten*

Van de bestuurstafel

Was u er maar geweest!

P.A. Blok, voorzitter

Indien u deze rubriek af en toe leest, zult u zich wellicht afvragen of het bestuur van uw vereniging door de hitte bevangen is. Want het opschrift hierboven lijkt niet bepaald aardig bedoeld. Toch, wie deze rubriek echt pleegt te lezen, zal er zonder meer vanuit gaan dat het opschrift zeker niet overdrachtelijk, maar letterlijk is bedoeld. Immers, heel vaak is het belang van meer leden in deze rubriek bepleit en is u verzocht leden te werven. Nee, de intentie is duidelijk. Bedoeld is tot uitdrukking te brengen dat het jammer is dat leden een bepaalde bijeenkomst hebben gemist.

Ik doel dan op de ledenvergadering van 19 juni. Niet dat die slecht werd bezocht, helemaal niet. Ruim 80 leden gaven acte de présence en dat is - gelukkig - het gebruikelijke aantal van de laatste jaren. Maar het was zo'n plezierige avond dat tegen die achtergrond het opschrift boven deze rubriek is komen te staan.

Allereerst deed de ontvangst mij denken aan een congres. Bij de entree stonden achter een balie een meneer en mevrouw die op hun laptop nagingen of degenen die zich meldden wel leden waren. Dat waren de heer en mevrouw Bosch-Everaerd die onze ledenadministratie en alles wat daarmee samenhangt verzorgen. Zij zijn de zwager en schoonzuster van onze helaas overleden penningmeester, de heer Kroes. Overigens was om zo'n check gevraagd door Fortis, omwille van de veiligheid. Per slot van rekening is Fortis naast een verzekeraar en vastgoedbedrijf ook een bank. De directie van Fortis Vastgoed was onze gastheer.

Verder verliep de ledenvergadering in het schitterende auditorium opgewekt en in een goede sfeer. Bij de mededelingen uit de vereniging werd onder andere gemeld dat voor het Panorama van Utrecht, uitgegeven door SPOU en GUSTO ter gelegenheid van ons 80-jarig bestaan, grote belangstelling bestaat, ja dat het een daverend succes is. Veel boekhandelaren waren in twee weken al uitverkocht en tot een herdruk van 1.000 exemplaren is reeds besloten. Dat aan dit succes onze vrijwilligers in belangrijke mate hebben bijgedragen door het plakken voor hun rekening te nemen en zo de verkoopprijs laag te houden, vermeld ik graag nog eens met nadruk. Toen sommige plakkers te horen kregen dat voor de herdruk geen beroep meer op hen zou worden gedaan, steeg een gemor op. Zij zouden die 1.000 boekjes best nog even geplakt willen hebben. Dat zijn nog eens leden! Beide uitgevers en met name de heer Hogervorst hebben ervoor gezorgd dat het boekje veel publiciteit heeft gekregen, waarbij onze vereniging nadrukkelijk zeer positief was betrokken. Wij zijn de uitgevers erkentelijk.

Na de vergadering volgde de uitreiking van de Oud-Utrechtprijs. Het artikel van de prijswinnaar, de heer Alberts, droeg als titel 'De stedelijke financiën van Amersfoort in de 15e eeuw', een onderwerp dat niet op voorhand bij alle aanwezigen de sluizen der begeerte openzette om meer daarover te weten te komen. Maar wat een leuk verhaal hield de prijswinnaar. Het beeld van een middeleeuwse stadsrekening transcriberende heer Alberts onder een parasol aan de Costa Brava temidden van medezonnebaders maar met gans andere lectuur zal velen bijblijven. Dat geldt ook voor de verrassende verklaring dat in zijn belangstelling voor bier zijn primaire motivering gelegen was. Dat hij toezegde dat we nog meer van hem zullen horen, belooft veel.

En dan was er nog de rondleiding met de vele kunstwerken, waaronder een groot raam van Karel Appel. De reis per buitenlift naar de 16e verdieping leek als je ernaar keek op de lancering vanaf Cape Canaveral, maar was in die lift zijnde goed te doorstaan. Vandaar was het uitzicht fantastisch, vooral ook bij de vallende duisternis. Ook was het heel boeiend de discussies aan te horen als weer een silhouet werd herkend en vandaar verder werd gegaan met het determineren van belangrijke bouwwerken, zoals de nieuwe Prins Clausbrug.

De avond eindigde met een gezellig samenzijn met een hapje en een drankje. Dat verliep bijzonder geanimeerd en had wel wat weg van een familiereünie. Ook de vrijwilligers van Fortis, die ons rondleidden, vonden het een fijne avond met een zeer geïnteresseerd publiek. Twee van de drie zijn inmiddels lid van Oud-Utrecht geworden.

Ik hoop dat ik, na de lustrumviering en de najaarsledenvergadering, als opschrift boven de rubriek in het Tijdschrift van februari 2004 zal kunnen schrijven: 'Fijn, u bent er geweest'.

Alvast beginnen - of gewoon doorgaan

Jacquelien Vroemen

Ik vind het bijzonder aardig dat de omstandigheden mij, voor dit laatste erfgoedstukje, in de gelegenheid stellen terug te blikken op mijn begindagen bij de vereniging. De recente hoogbouwplannen van de gemeente, onder andere in het Stationsgebied, gaven mij aanleiding in mappen en ordners uit de vorige eeuw te duiken. Het was mei 1997. Een spannende tijd, voor een erfgoedhoeder. 'Iedereen' liep te hoop tegen de plannen van stedenbouwkundige Riek Bakker om een kantoortoren van maar liefst 140 meter hoog te bouwen in het te vernieuwen stationsgebied. Oud-Utrecht organiseerde het debat 'Mag je hoger bouwen dan de Dom?' - de Dom is, voor wie het nog niet weet, 112 meter hoog.

Er waren wel enkele voorstanders: Utrecht moest maar eens durven, vonden zij, en het minderwaardigheidscomplex van uit de krachten gegroeide provinciestad van zich afschudden. Maar de meesten waren fel tegen de 'monstrueuze kantoorkolos', die het uitzicht op de Dom zou ontnemen en de *skyline* van Utrecht voorgoed verpesten. Voorbeelden uit het verleden, 'waar nu iedereen spijt van heeft', waren er genoeg. Denk aan de Neudeflat in het centrum (62 meter) en het VSB-gebouw (nu Fortis) in Rijnsweerd (87 meter).

Het stadsbestuur schrapte de ambitieuze toren uit de UCP-plannen en vervolgens lag het UCP - in ieder geval voor de buitenwacht - helemaal stil. In 1998 beloofde de gemeente met een hoogbouw-nota te komen. In die nota zou, kort gezegd, moeten staan hoe hoog je waar mag bouwen en waarom. Hierbij hoort onder andere een verhandeling over zichtlijnen - de Dom domineert, als het goed is (of niet?), het silhouet van de stad. De nota is er nog niet, maar het schijnt er eind dit jaar toch van te komen.

De Commissie Cultureel Erfgoed maakt zich intussen wel een beetje zorgen. Zolang er geen samenhangende visie is op hoogbouw in Utrecht, kun je de plannen die op het moment ontwikkeld worden hier ook niet aan toetsen. Mag bijvoorbeeld de Rabobank haar hoofdkantoor gaan uitbreiden met een toren van 105 meter hoogte? En dan het Stationsgebied. Dit krijgt volgens de op 24 juni gepresenteerde plannen 'torens van 80 meter en hoger'. Hoe veel hoger? Op de impressie uit het Masterplan zien we 'een slanke toren', die net zo hoog is als de Domtoren(!). Slik. Mag dat nu ineens wel?

De Vereniging Oud-Utrecht is niet principieel tegen iedere vorm van hoogbouw in de stad. Wij zijn geen kloostermoppenbrigade die elke vorm van vernieuwing wil tegenhouden. Maar het lijkt ons wel verstandig om met zulke uitgebreide hoogbouwplannen te wachten tot er inderdaad een afgewogen standpunt is ontwikkeld op hoogbouw in de stad.

Ik had graag gezien dat de Utrechters zich over het Singelplantsoen net zo druk gemaakt hadden als over het uitzicht op de Dom. Daar heb ik me in vergist. De middeleeuwse toren is hen duidelijk dierbaarder dan het 19e-eeuwse park. Toch hebben we Zochers waardevolle erfenis aardig op de kaart weten te zetten, samen met al die anderen die het park aan het hart gaat. Of dat gaat helpen bij het voorkomen van de bouw van een parkeergarage onder het Lucasbolwerk, zal de tijd leren. Intussen is de gemeente ook hier doodleuk 'alvast begonnen' (of gewoon doorgegaan), in dit geval met de voorbereidende werkzaamheden voor het verplaatsen van de (deels monumentale) bomen die de geplande parkeergarage in de weg zullen staan. Terwijl de raad haar goedkeuring nog niet gegeven heeft aan het herinrichtingsplan en er volgens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg nog vele kritische noten te kraken zijn. Als de plannen straks echt doorgaan is het nu al verplaatsklaar maken van de bomen natuurlijk nodig. Maar waarom zijn omwonenden en andere belanghebbenden toch weer zo laat geïnformeerd? Om de te verwachten protesten voor te zijn en iedereen voor een voldongen feit te plaatsen? Met deze 'werkwijze' worden wij zo vaak geconfronteerd, ik schreef er al eerder over in verband met de plannen voor het Ledig Erf, dat het welhaast op een bewuste tactiek van de plannenmakers lijkt. Laten we hopen dat dat toch niet zo is.

Hierbij dank ik de Vereniging Oud-Utrecht die mij in staat heeft gesteld om mij op vele manieren in te zetten voor Utrechts erfgoed, en iedereen die samen met mij heeft gewerkt aan het behoud ervan. Mijn opvolger voor de portefeuille cultureel erfgoed wens ik niet alleen veel succes, maar vooral ook veel plezier. Reacties graag naar de secretaris van deze vereniging.

Het herwonnen water

Een beknopte geschiedenis van de Utrechtse singels

Eindelijk is het zover. Er zit weer water in het gedempte stuk singel tussen de Bemuurde Weerd en het Paardenveld. En ook de Catharijnebaan zal over niet al te lange tijd tot het verleden behoren. Bijna dertig jaar na dato wordt het dempen ongedaan gemaakt. Een beknopte historie van veranderde functies van en visies op de Utrechtse singels.

Hans Zijlstra

Met de heropening van de Weerdsingel komt voorlopig een einde aan een discussie die zowel de gemeente als de Utrechtse bevolking decennialang heeft beziggehouden. Vanaf de jaren vijftig hielden voor- en tegenstanders van demping en asfaltering elkaar jarenlang in de houdgreep. Kort na de demping van het westelijke singelgedeelte, voltooid in 1970, klonken al de eerste geluiden om heropening. De voorstanders van demping benadrukten vooral de economische voorspoed die het de stad zou brengen, de tegenstanders wezen vooral op het verlies aan monumenten en natuurschoon. Aan de discussie van toen gaat bijna duizend jaar singelgeschiedenis vooraf. Die laat zien dat de functie en betekenis van de singels en andere Utrechtse binnenwateren steeds veranderd is. De recente demping en de nieuwe ontgraving zijn voorlopig de laatste hoofdstukken in dat verhaal.

Transport over water

Net als andere steden beschikte ook Utrecht van oudsher over een stelsel van binnenwateren. Vanaf de Middeleeuwen vormde het water in feite de belangrijkste transportweg in en naar de stad. Tijdens de jaarmarkten, die al rond 1100 werden gehouden, was het op en langs het water een drukte van belang.
De vele markten in de stad, onder andere op het Vredenburg en het Paardenveld, werden grotendeels over het water bevoorraad. Tot rond 1900 was het rond de aanlegsteigers bij het Paardenveld zo druk dat schepen uren moesten wachten voor zij hun lading groenten konden lossen.
Verderop vormde de Oudegracht een belangrijke aan- en afvoerroute. De werfkelders dienden voor de opslag van de goederen. Begin 19e eeuw waren aan de grachten nog talloze bedrijven en instellingen gevestigd, zoals leerlooierijen, steenhouwerijen, pottenbakkerijen, bierbrouwerijen, ziekenhuizen en kazernes. Aan de Ganzenmarkt bevond zich de stadskraan waarmee de goederen op de kade werden getakeld. Pas in 1843 verhuisde de kraan naar de Bemuurde Weerd, zodat het overladen buiten de Weerdpoort en dus buiten de oude binnenstad plaatsvond.
Ook de Catharijnesingel was een belangrijke vaarweg. De singel maakte deel uit van een handelsroute die van Keulen via de Rijn, de Leidsche Rijn, de Catharijnesingel en de Vecht naar Amsterdam liep. Deze route werd onder andere gebruikt om grote houtvlotten van Keulen naar Amster-

dam te transporteren. De zogenaamde Keulse Vaart had echter als nadeel dat de schippers onderweg veel tolgelden moesten betalen. Bovendien belemmerden de vele bochten in de Vecht een snelle voortgang. Goederenverkeer met Leiden verliep via de Leidsche Rijn, een in de 17e eeuw gegraven kanaal. Daarnaast hadden de Kromme Rijn en de Vaartsche Rijn tot ver in de 19e eeuw betekenis als aanvoerroutes over het water. Langs deze routes bevonden zich onder andere steenfabrieken, houtzagerijen en hoveniersterreinen.

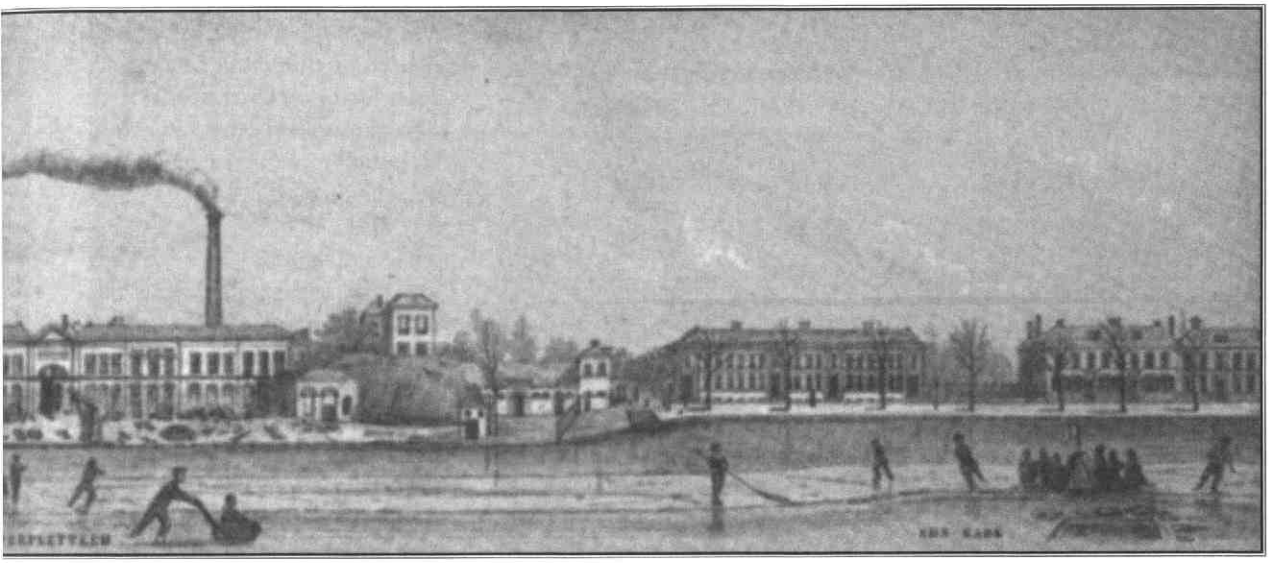

Gezicht op de Catharijnesingel met links het nog bestaande pand aan het Vredenburg waar nu Staffhorst is gevestigd Fragment van het Panorama in 1859 uitgegeven door drukker P.W. van de Weijer Collectie Beeldmateriaal Het Utrechts Archief

Besloten binnen de singel

De Singel of Stadsbuitengracht was begin 12e eeuw gegraven en maakte oorspronkelijk deel uit van de verdedigingswerken rond de stad. Vier poorten vormden de entree tot de stad: de Weerdpoort, de Wittevrouwenpoort, de Tolsteegpoort en de Catharijnepoort. Er bevonden zich verdedigingstorens onder andere bij de latere Bijlhouwersstraat, de Bijlhouwerstoren, en ter hoogte van de huidige Lange Smeestraat: de Smeetoren. In de 16e eeuw volgde de aanleg van vier stenen bolwerken, Zonnenburg, Manenburg en Sterrenburg aan de zuidkant van de stad en Morgenster aan de noordkant. Tegen het eind van die eeuw kwamen daar nog eens vijf aarden bolwerken bij, waaronder het Lepelenburg en Wolvenburg, waar zich tegenwoordig de gevangenis bevindt. Eind 17e eeuw was de stad volledig omwald en door bastions omgeven.

De plannen van Moreelse

Al in de 17e eeuw gingen er stemmen op om deze gordel te doorbreken. In 1664 ontwierp de toenmalige burgemeester Hendrik Moreelse een plan voor uitbreiding van de stad. Niet alleen was de omgeving van de Oudegracht zo langzamerhand volgebouwd, maar, zo betoogde Moreelse, stadsuitbreiding was vooral van belang voor de Utrechtse handel en daarmee de welvaart. Het zou niet de laatste keer zijn dat een Utrechtse bestuurder grootse plannen beraamde om de economie van de stad op peil te houden.
Moreelse stelde voor om in westelijke richting enkele grachten en kanalen te graven en de stad 'uit te leggen' tot een symmetrisch geheel. Zijn plannen waren zeer ambitieus en kwamen in feite neer op een verdubbeling van het bebouwde oppervlak. Uiteindelijk werd slechts een klein deel uitgevoerd. Er werden drie kanalen gegraven evenwijdig aan de Catharijnesingel en drie kanalen loodrecht op de singel. Van de geplande bouw van herenhuizen met aanzienlijke stukken land langs deze kanalen kwam echter niets te-

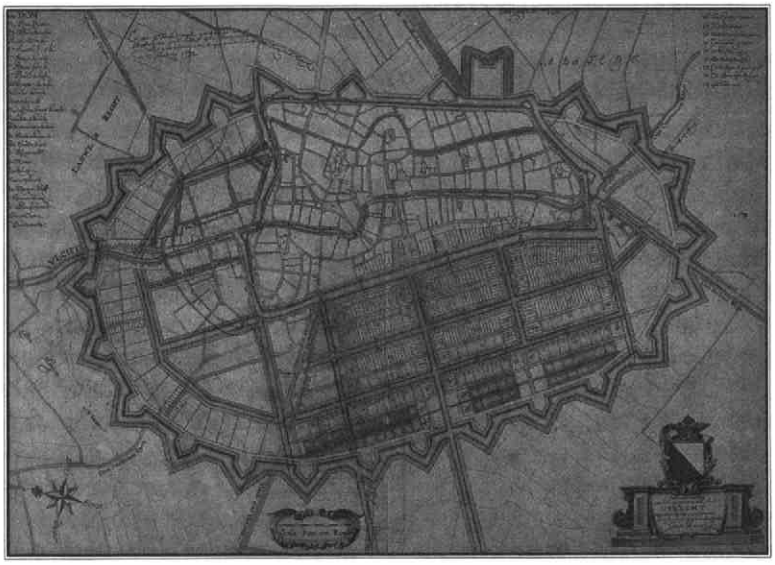

Uitbreidingsplan van Hendrik Moreelse Manuscriptkaart door H. Ruysch, 1664 Collectie Beeldmateriaal Het Utrechts Archief

Handelsactiviteit aan de Oudegracht, ca. 1890 Collectie Beeldmateriaal Het Utrechts Archief

recht. Het idee om rijke handelaren naar de stad te trekken bleef dan ook grotendeels in goede bedoelingen steken. Tegenwoordig rest ons nog de tussen station en Croeselaan verborgen Kruisvaart als stille getuige van de plannen van Moreelse.

'Uitbreiding en verfraaiing'

Het verval van de Middeleeuwse verdedigingswerken en de behoefte aan stadsuitbreiding leidden eind 18e eeuw tot de roep om afbraak van de stadsmuren. De ruimte binnen de omwalling was grotendeels volgebouwd. Bovendien was de militaire betekenis van de verdedigingswerken achterhaald, met name door de aanleg van de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, zoals Fort De Bilt en Fort Rhijnauwen. Tegelijkertijd drong de stedelijke burgerij aan op verfraaiing van de stadsrand en verruiming van het uitzicht. Een en ander leidde tot de eerste 'ingrijpende stadsvernieuwing', onder het bewind van burgemeester Van Asch van Wijck in de jaren 1827-1839. Hij stelde een *Commissie tot Uitbreiding en Verfraaiing der Stad Utrecht* in die een plan moest ontwikkelen voor meer woningbouw, een mooier aanzien van de stad en stimulering van de handel. De geest van Moreelse was niet ver weg. De verfraaiing van de stad was het extra lokkertje om rijke handelaren te verleiden zich in Utrecht te vestigen.

In 1829 werd een begin gemaakt met de sloop van de stadsmuren en de aanleg van plantsoenen op de plaats van de verdedigingswerken. Daarmee kregen de singels deels reeds het uiterlijk dat wij tot op vandaag kennen: een wandelpark met bomen en bankjes. De architect achter deze transformatie was de Haarlemmer Jan David Zocher.

Zocher is vooral bekend geworden door de aanleg van stadsparken, zoals het Vondelpark in Amsterdam. Hij maakte plannen ter verfraaiing van de omwalling van Haarlem, Alkmaar en Amersfoort en voerde die plannen voor een deel ook zelf uit. Daarnaast was hij werkzaam als architect en in die functie onder andere verantwoordelijk voor de bouw van de Amsterdamse Koopmansbeurs, op de plek van de tegenwoordige Beurs van Berlage. Ook in Utrecht deed hij in bouwkundig opzicht van zich spreken. Een deel van de oorspronkelijke singelbebouwing hebben wij aan hem te danken. Zocher had in Parijs gestudeerd aan de *Ecole des Beaux Arts* en hij verloochende zijn Franse leermeesters niet. Hij was doorkneed in de neo-classicistische architectuur en pleisterde er lustig op los. Dat is nog te zien aan enkele door hem rond 1840 ontworpen statige herenhuizen aan de Van Asch van Wijckskade. De huizen waren bedoeld als organisch onderdeel van het hele singelproject, dat zowel huizenbouw als herinrichting van de bolwerken omvatte.

Engelse landschapsstijl

Het totale singelproject besloeg een periode van bijna 42 jaren. Tussen 1830 en 1872 werden vrijwel de gehele stadsmuur en de laatst overgebleven stadspoorten gesloopt. Ook de door Paulus Moreelse, de vader van Hendrik, ontworpen Wittevrouwenpoort sneuvelde. Het gebouw zat het verkeer richting de drukker wordende Biltse Steenweg teveel in de weg. Van de stadsmuur bleven slechts enkele fragmenten bewaard, zoals de deels in de omwalling verscholen bogen bij het Lucas Bolwerk. Die werden gehandhaafd als romantisch element in het toekomstige singelpark. De grachten die de bolwerken van de stad scheidden werden gedempt. Omdat de eigenaars onteigend moesten worden, duurde het jaren voordat de bolwerken zelf konden worden afgegraven. Het bolwerk Lepelenburg kon pas in 1859 tot park worden omgevormd.

Volgens het plan dat Zocher in 1829 aan de gemeenteraad voorlegde, was de oostelijke helft van de singel, van Wittevrouwenpoort tot Mariaplaats, bestemd als park. Aan de noord- en de westzijde moest ruimte komen voor economische activiteiten, onder andere door het aanleggen van kades bij de aansluiting

van de Weerdsingel op de Vecht. Bij de parkaanleg kon Zocher voor een deel voortborduren op reeds bestaande mogelijkheden, want op de bolwerken waren sinds de 17e eeuw al zogenaamde 'wandelingen'. De gegoede burgerij had vanaf deze 'officieuze' wandelroutes, dankzij het kunstmatige hoogteverschil, een goed zicht op het platteland aan de overzijde van de singel.

De omvang van Zochers plannen en de wijze waarop zij werden uitgevoerd, waren zeker voor Utrechtse begrippen echter geheel nieuw. Voor de parkaanleg op de geslechte wallen maakte Zocher gebruik van de zogenaamde Engelse landschapsstijl, een romantisch geheel van boomgroepen, waterpartijen en heuveltjes. Die stijl vormde een contrast met de geometrische Franse tuinarchitectuur. Door het gebruik van verschillende landschapselementen ontstonden verrassende doorkijkjes en veranderde de omwalling compleet van gedaante. Het park sloot aan bij de agrarische omgeving, zodat stad en land naadloos in elkaar overgingen.

Hoewel Zocher de singel als geheel aanpakte, richtte hij een groot deel van zijn energie op de oostzijde: het gedeelte van de Wittevrouwensingel van het Lucas Bolwerk tot de Bemuurde Weerd, de Tolsteegsingel en het oostelijk deel van de Catharijnesingel. Door de reeds bestaande 'wandelingen' en de geringere bebouwing was het eenvoudiger om de oostelijke singelhelft om te vormen tot een park. Aan die kant ging de stad zich vanaf 1840 overigens wel op grote schaal uitbreiden. De welgestelde Utrechters die de drukte, het lawaai en de stank in de oude stad wilden ontvluchten bouwden villa's en herenhuizen in de buurt van de Maliebaan, die tot dan toe in landelijk gebied lag. Aan de west- en de noordzijde van de stad bevond zich vanouds meer bedrijvigheid.

Op een door P.W. van de Weijer gedrukt panorama uit 1859 (onlangs heruitgegeven) is in grote lijnen te zien hoe de singel er na de ingrepen van Zocher uitzag. Op de litho's is de huidige Van Asch van Wijckskade goed te herkennen. Het beeld van de singelbebouwing ter hoogte van het huidige Centraal Museum en de Fundatie van Renswoude is in essentie gehandhaafd. Bij de Wittevrouwenbrug zijn een douanehuis, de in 1829 gebouwde Willemskazerne en de gevangenis op het Wolvenplein te zien. Andere singelgedeelten zijn voor de moderne kijker echter onherkenbaar veranderd, zoals de bebouwing op het Paardenveld. De stad lag rond 1850 nog grotendeels binnen de begrenzing van de singel. Het panorama maakt duidelijk dat het een illusie is om de singel terug te willen brengen in de oorspronkelijk door Zocher bedoelde vorm.

Rond 1900 was het aanzien van de singels reeds aan verandering onderhevig. De bebouwing langs de singels, met name woningbouw, was vrijwel voltooid. Langs de Catharijnesingel en de Tolsteegsingel is nog een belangrijk deel van deze oorspronkelijke bebouwing bewaard gebleven. De door de afbraak van de omwalling vrijgekomen ruimte was deels benut om openbare gebouwen neer te zetten, zoals universiteitsgebouwen en een gevangenis. Zo verrees in 1877 ter hoogte van het Ledig Erf het Fysisch Laboratorium en werd in 1856 op het bolwerk Wolvenburg de nog bestaande gevangenis voltooid. Daarnaast breidde de stad zich aan meerdere kanten buiten de stadsbuitengracht uit, met name in oostelijke richting. Eind 19e eeuw waren de rijken gevorderd tot de Ramstraat en de Emmalaan. In 1898 werd het Wilhelminapark aangelegd. De singel vormde niet langer de begrenzing van de stad, maar werd meer en meer een stadspark. De relatie tussen het park en de agrarische omgeving was rond de eeuwwisseling reeds volkomen verdwenen.

Gezicht op de Maliesingel met de nog bestaande Maliebrug en rechts het voormalig bolwerk Lepelenburg
Fragment uit Panorama de Weijer 1859
Collectie Beeldmateriaal Het Utrechts Archief

Voorrang voor autoverkeer

Het dempen van grachten begon in ons land in de 19e eeuw. In steden als Rotterdam en Amsterdam werden diverse grachten volgestort en verdedigingswerken afgegraven. De redenen voor het dempen waren divers. Het belang van de vaarroutes nam af, de omwallingen hadden als verdedigingsmiddel hun langste tijd gehad, de bolwerken zaten stadsuitbreiding in de weg en het water in en rond de oude binnensteden verspreidde een ondraaglijke stank. Utrecht was de enige grotere stad die zowel de

Verkeersplan Feuchtinger met ringweg, doorbraken en wegverbredingen Tekening Maarten Sloves overgenomen uit Buiter, Hoog Catharijne (1993)

bolwerken, die reeds in de 18e eeuw een vervallen indruk maakten, als de singel of stadsbuitengracht ongemoeid liet.

Ook in Utrecht veranderde de functie van het water door de economische ontwikkelingen. De industriële ontwikkeling van de stad raakte rond 1880 in een stroomversnelling, zodat ingrepen nodig waren om de aanvoer van grondstoffen te regelen. De Catharijnesingel vormde niet langer een doorgaande route. Met de opening van het Merwedekanaal in 1892 was de Keulse Vaart in één klap overbodig geworden. Door toenemende concurrentie van elders en door de komst van de spoorwegen nam bovendien het belang van de vaarroutes als geheel rond 1900 snel af. De spoorwegen namen een steeds groter gedeelte van het goederenvervoer voor hun rekening. Rond 1900 fungeerde Utrecht al als spoorwegknooppunt. Met de afnemende economische betekenis van de scheepvaart op de kleinere binnenwateren heeft het water zich als het ware uit de stad teruggetrokken.

Tot de Tweede Wereldoorlog nam de verkeersdrukte in de Utrechtse binnenstad zodanig toe dat het gemeentebestuur zich hier en daar genoodzaakt zag om maatregelen te nemen, zoals de aanleg van de tweede Catharijnebrug. Elders in het land gingen gemeentebesturen al tot verdergaande ingrepen over.

De verkeersdrukte op het Amsterdamse Rokin begin jaren dertig leidde in 1936 tot demping. In Utrecht zou de verkeersdrukte pas in de jaren vijftig zodanig toenemen dat de cingulum een knellende gordel begon te worden.

In 1954 presenteerde de gemeente voor het eerst een stedelijk structuurplan. Dat was in eerste instantie bedoeld als antwoord op de bevolkingsgroei. Het gemeentebestuur moest een oplossing zoeken voor de woningnood én voor de toegenomen verkeersdrukte. Het autobezit nam tussen 1954 en 1956 met bijna 38 procent toe (van 29 naar 40 auto's per 1.000 inwoners). Het gebrek aan woningen werd met name in de jaren na 1950 aangepakt door de bouw van grootschalige nieuwe wijken als Kanaleneiland en Overvecht, en door de aanpassing van bestaande wijken als Hoograven. De oplossing van het verkeersprobleem was nauw met de bevolkingstoename verbonden. Kernpunt was de bereikbaarheid van de oude binnenstad.

Utrecht was vanouds een regionaal handels- en winkelknooppunt, maar door de trek van de welgestelde inwoners naar de dorpen in de omgeving dreigde de stad een deel van haar aantrekkingskracht te verliezen. Het gemeentebestuur besloot de vraag hoe de binnenstad uit economisch oogpunt aantrekkelijk te houden voor te leggen aan een adviseur, de Duitse verkeerskundige Feuchtinger. Hij kreeg in 1956 opdracht om een verkeersplan te maken als uitvloeisel van het twee jaar daarvoor vastgestelde stedelijk structuurplan. Zelden hebben de plannen van een adviseur zoveel tegenstrijdige reacties opgeroepen.

Feuchtinger benaderde het probleem van de bereikbaarheid van de stad geheel vanuit de optiek van het verkeer. Zijn oplossing was tamelijk radicaal: demping van de volledige singel en aanleg van een rondweg rond de binnenstad. Zijn plannen behelsden meer dan deze rondweg, maar waren zo ingrijpend dat ze in latere jaren volledig met het idee van de demping zijn vereenzelvigd. De gemeenteraad was het overigens in grote lijnen met hem eens, al werd na de presentatie van zijn rapport direct geopperd dat het verkeersplan wel in een nog op te stellen stedenbouwkundig plan moest passen.

Ingrijpen van rijksoverheid

Hoewel er een flinke discussie ontstond - dempen of niet -, was het aan de landelijke overheid te danken dat het niet tot volledige demping kwam. De gemeenteraad had het plan Feuchtinger in 1959 al op hoofdlijnen aangenomen. Ingenieur Kuyper kreeg de opdracht om het plan Feuchtinger op zijn stedenbouwkundige merites te beoordelen en adviseerde vervolgens om de hele noordkant en een deel van de westelijke singelloop te dempen. Kort daarna werden eerst de bolwerken en de omwalling op de monumentenlijst geplaatst, en in 1966 verbood minister Klompé van het toenmalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk het dempen van een deel van de singel. Van de Weerdsluis tot de Mariaplaats mocht gedempt worden, de rest niet. En zo geschiedde. Ondanks forse protesten werd in 1968 begonnen met de demping van het westelijk singelgedeelte.

De demping van de singel maakte deel uit van een groter plan om de Utrechtse binnenstad aan te passen aan de eisen van de moderne tijd. De planvorming rond de bouw van het winkelcentrum Hoog Catharijne bevond zich reeds in een vergevorderd stadium. In 1962 lanceerde

de firma Bredero een plan voor vernieuwing van het stationsgebied, waarin veel plaats was ingeruimd voor kantoorbouw. Een jaar later besloot de gemeenteraad om een modern overdekt winkelcentrum aan te leggen, waarvan de realisering in handen kwam van de NV Maatschappij voor Project Ontwikkeling, een dochteronderneming van Bredero. HC leek het ei van Columbus. In 1968 ging de eerste paal de grond in en vijf jaar later werd het winkelhart van Nederland officieel geopend. Hoofdfinancier van de bouw was het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds, dat voor 80 procent eigenaar werd. Financieel gezien had de stad Utrecht daarmee een buitengewoon lucratieve deal gesloten. Tegelijk was de gemeente de zeggenschap over het stationsgebied echter voor een groot deel kwijtgeraakt.

Het dempen van de Catharijnesingel tussen Paardenveld en Mariaplaats paste bij het grootschalige project Hoog Catharijne. Tussen het winkelcentrum en het Vredenburg ontstond een snelweg van 800 meter, die met de weg over het Amsterdamse Museumplein kon wedijveren om de titel 'kortste snelweg van Nederland'. De tegenstanders van het dempen hadden het pleit verloren en het leek een kwestie van tijd tot de singel verder aangetast zou worden. Volledige demping was weliswaar van de baan, maar met de aanleg van HC raakte het historische beeld van de singel op de achtergrond.

Rommelig parkbos

Met het onderhoud van de singel was het inmiddels droevig gesteld. De gemeente oordeelde zelf in haar beheersplan *Groensingels langs de stadsbuitengracht* (1988) dat het karakter van de singel door verkeerstechnische ingrepen was aangetast. Door de verbreding van de Catharijnesingel waren bomen in de knel geraakt en door de aanleg van toegangswegen naar de binnenstad was de continuïteit van de singel geweld aan gedaan. Bovendien was het singelpark zelf niet meer wat het geweest was. Het park kenmerkte zich oorspronkelijk door een grote variatie in bomen en heesters en door contrasten tussen gesloten boomgroepen en open plekken. In de loop van de 20e eeuw was het park echter dichtgegroeid, waardoor een wat rommelig parkbos was ontstaan. Daardoor was wel de diversiteit aan vogels en andere dieren toegenomen.

Terecht vroegen de opstellers van het beheersplan zich af wat het toekomstig beleid ten aanzien van de singel zou moeten inhouden. Herstel van het door Zocher ontworpen aanzien was geen optie, aangezien het uitzicht op het omringende land een belangrijk onderdeel was van Zochers plan. Bovendien waren de behoeften van de moderne stedelingen niet te vergelijken met de wensen van de welgestelde klasse van rond 1840. Volledig loslaten van het idee van een stadspark door vrij baan te geven aan recreatie in de vorm van sportparken leek geen geschikt alternatief. De auteurs pleitten daarom voor een derde richting: herstel van de natuurlijke waarden van het park, met de ideeën van Zocher in het achterhoofd, zonder te streven naar een historisch juiste reconstructie van het park van Zocher. Die derde optie is in later jaren het meest realistisch gebleken.

Binnen de gemeente was overigens al direct na de demping in 1970 een discussie op gang gekomen over de verdere ontwikkeling van de oude binnenstad en de rol van de stadsbuitengracht in dat geheel. De overheersende rol die denkbeelden over verkeer en infrastructuur tot dan toe hadden gespeeld, kwam daarbij onder vuur te liggen. Maar de krachtigste oppositie tegen de demping kwam toch van buitenaf.

De in 1970 opgerichte *Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken* ijverde vanaf de oprichting voor een structuurplan voor de aanpak van de problemen rond de stadsbuitengracht. De werkgroep gaf daarbij niet alleen blijk van zin voor historie, maar ook van begrip voor de eisen van de moderne tijd. De aansluiting van de singel op elementen uit

Protestmars tegen het verkeersplan Feuchtinger, 10 december 1959
Foto: 't Sticht
Collectie Beeldmateriaal Het Utrechts Archief

Drooglegging van de Catharijnesingel, januari 1971
Foto: 't Sticht Collectie Beeldmateriaal Het Utrechts Archief

de stedelijke omgeving - de Bemuurde Weerd, de Leidsche Rijn - vormde een belangrijk actiepunt. Om het verkeersprobleem aan te pakken pleitte de werkgroep voor goedkoop openbaar vervoer in de binnenstad.

Medewerkers van de Utrechtse biologiewinkel stelden ondertussen een boek samen over de singel dat aandacht besteedt aan historie, ecologie en bebouwing. Dit *Utrechts Singelboek* droeg bij aan de bewustwording over de plantkundige en historische waarde van het singelpark en de directe omgeving daarvan. De *Werkgroep Utrecht weer omsingeld* nam de singelproblematiek op in het bredere perspectief van de leefbaarheid in de binnenstad. De singel werd nadrukkelijk betrokken in het beeld van de oude stad. Het herstel van de singel zou niet alleen de leefbaarheid moeten vergroten, maar ook werkgelegenheid moeten opleveren.

Mede onder invloed van de genoemde initiatieven besloot het College van B&W in 1989 de mogelijkheid van heropening van de singel te onderzoeken. Tien jaar later, in maart 1999, werd officieel het startsein gegeven tot herstel van de singelstructuur. Waarmee we terug zijn aan het begin. Inmiddels zit er weer water in de singel tussen de Bemuurde Weerd en het Paardenveld. Er zijn kloeke kades en aanlegsteigers aangelegd en de contouren van een uit baksteen opgetrokken bastion zijn zichtbaar. De nieuwe Monicabrug verbindt de Jacobsstraat inmiddels met de Oudenoord. Op 29 augustus 2001 is de brug officieel geopend.

Intussen is het singelgebied zelf - het geheel van water, park en omringende straten en ruimtes - volgens de Vereniging Oud-Utrecht sterk verwaarloosd. In de vorig jaar uitgebrachte visie *Het Utrechtse Singelgebied* pleit de vereniging voor een heldere visie op het gebied, en een integraal gemeentelijk beleid dat de huidige versnippering en het gebrek aan controle tegen moet gaan.

Bij het Paardenveld, eens de plaats van de groenteveiling, verdwijnt het water onder het wegdek. Het zal nog wel even duren voor het water bij het Smakkelaarsveld weer boven komt. Maar dankzij het in mei 2002 gehouden referendum weten we al hoe de singel er daar ongeveer gaat uitzien. Met glooiende groene oevers. Een beetje zoals het geweest is, maar ook weer niet. Er staat geen gasfabriek meer op het Vredenburg en de ruïnes van kasteel Vredenburg liggen niet meer langs het water. Alleen het water zelf is onveranderd. Het heeft slechts tijdelijk onder een dikke laag zand en asfalt verborgen gelegen. Het dempen was nooit definitief: de singel lijkt nooit weggeweest.

Hans Zijlstra studeerde geschiedenis in Utrecht. Momenteel werkt hij als medewerker personeelszaken.

Literatuur

Bals, Ton, e.a. (redactie) *Utrechts Singelboek, Natuur, geschiedenis en bebouwing van de Utrechtse singels* (Utrecht 1988).

Beheersplan Groensingels langs de Stadsbuitengracht (Utrecht, DOW afdeling openluchtrecreatie en groenvoorziening, 1988).

Blijstra, R., *2000 jaar Utrecht. Stedenbouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum* (Utrecht/Antwerpen 1969).

Bruin, R.E. de, e.a. (redactie) *'Een paradijs vol weelde', Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).

Cremers, E., F. Kaay en C.M. Steenbergen, *Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw* (Delft 1981)

Panorama van Utrecht, Herdruk van een panorama uit 1859 ter gelegenheid van de opening van het Utrechts filiaal van de Bijenkorf in 1987, van tekst voorzien door drs. C.C.S. Wilmer (2e herdruk Utrecht 2003).

Utrechts Nieuwsblad, diverse artikelen, 1987

Vries, Marie-Louise de, *Nederland Waterland, Een nieuw leven voor gedempte grachten, vaarten, havens en beken* (Den Haag 1996).

Wandelingen van David Jan Zocher in Utrecht 1829-1861, tentoonstellingscatalogus Gemeentelijke Archiefdienst (Utrecht 1973).

Wilmer, C.C.S., *Historisch groen, Tuinen en parken in de stad Utrecht* (Utrecht 1999).

Utrechtse straatnamen 4

Zakkendragerssteeg

De Zakkendragerssteeg in 1933. Foto: A.C Thomann Collectie beeldmateriaal Het Utrechts Archief

Straatnamen werden tot in de 19e eeuw doorgaans niet gegeven door het stadsbestuur; ze ontstonden vanzelf. Zo kon de naam van een beroep of ambacht aan een straat worden verbonden omdat beoefenaars er bijeenwoonden of op een andere wijze hun stempel op de straat drukten. Een bekend voorbeeld daarvan is de Zakkendragerssteeg.[1]

Erik Tigelaar

Deze steeg wordt in een akte uit 1425 voor het eerst genoemd als Sinte Catrijnensteege. Zij dankte haar naam aan het feit dat zij aan de westzijde uitkwam op het Catharijneveld, een open ruimte om het Catharijneklooster, die evenals het klooster zelf verdween bij de bouw van het kasteel Vredenburg in 1529.

In de 16e en in het begin van de 17e eeuw komt de steeg niet alleen voor als Sunte Katrijnenstege, maar ook als 'Sinte Cathrinensteech bij het Vreedenborch'. De toevoeging 'bij het Vreedenborch' had tot doel de steeg te onderscheiden van de 'Sinte Catherijnenstege bij de Nyeuwstraet', de huidige Catharijnesteeg.

Aan de zuidzijde van de steeg liet het stadsbestuur in 1580 of 1581 een wachtlokaal bouwen voor 'de sackedragers ... vant benedeneynt'. Zakkendragers waren door de stad aangestelde sjouwers. Zij waren in twee groepen verdeeld: die van het boveneinde, het zuidelijke deel van de stad, en die van het benedeneinde, het noordelijke deel van de stad. Vanaf 1637 moesten de zakkendragers van het benedeneinde iedere morgen in dit wachtlokaal, inmiddels 'sackedragershuysken' genoemd, bijeenkomen om het werk te verdelen door erom te dobbelen. Bovendien gingen sommige zakkendragers in de steeg wonen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de steeg na verloop van tijd ook Sackedragerssteechien werd genoemd. In een besluit van de vroedschap uit 1619 is deze benaming voor het eerst aangetroffen.

Gedurende het resterende deel van de 17e eeuw komt de steeg vaak voor als 'Sinte Catarijnen in de wandelinge het Sackedragerssteechgen'. Ook wordt de steeg in de 17e eeuw een enkele keer aangeduid als Kleyne Catharijnestraet, terwijl de toenmalige Catharijnestraat, de tegenwoordige Willemstraat, soms wordt vermeld als Groote Sinte Catrijnenstraet. De benaming Zakkedragerssteeg(je) wordt in de 18e eeuw de meest gangbare naam voor de steeg.

Erik Tigelaar is Unitleider Beeldmateriaal en Bibliotheek bij Het Utrechts Archief.

Noot

1. Dit artikel is gebaseerd op het Utrechtse straatnamenboek in wording dat naar verwachting zal verschijnen in 2005.

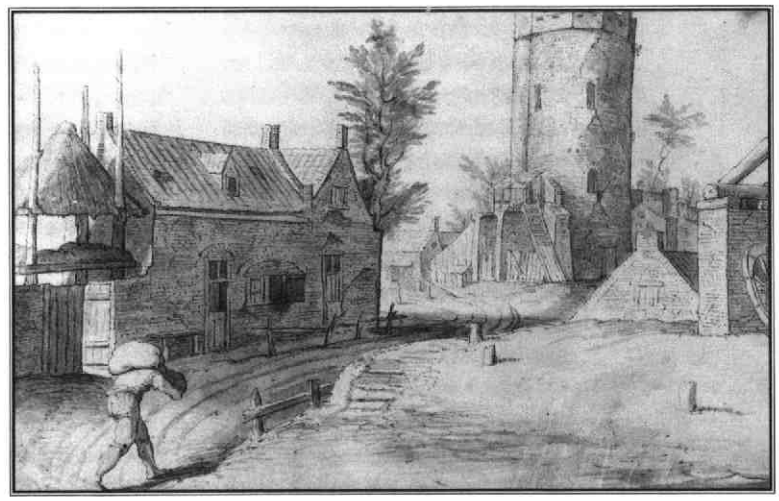

Een zakkendrager aan het werk in de omgeving van de Bijlhouwerstoren. Detail van een rond 1600 vervaardigde tekening (door een kunstenaar uit de omgeving van Abraham Bloemaert) Collectie beeldmateriaal Het Utrechts Archief

'De nette mensch blijft voor mij een absoluut probleem'

De dramatische Utrechtse jaren van Jan van Gilse

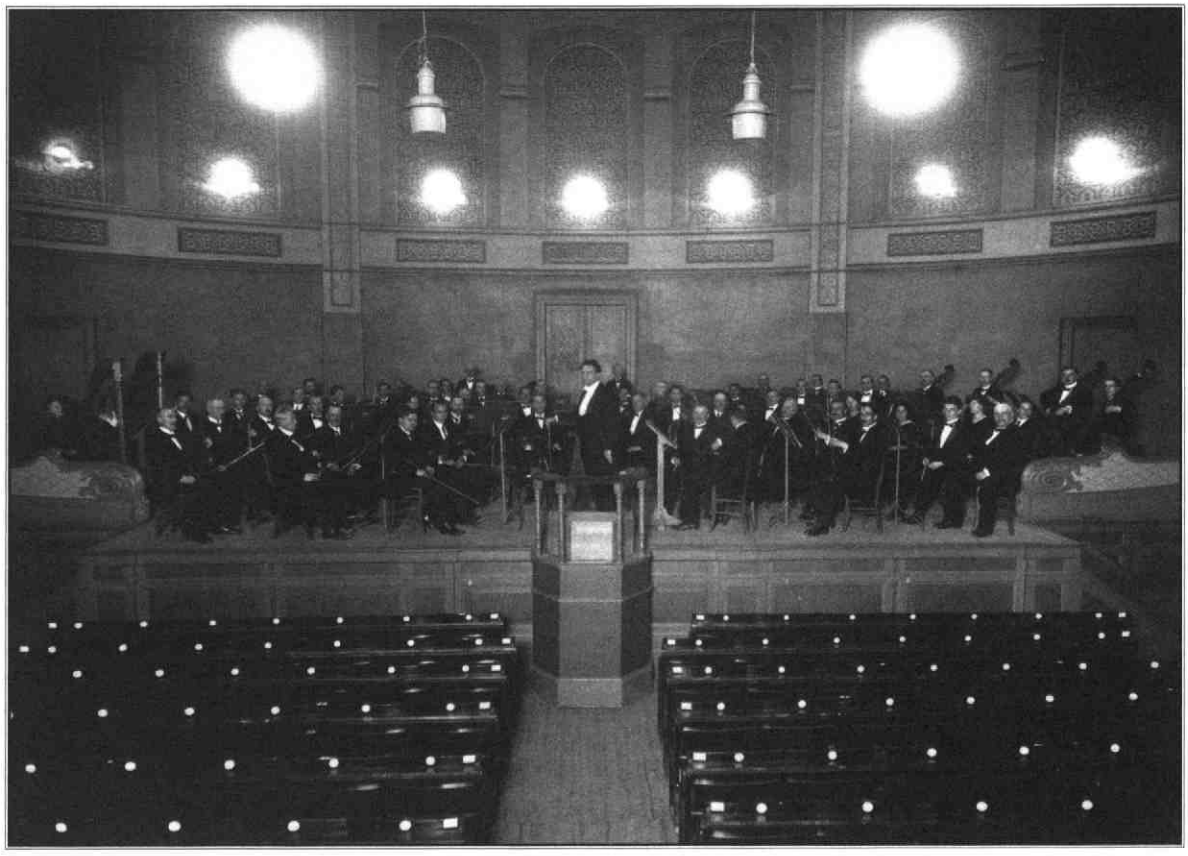

Jan van Gilse voor het USO met Hendrik Rijnbergen en Francis Coenen als concertmeesters op het podium van het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen in Den Haag 1921
Foto Nederlands Muziek Instituut, Den Haag

Er is weinig of niets wat in de stad Utrecht nog herinnert aan Jan van Gilse, dirigent van het Utrechtsch Stedelijk Orkest van 1917 tot 1922 en directeur van het Conservatorium en de Muziekschool tussen 1933 en 1937. Een initiatief om een gedenkteken op te richten moet daar verandering in brengen. Over noodzaak en vorm daarvan valt echter nog te twisten.

MAURICE VAN LIESHOUT

Muziekdocent en oud-conservatoriumstudent Sjef van Hellenberg Hubar is de initiatiefnemer om Van Gilse eerherstel te bezorgen. Want, zo zegt hij: 'Jan van Gilse heeft met name voor de ontwikkeling van het orkest enorm veel betekend. Als conservatoriumdirecteur was hij zijn tijd ver vooruit, maar kon hij door geldgebrek weinig plannen realiseren. Hij heeft prachtige muziek gecomponeerd, stond aan de wieg van organisaties die de belangen van componisten behartigen, zoals het Bureau voor Muziekauteursrecht (BUMA), en hij was later actief in het verzet.'

Van Hellenberg Hubar is een campagne gestart die moet leiden tot plaatsing van een gedenkplaat of borstbeeld in het huidige conservatorium. 'Van Gilse verdient eerherstel. Zijn toenmalige werkgevers hebben hem laten vallen, de politiek hield zich afzijdig en de vileine pen van Willem Pijper deed de rest.' Was Jan van Gilse (1881 1944) te groot voor het provinciestadje Utrecht en werd hij het slachtoffer van een persoonlijke vete, gevoed door de 'pathologische haat' van de muziekredacteur van het Utrechtsch Dagblad? Poging tot een herwaardering.

'Eenzijdig Duits-georiënteerd'

Toen de 35-jarige Van Gilse in februari 1917 aantrad als dirigent van het USO had hij al een behoorlijke staat van dienst. Na het conservatorium in Keulen vervolgde hij zijn opleiding aan de Akademische Meisterschule in Berlijn waar hij gold als een 'geniale leerling'. In 1905 werd Van Gilse repetitor en dirigent aan

het Stadttheater van Bremen. Enkele jaren later volgde een soortgelijke functie bij de Noord-Nederlandsche Opera.

Als componist had hij in het begin van zijn carrière veel succes. Duitse prijzen voor zijn eerste en derde symfonie (toegekend in 1902 en 1909) leverden hem publiciteit én geld op. De *Michael Beer Preis* van de Preussischer Kunstakademie stelde hem in staat twee jaar lang in Rome te wonen en te werken. Van Gilse voelde zich er echter niet thuis en de stad had hem op muzikaal gebied weinig te bieden. Voortijdig keerden hij en zijn vrouw Ada Hooijer - met wie hij kort voor de Rome-reis getrouwd was - in 1911 terug in Nederland. Al na enkele maanden verhuisden ze naar München waar hun beide zonen Janric en Maarten werden geboren en waar ze tot eind 1916 zouden blijven wonen.

In Nederland trad Van Gilse in die jaren regelmatig op als gastdirigent, vaak met eigen werk op het programma. Maar wat hij graag wilde, dirigent worden van een de Nederlandse orkesten, lukte hem aanvankelijk niet. Door zijn langdurige verblijf in Duitsland en door de invloeden die in zijn muziek aanwijsbaar zouden zijn (Wagner, Mahler, Strauss, Reger) kreeg Van Gilse de reputatie van een 'eenzijdig Duits georiënteerd' dirigent. Hoewel hij zich hevig verzette tegen die karakterisering, raakte hij die de rest van zijn leven niet meer kwijt. Dat hij veel Franse werken zou dirigeren en dat in zijn composities ook invloeden te horen zijn van Stravinsky, Bartók, Debussy en Ravel wilden zijn tegenstanders niet horen. Toen Van Gilses naam werd genoemd als nieuwe tweede dirigent voor het Concertgebouworkest boorde Matthijs Vermeulen in twee artikelen zijn muziek en zijn directie de grond in. Net als de meeste andere Nederlandse muziekjournalisten en vele componisten was Vermeulen sterk pro-Frans en derhalve anti-Duits. Het zou niet de laatste keer zijn dat Van Gilse geconfronteerd werd met uiterst vijandige kritieken.

Veel positiever waren de reacties op een andere activiteit van Van Gilse. Toen Nederland zich in 1910 aan leek te gaan sluiten bij de Berner Conventie, die de auteurs- en uitvoeringsrechten van literatuur en andere kunstwerken regelde, nam hij het initiatief tot de oprichting van het Genootschap van Nederlandse Componisten (GeNeCo). In 1912 werd de conventie in ons land van kracht en initieerde Van Gilse de oprichting - door GeNeCo en de Vereniging voor Muziekhandel en -uitgeverij - van het Bureau voor Muziekauteursrecht (BUMA). Van Gilse werd voorzitter en zou dat blijven tot eind 1941, kort voordat de bezetter de organisatie ophief. Het opkomen voor de belangen van (Nederlandse) componisten en de promotie van Nederlandse muziek vormen constanten in Van Gilses loopbaan. Het wekt geen verbazing dat hij in de jaren 1935-1936 ook de initiatiefnemer was van de Stichting Nederlandsche Muziekbelangen, die de (arbeids)positie van Nederlandse componisten wilde versterken en van de Manifestatie Nederlandsche Toonkunst ter

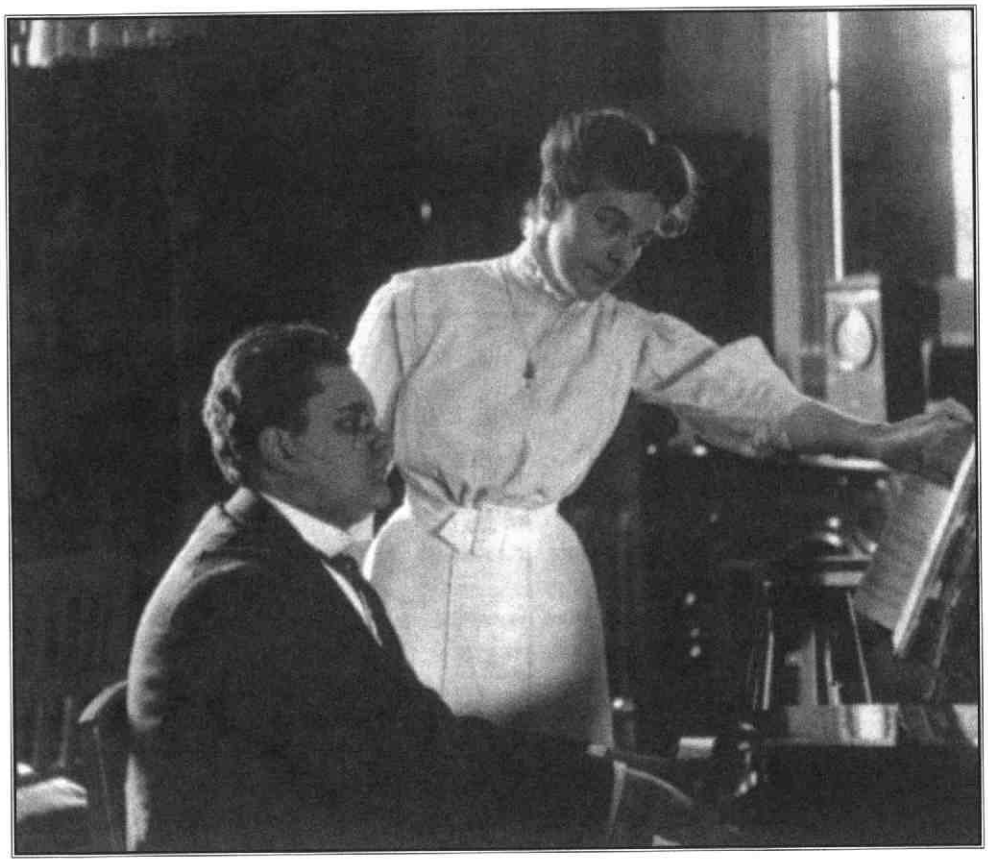

Van Gilse en zijn vrouw Ada Hooijer in 1909 Foto uit Van Dijk 1988

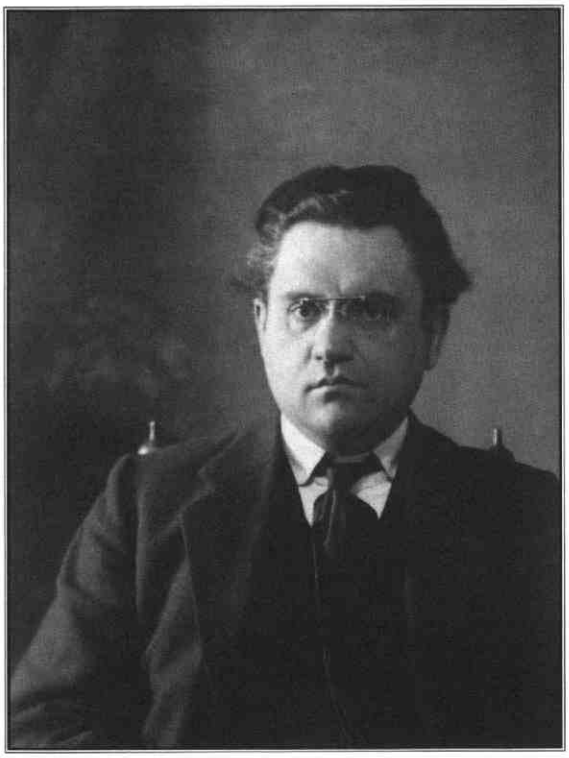

Jan van Gilse, ca.1920
Foto Nederlands Muziek Instituut, Den Haag

bevordering van de uitvoering van Nederlandse muziek. Al die organisaties bestaan, soms onder andere naam, nog steeds.

Zondagmiddagpubliek in overjassen

In 1917 vertrok Wouter Hutschenruyter als dirigent van het Utrechtsch Stedelijk Orkest. Van Gilse solliciteerde op de vacature en ging, op uitnodiging van de scheidende dirigent, een kijkje nemen in de concertzaal, het oude Tivoli aan de Kruisstraat. Zijn indruk was weinig positief: '[Tivoli] in de vaalgrijze Zondagmiddagstemming slecht verlicht, voor een kwart gevuld met Zondagmiddagpubliek aan tafeltjes, in overjassen, rocken en 'consumerende', vertoonde de toendertijd misschien slechtste groote concertzaal van ons land zich op zijn allerongunstigst [...] Een zondagmiddagprogramma op de grens van tuinconcertallure, grof en plomp geleid, slordig en ruw uitgevoerd. Dat ik met een in den grond zeer behoorlijk orkest te doen had, werd ik mij evenwel dadelijk bewust.' Die observatie motiveerde Van Gilse om zijn sollicitatie door te zetten: 'de taak een orkest zowel in aanzien als in gehalte omhoog te brengen kon niet anders dan mij aantrekken [...] en ik wist dat de eigenlijke moeilijkheden geheel ergens anders scholen.' Hoe groot die moeilijkheden zouden zijn, kon Van Gilse toen nog niet vermoeden.

Tot de officieuze sollicitatieprocedure hoorde een rondgang langs Utrechtse notabelen, zoals burgemeester mr. J.P. Fockema Andrea. In zijn mémoires schetst Van Gilse een weinig vleiend portret: 'Deze was een zonderlinge verschijning. Dadelijk opvallend was het uitgesproken clowneske in zijn wezen, in zijn habitus, in zijn lichaamsbouw en optreden [...] Van zijn karaktervastheid kreeg ik spoedig een niet zeer hoogen dunk; dat hij zich voor een muzikale autoriteit hield was natuurlijk meer schadelijk dan nuttig.' Dat Fockema Andrea positief over Van Gilse oordeelde was vooral te danken aan een aanbevelingsbrief van Willem Mengelberg, die als dirigent de sterrenstatus bereikt had en derhalve voor de burgemeester een autoriteit vertegenwoordigde waar hij moeilijk aan voorbij kon gaan.

Met meer sympathie beschrijft Van Gilse de voorzitter van het orkestbestuur, mr. G.H. van Bolhuis: 'Deze oude heer was een bekende figuur in Utrecht, oudvoorzitter van het Hoog Militair Gerechtshof [...] Het was zijn gewoonte op een uiterst barschen toon zeer scherpe en dikwijls ook zeer juiste opmerkingen te maken en [...] bij de wetenschap dat zijn bruuske optreden de meeste menschen volkomen intimideerde, had hij deze eigenschap zeer gecultiveerd, zoodat hij de schrik zijner omgeving was [...] Uit den aard der zaak maakte deze wijze van intimideeren op mij niet de minste indruk, zoodat wij voortdurend over en weer waakzaam waren om scherpe en agressieve uitingen onmiddellijk te riposteeren. Daarbij imponeerde de man mij stellig - hij is een der weinigen, van wien ik uit mijn Utrechtsche tijd een gave herinnering heb behouden - en ik weet dat hij mij in den grond genegen was.'

Wie van Gilses mémoires leest zal Fockema Andrea en Bolhuis herkennen als vertegenwoordigers van de mensentypen die hem steeds anti- dan wel sympathiek waren: de slappe, meegaande 'nette menschen', en de krachtige, principiële persoonlijkheden die voor hun mening uitkomen en daarnaar handelen. Hij zelf, het zal duidelijk zijn, hoorde tot het tweede type.

Kroegbazen versus imbecillen

In februari 1917 volgde Van Gilses benoeming tot dirigent van het USO. Hij kwam in een merkwaardige organisatie terecht. Het USO was niet zelfstandig, maar werd gepacht door de Sociëteit Tivoli die beheerder was van de concertzaal aan de Kruisstraat. Daar speelde het orkest tijdens het winterseizoen, terwijl het 's zomers in de gedaante van een harmonie-orkest in de tuin van Tivoli of elders in de stad marsen en populaire muziek ten gehore bracht. Hetzelfde Tivoli organiseerde daarnaast, met name voor de Utrechtse notabelen, de Mengelberg-concerten, gegeven door het Concertgebouworkest, zij het lang niet altijd onder leiding van de beroemde dirigent. De situatie waarin Van Gilse zijn werk begon, was, in zijn eigen woorden, tamelijk hopeloos: '[...] een gedeclasseerd orkest, ontmoedigd door het beperkte aanzien, dat het genoot, moeizaam in het leven gehouden, ploeterend door een overdaad aan werkzaamheden - tallooze concerten en even tallooze verhuringen - om boven water te blijven, in zijn bestaan afhankelijk van een telken jare hooger wordende gemeentesubsidie, waarvan de toekenning steeds twijfelachtig was. Afhankelijk ook van de maatschappij Tivoli, die het be-

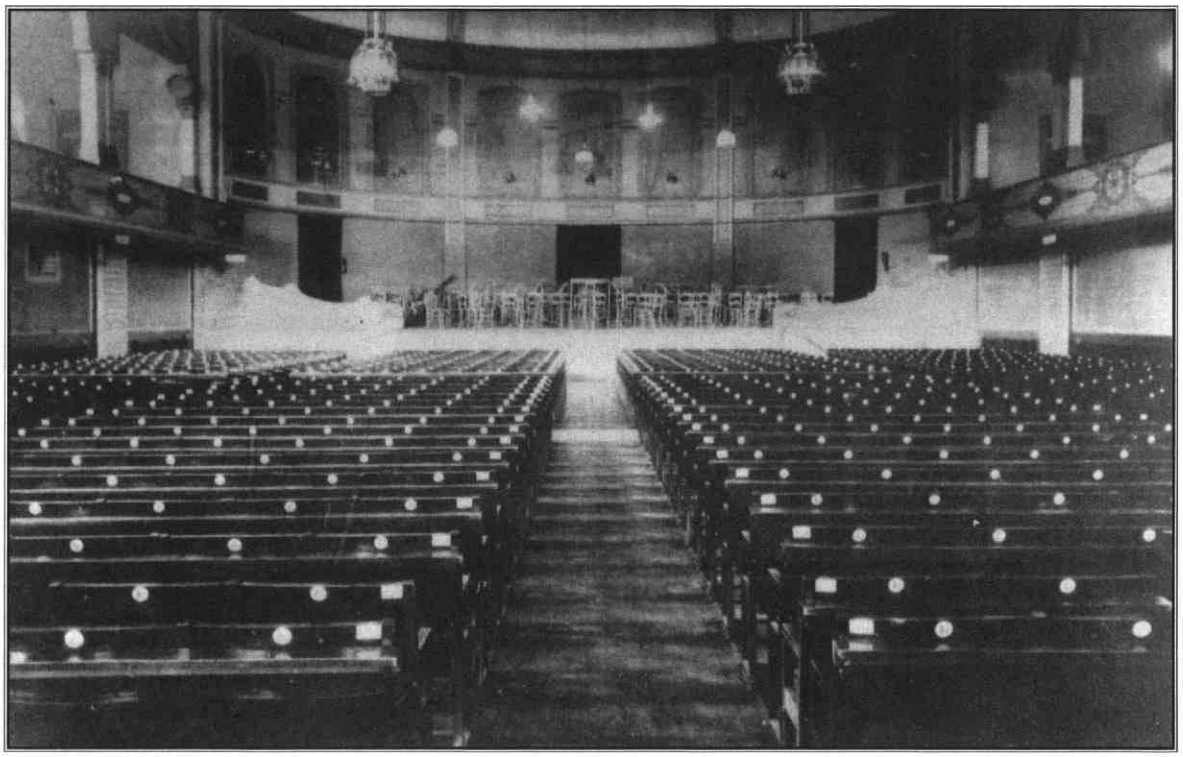

Interieur van de concertzaal van Tivoli aan de Kruisstraat, ca. 1910-1920 Foto collectie Het Utrechts Archief

neden elke redelijke verhouding betaalde, die, ook al ontmoedigd en noodlijdend naar bronnen van inkomsten uitzag teneinde zelf niet roemloos door liquidatie te eindigen. In de macht van deze Maatschappij, die over de eenige mogelijke groote zaalruimte beschikte. Een indifferente gemeenteraad, in kunstzaken bekrompen, benepen [...] een burgemeester, misschien koppig, maar zonder doorzettingsvermogen [...] en bij wien weinig neiging was het plaatselijke muziekleven werkelijk te helpen bevorderen. Een moeilijke, zo niet gevaarlijke situatie!'

Van Gilses plannen om de kwaliteit en positie van het USO te verbeteren waren strijdig met de belangen van het Tivoli-bestuur. Dat had geen behoefte aan een concurrent van de Mengelbergavonden en verzette zich dan ook hevig tegen Van Gilses voornemen het orkest van Tivoli los te weken. Van zijn eigen bestuur kreeg Van Gilse weinig steun. Het USO bestuur stond zwak tegenover Tivoli en de relatie tussen beide besturen en de voorzitters was vaak vijandig. Voor het USO golden de Tivoli-bestuurders als 'kroegbazen' en 'proleten', omgekeerd sprak het Tivoli-bestuur over de 'imbecillen' van het USO. Ondanks alle tegenwerking zou het Van Gilse uiteindelijk wel lukken om het USO zelfstandig te maken en de orkestkwaliteit aanzienlijk te verbeteren. Bij de orkestleden kreeg hij bovendien veel krediet door het instellen van een pensioenfonds en het ijveren voor hogere salarissen.

Kleine verwoestingen

Een 'wilde, ja pathologische haat jegens mij'. Daarvan beticht Van Gilse zijn grootste kwelgeest uit de jaren dat hij dirigent van het USO was: Willem Pijper (1894-1947), componist en in die jaren muziekredacteur van het *Utrechtsch Dagblad*. Pijper, die in het begin van Van Gilses dirigentschap zeer positief over hem schreef, heeft in de loop der jaren vaten vol gif over hem uitgegoten. Niets deugde er volgens hem: noch Van Gilses repertoirekeuze (uiteraard 'te Duits'), noch zijn interpretatie van de muziek, noch zijn dirigeertechniek. Gesteund door een briljante stijl en een alles van hem accepterende hoofdredacteur (P.H. Ritter) schreef Pijper een eindeloze stroom uiterst negatieve kritieken, die geen enkel mens onberoerd kon laten. Hij had, zo schreef Simon Vestdijk ooit, de gave om met zijn mond en pen 'kleine verwoestingen aan te richten'. Daarvoor schroomde hij niet de waarheid geheel of gedeeltelijk geweld aan te doen. Hij maakte bijvoorbeeld geen melding van het enthousiasme van het publiek, besprak alleen de Duitse werken die op het programma stonden en schreef dat de zaal slecht gevuld was terwijl die barstensvol zat.

Tussen Van Gilse en Pijper ging het eind 1917 voorgoed mis. Van Gilse had Pijper toegezegd de première te dirigeren van diens eerste symfonie en daarvoor repetitiedagen ingeruimd. Pijper had daarna echter ook Mengelberg en het Concertgebouworkest benaderd. Toen Mengelberg positief reageerde, frustreerde Pijper de voorbereiding van het USO en draaide om de feiten heen toen Van Gilse hem om opheldering vroeg. Het volgende jaar trouwde Pijper met Annie Werker, halfzuster van de voorzitter van Tivoli en niet veel

Willem Pijper op een tekening uit ca. 1918
Foto Gemeentearchief Zeist

later werd hij adviseur van Tivoli en redacteur van *De Tivoligids*. Kortom: als recensent verkeerde hij alles behalve in een onafhankelijke positie.

In zijn mémoires schrijft Van Gilse dat het niet de onophoudelijke stroom van venijnige Pijper-recensies is geweest die hem uiteindelijk nekte en begin 1922 deed besluiten zijn ontslag in te dienen. Pijper had hij nog kunnen negeren, te meer omdat het publiek steeds openlijker en massaler liet blijken hem te steunen. Nee, het was het 'laffe' gedrag van zijn bestuur dat de doorslag gaf en vooral van de voorzitter, dr. ir. George W. van Heukelom, in Utrecht vooral bekend als de architect van het derde hoofdgebouw (de 'Inktpot') van de Nederlandse Spoorwegen.

Het was Van Gilse zelf geweest die Van Heukelom, na het vertrek van Van Bolhuis, het USO-bestuur in had gehaald. Achteraf noemde hij dat 'mijn meest verkeerde, meest noodlottige daad in Utrecht'. In plaats van de krachtdadige, hem steunende voorzitter die Van Gilse verwachtte, ontpopte Van Heukelom zich als een nogal wispelturige en weifelende bestuurder die conflicten liever uit de weg ging. Van Gilse, op het eind van het concertseizoen 1920-1921 flink overspannen, had de bestuursleden zover gekregen dat ze zich uitspraken voor een zaalverbod voor Willem Pijper. Althans dat dacht hij, want in de notulen van de desbetreffende vergadering was dat besluit later niet terug te vinden. Het bestuur bleek genoegen te hebben genomen met de belofte van UD-hoofdredacteur Ritter dat hij de toon van zijn muziekredacteur zou matigen. Daarvan was de volgende maanden weinig te merken. Natuurlijk was Van Gilses eis dat Pijper een zaalverbod moest krijgen onhaalbaar - concerten zijn openbare bijeenkomsten -, zijn gevoel dat het bestuur hem in de steek liet lijkt achteraf gerechtvaardigd.

Op 16 februari 1922 schreef Van Gilse zijn bestuur dat hij zich genoodzaakt zag 'om persoonlijke en artistieke redenen' elk contact te verbreken. Hij voelde zich 'schaakmat gezet door de *nette* menschen'. Bestuur en orkest lieten vervolgens, een uitzondering daargelaten, niets meer van zich horen. 'Bedrogen en verloochend', 'ziek, naar lichaam en geest uitgeput', stond Van Gilse op 29 april 1922 geheel alleen op het perron, wachtend op de trein die hem naar beter oorden zou voeren. In zijn mémoires schreef hij: 'Mijn taak, mijn werk, mijn leven te Utrecht was geëindigd.' Toch zou hij elf jaar later in de Domstad terugkeren.

Gebroken man

Tussen 1922 en 1933 woonden Van Gilse en zijn vrouw in Laren, Zürich en Berlijn. Van Gilse vervulde verschillende gastdirecties, maar hij slaagde er niet in een vast dirigentschap te verwerven. In Nederland leek de affaire met het USO steeds de doorslaggevende reden hem niet voor een vacature uit te nodigen. Bij de orkestbesturen stond Van Gilse voor altijd te boek als een lastig man die je maar beter buiten de deur kon houden.

De boycot tegen de joden in 1933 was voor Van Gilse reden Duitsland meteen te verlaten. In oktober van hetzelfde jaar aanvaardde hij de benoeming tot directeur van het Utrechts Conservatorium en de Muziekschool. Hoewel hij zelf twijfelde aan zijn geschiktheid voor die functie, nam hij die baan bij gebrek aan andere inkomsten en perspectieven. Hij slaagde erin de voornamelijk uit strijkers bestaande orkestklas te ontwikkelen tot een volwaardig orkest. De andere projecten die hij wilde realiseren lijdden in die crisisjaren schipbreuk. Een opleiding oude muziek, een radio-microfoonklas en een cursus oude muziek zouden pas tientallen jaren later van de grond komen. Toen Van Gilse bij de gemeente keer op keer nul op het rekest kreeg, besloot hij aan het einde van het studiejaar 1936-1937 op te stappen.

Waarschijnlijk omdat hij bekendheid genoot in het Duitse muziekleven kreeg hij in 1938 van de Keulse uitgever Tischer en van een, niet met naam genoemde, hoge Duitse functionaris het aanbod 'leider der Nederlandse muziek' te worden. Als officieel adviseur zou hij dan zeggenschap krijgen over alle uitvoeringen van Nederlandse muziek in Duitsland en in de gelegenheid worden gesteld zijn eigen muziek uit te voeren met een Duits toporkest. Van Gilse weigerde resoluut, volgens zijn vrouw met woorden van de strekking: 'In een land waar de kunst niet naar waarde, maar naar ras wordt geschat, wens ik mijn werken niet uitgevoerd te hebben'. Eerder had hij al zijn medewerking geweigerd aan een met nazi-propaganda toegelichte tentoonstelling over Nederlandse mu-

ziek in Frankfurt én aan de herhaling daarvan in Den Haag.
Tijdens de bezetting boycotte Van Gilse alle pogingen van de Duitsers om de Nederlandse muziekorganisaties waar hij voorzitter van was te nazificeren. Als invaller-dirigent bij de Arnhemsche Orkestvereeniging stapte hij op toen de joodse orkestleden verwijderd werden en joden de toegang tot de concerten ontzegd werd. Van Gilse weigerde niet alleen op alle manieren om met de bezetter mee te werken, in 1942 sloot hij zich actief aan bij het verzet, onder andere door oprichting van het blad *De Vrije Kunstenaar*. In augustus van dat jaar werd zijn werk in de ban gedaan en uit openbare bibliotheken verwijderd. Van Gilse en zijn vrouw moesten onderduiken en zouden tot september 1944 verblijven op achttien verschillende adressen. Hun beide zonen moesten in die jaren hun verzetswerk bekopen met liquidatie door de nazi's. Van Gilse was een gebroken man en toen zich voorjaar 1944 een slopende ziekte openbaarde, was het snel gedaan. Hij overleed op 8 mei 1944 in Oegstgeest. Op initiatief van Sjef van Hellenberg Hubar heeft het gemeentebestuur van die plaats het fietspad dat naar de begraafplaats leidt, Jan van Gilse-pad gedoopt. De ironie wil dat de straat die op dit pad doodloopt al eerder vernoemd was naar Willem Pijper.

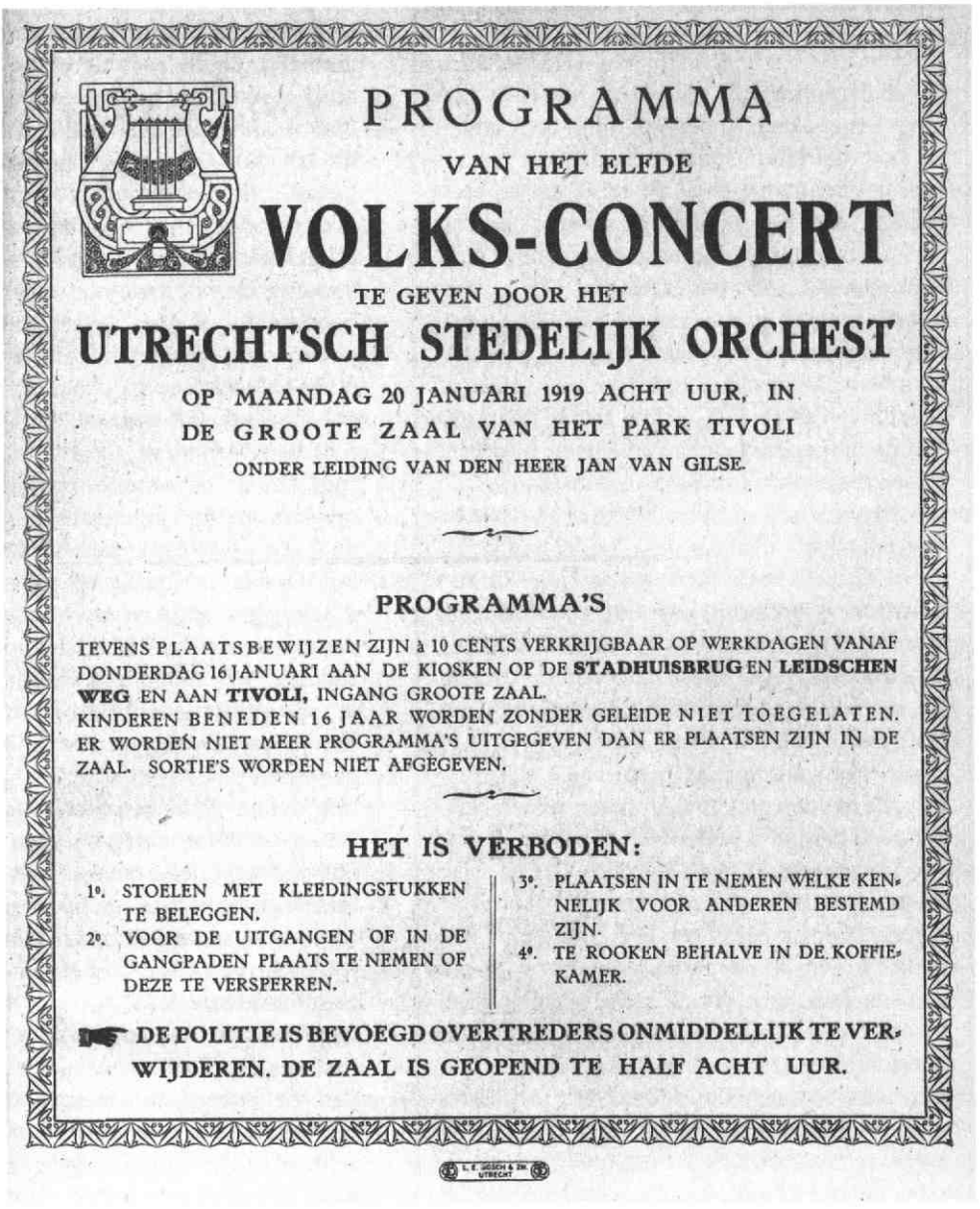

PROGRAMMA

VAN HET ELFDE

VOLKS-CONCERT

TE GEVEN DOOR HET

UTRECHTSCH STEDELIJK ORCHEST

OP MAANDAG 20 JANUARI 1919 ACHT UUR, IN DE GROOTE ZAAL VAN HET PARK TIVOLI

ONDER LEIDING VAN DEN HEER JAN VAN GILSE.

PROGRAMMA'S

TEVENS PLAATSBEWIJZEN ZIJN à 10 CENTS VERKRIJGBAAR OP WERKDAGEN VANAF DONDERDAG 16 JANUARI AAN DE KIOSKEN OP DE **STADHUISBRUG** EN **LEIDSCHEN WEG** EN AAN **TIVOLI,** INGANG GROOTE ZAAL.
KINDEREN BENEDEN 16 JAAR WORDEN ZONDER GELEIDE NIET TOEGELATEN.
ER WORDEN NIET MEER PROGRAMMA'S UITGEGEVEN DAN ER PLAATSEN ZIJN IN DE ZAAL. SORTIE'S WORDEN NIET AFGEGEVEN.

HET IS VERBODEN:

1°. STOELEN MET KLEEDINGSTUKKEN TE BELEGGEN.
2°. VOOR DE UITGANGEN OF IN DE GANGPADEN PLAATS TE NEMEN OF DEZE TE VERSPERREN.
3°. PLAATSEN IN TE NEMEN WELKE KENNELIJK VOOR ANDEREN BESTEMD ZIJN.
4°. TE ROOKEN BEHALVE IN DE KOFFIEKAMER.

DE POLITIE IS BEVOEGD OVERTREDERS ONMIDDELLIJK TE VERWIJDEREN. DE ZAAL IS GEOPEND TE HALF ACHT UUR.

L.E. JESCH & ZN. UTRECHT

Titelpagina programmaboekje concert 20 januari 1919
Collectie Het Utrechts Archief

Utrechtse 'voornaamdoenerij'

Het wespennest waarin Van Gilse in Utrecht terecht kwam is door hemzelf en anderen uitvoerig beschreven. Op basis van dat materiaal is een roman à la Voskuils *Het Bureau*, een veeldelig tv-drama, een soap of een Hollywood-film vol *bad and good guys* te maken. Volgens een van Van Gilses bewonderaars, professor B.J.H. Ovink, waren de ruzies, intriges, bestuurscrises en lastercampagnes typisch Utrechts: 'Een dergelijke loop van zaken is alleen mogelijk in Utrecht door de hier bestaanden geest van lauwheid en de zucht naar voornaamdoenerij.' Waarschijnlijk zal Van Gilse het daar niet mee eens geweest zijn. Hij had ook elders meegemaakt hoe meelopers, de schijn-ophouders, de pappen-en-nathouden-bestuurders, de met-alle-winden-meewaaiers je het leven zuur kunnen maken. Misschien dat zulke 'nette menschen' sterker vertegenwoordigd waren in een relatief kleine provinciestad waar iedereen uit de hogere klasse elkaar kende en voor reputatie en macht van elkaar afhankelijk was. Van Gilse miste eenvoudig het geduld en de diplomatie om in zo'n milieu mee te doen zonder schade op te lopen.

Eerherstel en gedenkteken?

Terug naar de actie van Sjef van Hellenberg Hubar die nu een stichting gaat oprichten om zijn doel te bereiken. Hoe gerechtvaardigd is dat doel: eerherstel en een gedenkteken?
Dat Van Gilse eerherstel verdient, lijkt alleszins gerechtvaardigd. Zijn grote verdiensten als dirigent en conservatoriumdirecteur staan buiten kijf. Dat Utrecht hem geen fatsoenlijk afscheid heeft gegund en zijn verdiensten in beide functies

PUBLICATIE MÉMOIRES

Op 28 december 1931 schreef Jan van Gilse aan Ernst Bonebakker: 'U begrijpt, mijn boek kan ik nu nog niet laten verschijnen, daarvoor is het veel te openhartig. Wellicht zal ik het moeten *nalaten*'. Met het openhartige boek doelde Van Gilse op zijn uitvoerige beschrijving ('dat ik in druk op een 6 à 700 pagina's schat') van zijn jaren als dirigent van het USO. Van Gilse legde zijn mémoires vast in de jaren 1930 - 1931 om de voor hem pijnlijke Utrechtse periode van zich af te schrijven en eindelijk achter zich te laten. Zowel de biografie waarop Van Dijk in 1979 promoveerde als Ada van Gilses boek over de strijd tussen haar man en Willem Pijper (1963) is voor een belangrijk deel op deze mémoires gebaseerd. Hoewel beide boeken vele lange citaten bevatten, is driekwart van het materiaal nog ongepubliceerd. Van Dijk: 'Van Gilse schreef over veel meer dan alleen de Utrechtse affaire. De mémoires gaan over het Nederlandse en Duitse muziekleven tussen 1900 en 1932, over kunst, over politieke en maatschappelijke zaken'. Ze hadden onderdeel moeten worden van een autobiografie waarvoor Van Gilse eerder zijn jeugdherinneringen op papier zette. Van die autobiografie is het verder nooit gekomen.
Een echt nieuw beeld van Van Gilse komt volgens Van Dijk uit de mémoires niet naar voren, wel een vollediger. Van Dijk: 'Ze maken duidelijk hoe veelzijdig en maatschappelijk geëngageerd hij was. Ze bevestigen dat hij er strikte principes op na hield, daar direct conclusies uittrok en daardoor nogal eens in botsing kwam met anderen. Hij had duidelijk socialistische en misschien ook wel communistische ideeën, al noemde hij zichzelf niet zo en was hij geen partijlid'. En, zoals de al geopenbaarde fragmenten laten zien, Van Gilse wist zijn gevoelens en ervaringen, doorspekt met vele anekdotes, op een heldere en meeslepende manier op te schrijven.
Volgende maand, 72 jaar na voltooiing, gaan Van Gilses mémoires alsnog verschijnen, 640 pagina's dik en bezorgd en toegelicht door Hans van Dijk. Uitgever is de Walburg Pers in Zutphen.

nauwelijks heeft erkend, is duidelijk en kwalijk. Lastiger is het antwoord op de vraag of Van Gilse een gedenkplaat of borstbeeld verdient.
Van Gilse heeft als belangenbehartiger van Nederlandse componisten, musici en Nederlandse muziek zijn sporen meer dan verdiend. En als zodanig erkenning gekregen, onder andere door de Jan van Gilse-lezing en de Jan van Gilse-prijs van het GeNeCo (inmiddels omgedoopt in GeNeCo-prijs).
Bij gebrek aan film- en geluidsopnamen kunnen we niet meer beoordelen of Van Gilse een goede dirigent is geweest. Er schijnt slechts één geluidsopname bekend (of overgebleven) met het Arnhems Orkest uit 1941. Gezien de waardering van orkestleden, het publiek en een deel van de recensenten en het feit dat hij regelmatig als gastdirigent gevraagd werd, mogen we aannemen dat hij, aldus Van Dijk en Van Hellenberg Hubar, op zijn minst 'een behoorlijke, vakbekwame' dirigent moet zijn geweest.
Nog lastiger is het een oordeel te vellen over Van Gilse als componist. Slechts een beperkt aantal werken is vastgelegd op lp of cd en zeer sporadisch staat een werk van Van Gilse op het concertprogramma. Van Dijk noemt hem 'een goed vakman die al vrij snel een eigen stijl ontwikkelde', Van Hellenberg Hubar spreekt over 'enkele meesterwerken' en zegt over de *Gitanjali-liederen* (1915) dat wie ze niet mooi vindt wel 'een gevoelloze hond' moet zijn. Hoewel Duitse invloeden niet te loochenen zijn, maken die liederen en de treurmuziek uit *Thijl* (1940) zeker indruk en verdienen ze een regelmatiger plek in de Nederlandse concertprogramma's. Als muzikaal vernieuwer legt Van Gilse het af tegen zijn opponent Pijper. De laatste was als componist moderner en eigenzinniger en heeft als leraar in Amsterdam en vooral Rotterdam een hele generatie van Nederlandse componisten beïnvloed. Of het verschil groot genoeg is om te rechtvaardigheden dat er wél een Utrechtse straat naar Pijper en géén naar Van Gilse vernoemd is, is daarmee nog niet beantwoord (over de aan Pijper gewijde postzegel en diens borstbeeld in het Utrechste Muziekcentrum hebben we het dan nog niet).
Wat Jan van Gilse uniek en een gedenkteken gerechtvaardigd maakt, zijn uiteindelijk toch zijn rol als belangenbehartiger van de Nederlandse musici, componisten en muziek en zijn bijdrage aan het (kunstenaars)verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Door zijn vele verhuizingen is er geen enkele plaats die bij uitstek als 'Van Gilse lokatie' kan gelden. Gezien de tegenwerking in de Domstad en de resultaten die hij er desondanks bereikte, is Utrecht een voor de hand liggende plaats voor een Van Gilse-gedenkteken. Resteert tot slot de vraag of dat een statisch en nogal ouderwets iets als een beeld of plaquette moet zijn. Past het niet meer bij Van Gilse en bij deze tijd te kiezen voor een jaarlijks concert, festival of debat over het Nederlandse muziekleven? Of toch liever een dramaserie gebaseerd op zijn boeiende persoonlijkheid en tragische leven?

Met dank aan Sjef van Hellenberg Hubar en Hans van Dijk

Maurice van Lieshout is werkzaam als publicist en projectleider jeugdzorg en jeugdbeleid en hij is daarnaast eindredacteur van Oud-Utrecht.

Bronnen

Hans van Dijk, Jan van Gilse. *Strijder en idealist. Een bijdrage tot de kennis van de Nederlandse Muziekgeschiedenis in de periode 1900 - 1944* (Z.p., Frits Knuf, 1988)

Ada van Gilse-Hooijer, *Pijper contra Van Gilse. Een rumoerige periode uit het Utrechtse muziekleven* (Utrecht, Bruna, 1963).

Sjef van Hellenberg Hubar (samenstelling), *Chronologisch memorandum Jan van Gilse* (Utrecht, eigen beheer, 2003).

Wouter Paap, *Muziekleven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen* (Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1972).

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij

Montmartre aan de Oudegracht: 25 jaar Werftheater 1978-2003 / Robert van 't Wout. Utrecht: Stichting GUSTO (Geschiedschrijving Utrechtse Stadsontwikkeling) i.s.m. het Werftheater, 2003. 139 p. ISBN 90 77348 01 8; €15,-.
Jubileumboekje over de geschiedenis van het Werftheater aan de Oudegracht beschreven aan de hand van de verschillende activiteiten die er hebben plaatsgevonden, met het accent op de cabaretvoorstellingen en het kindertheater. Met bijdragen van gastschrijvers die vanuit hun eigen cabaret-achtergrond terugkijken op de afgelopen periode.

Galerie Kapelhuis: dertig jaar vernieuwing in de toegepaste kunst 1960-1990 / onder red. van Andre Koch; met bijdr. van Marjan Groot e.a., Rotterdam: 010, 2003. 160 p. ISBN 90 6450 473 3; €34,50.
De geschiedenis van de toonaangevende Amersfoortse galerie voor vormgeving beschreven tegen de achtergrond van de ontwikkelingen van de disciplines textiel, sieraden keramiek en industriële vormgeving.

Tussen weiden en water onderweg: parochie Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming te Kockengen, 1952-2002 / Ton H.M. van Schaik. [Kockengen]: R.K. Parochiebestuur te Kockengen, [2002]. 84 p. ISBN 90 9016503-7; te koop in de pastorie Voorstraat 25, Kockengen, ma, wo, vrij 9.00-11.00 uur (0346) 24 12 07. €11,-.
Jubileumboekje uitgegeven t.g.v. van het 150-jarig bestaan van genoemde parochie beschrijft de geschiedenis van de laatste vijftig jaar, waarbij ook de algemene ontwikkelingen in de rooms-katholieke kerk aan de orde komen.

Oog in Al: Utrechtse jeugdherinneringen bij een afscheid / Willem Smit. Altneuland: De Duyff op verre Terebinten, 2003. 155 p.; te bestellen door overmaking van €13,- (incl. porto) op giro 56.16.02 t.n.v. W. Smit, Johan de Wittstraat 4, 1215 GW Hilversum.
Na het overlijden van zijn oudste broer Hendrik op 18 december 2001 blikt de auteur terug op de jeugd van de gebroeders Smit in een Utrechts gereformeerd gezin in de wijk Oog in Al. Een belangrijk hoofdstuk is gewijd aan het verblijf in Spijk (Groningen), waarheen de broers met veel andere Utrechtse kinderen uitgezonden werden tijdens de hongerwinter in 1944-1945.

Een droom wordt werkelijkheid: leven en werk van jhr. C.H. C.A. van Sypesteyn / [teksten Marijke de Vries ; foto's Josee Bruna e.a..]; eindred. Marijke de Vries. Nieuw-Loosdrecht: Van Sypesteyn-Stichting, 2002. 104 p.; Uitgegeven t.g.v. van het 100-jarig bestaan van de Van Sypesteyn Stichting in 2002. ISBN 90 807 141; O.a. verkrijgbaar in de museumwinkel van Sypesteyn, €17,50.
Jubileumuitgave met bijzonder fotomateriaal van jonkheer C.H.C.A. van Sypesteyn (1857-1937) en het levenswerk dat hij in Loosdrecht volbracht. Het fotoboek bevat naast portretfoto's van de jonkheer en zijn familie vooral beelden uit de beginjaren van kasteel, tuinen en collectie.

Jeugd in het Beetsenhuis: herinneringen van de jongste dochter van Nicolaas Beets Ada Geertruide Went-Beets / bezorgd door Peter van Zonneveld. Leiden: Athenae Batavae, 2003. 80 p. ISBN 90 71398 05 6; te bestellen bij de Universiteit Leiden, Postbus 9501, 2300 RA Leiden, t.a.v. K. van Ommen, €12,-.
Jeugdherinneringen van de jongste dochter van Nicolaas Beets Ada Geertruide (1871-1955), waarin zij beschrijft hoe het was om als dochter van een beroemde vader op te groeien in het huis aan de Boothstraat in Utrecht. Ze tonen tevens een beeld van alle facetten van het leven in de laatste decennia van de 19e eeuw. In het boek zijn de originele notities van Ada Beets opgenomen, met daarin o.a. de letterlijke conversaties met haar vader.

Mart van Schijndel: kleurrijk architect / Marijke Kuper; [tekstred. Els Brinkman]. Rotterdam : NAi, 2003. 166 p. ISBN 90 5662 271 4; €36,-.
Leven en werk van de Utrechtse architect Mart van Schijndel (1943-1999). Beschrijving van de hoogtepunten uit zijn oeuvre zoals de verbouwing van het Centraal Museum (1987) en zijn eigen woonhuis in Utrecht waarvoor hij de Rietveldprijs in 1995 ontving.

Kamp Amersfoort / Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel; [tekstcorr. Sjoerd de Jong]. 2e dr. Amsterdam: Mets & Schilt, 2003. 269 p. ISBN 90 5330 367 7; €25,-.
Boek beschrijft de volledige geschiedenis van het Kamp Amersfoort vanuit verschillende gezichtspunten. Op basis van niet eerder geraadpleegd archiefmateriaal en vele getuigenissen wordt duidelijk waarom het kamp werd opgericht en hoe het leven in gevangenschap eruit zag.

Oudewater uit de oude schoenendoos / Jacob Boele Sr. ; [samengest. en geïll. door Jan Blom]. [Z.p.]: 2003. 96 p. ISBN 90 806342 7 1; Verkrijgbaar bij Boekhandel Karssen, Korte Havenstraat 22, 3421 AG Oudewater; €10,-.
44 korte verhalen en anekdotes over Oudewater in de periode 1916 tot 1931 opgetekend door Jacob Boele Sr (1909-1978). De verhalen op basis van het nagelaten manuscript zijn postuum uitgegeven en geïllustreerd met tekeningen door de samensteller Jan Blom.

Een tweezijdig lint van boerderijen

Boerderijen in de provincie Utrecht 4

Luchtfoto met rechts het boerderijlint tussen Polsbroek (boven) en Benschop (onder). De plaats links is Lopik Foto Gemeente Lopik

Een van de fraaiste voorbeelden van boerderijen in het Utrechtse landschap is te vinden tussen Benschop en Polsbroekerdam. Aan weerszijden van de wetering vinden we een lint van boerderijen waarvan de oudste dateert uit de 16e eeuw.

INGRID DE WIT

'O, dat nietig dorp Benschop, dat daar leeft in mijn herinnering als een stilbloeiende bloem, hoe vind ik woorden om ervan te kunnen getuigen zo een devoot kind past.' Sinds Herman de Man in 1923 deze dichterlijke woorden over zijn dorp schreef, is er veel veranderd. Een van de meest ingrijpende veranderingen was de aanleg van twee, inmiddels drukke provinciale wegen. Die hieven niet alleen het betrekkelijke isolement van het gebied in een klap op, maar ze doorsneden ook op twee plaatsen het acht kilometer lange boerderijenlint, waaruit Benschop van oudsher bestond. Met name het oostelijk deel heeft daardoor veel aan herkenbaarheid ingeboet. Dat is het gebied waar de provinciale weg van IJsselstein over Lopik naar Schoonhoven langs de wetering loopt ('Boveneind Zuidzijde'; de indeling noord en zuid duidt de ligging aan ten opzichte van de wetering).

Een beter beeld van Benschop uit vroeger tijden krijgen we in het deel ten westen van de M.A. Reinaldaweg, oftewel het Benedeneind (= beneden de kerk). Vanaf dit punt tot aan Polsbroekerdam ligt aan weerszijden van de wetering een weg met daaraan gelegen een onafgebroken lint boerderijen, afgewisseld met daggelderwoningen en een enkele villa. De kavels waarop de boerderijen staan, zijn stuk voor stuk ongeveer 1.200 meter lang en 110 meter breed en ze worden van elkaar gescheiden door een afwateringssloot. Deze eenheidsmaat van circa 14 hectare stamt nog uit de tijd van de 'Grote Ontginning', die omstreeks 1100 in dit als 'Wilde Westen' bekend staande veengebied van start ging.

Cope-ontginning

Dat Benschop is ontstaan uit een zogenaamde cope-ontginning valt af te leiden uit de naam. In de oudst bekende schriftelijke vermelding - die van 1275 - wordt zij nog Benscoep genoemd, en in akten van iets jongere datum Benscop, Benscope en Bendscop. Het suffix *-coep* (later verworden tot -cop) verwijst naar de manier waarop de gronden bij nieuwe ontginningen werden verworven, namelijk door middel van een cope, dat is een overeenkomst tussen landheer en een concessiehouder. De cope legde zaken als de omvang van het te ontginnen gebied en de later daarover te betalen belasting vast. Uit de naam van Benschop valt verder af te leiden dat de concessiehouder naar alle waarschijnlijkheid ene Benno of Benne betrof.

Van de vroegste geschiedenis van de ontginning zijn nauwelijks schriftelijke bronnen overgeleverd. Een belangrijke uitzondering is de akte van 1155 waarin de bisschop van Utrecht aan de parochianen in Lopik bevestigt dat zij een stuk grond in Polsbroek, toen Pulsbroch genaamd, in eigendom hebben. Het feit dat de Benschopperwe-

tering zijn naam behoudt in het gebied van Polsbroek, en dat de verkavelingen van beide dorpen naadloos in elkaar overgaan doet veronderstellen dat beide nederzettingen als één ontginning tot stand zijn gekomen. Dit zou betekenen dat ook het gebied van Benschop al voor 1155 ter ontginning was uitgegeven.
De ontginners van een veengebied, zoals de Lopikerwaard was, maakten veelal gebruik van veenstroompjes als ontsluiting en plaats van vestiging. Maar in het geval van Benschop, waar een natuurlijk water ontbrak, moesten ze eerst een wetering graven. Dit gebeurde met eenvoudige middelen zoals spade, vork en draagberd. De kruiwagen kende men toen nog niet. De hierbij vrijgekomen grond werd gebruikt voor ophoging van de wegen aan weerszijden van de wetering en rond de te bouwen boerderijen. Zulke terpachtige verhogingen zijn nog steeds zichtbaar aan het Boveneind Noordzijde. Met name bij de boerderijen op de nummers 221, 211, 203, 189, 177 en 127 ga je echt tegen een hoogte op.

Authentiek houtskelet

Van de vroegste bebouwing op deze terpachtige verhogingen is weinig anders bekend dan dat hiervoor de materialen werden gebruikt die in dit gebied ruim voorhanden waren, zoals leem, hout, riet en stro. Het zou tot de 16e eeuw duren voordat men de boerderijen vrij algemeen in baksteen zou gaan optrekken. De oudste, nog bestaande boerderij in Benschop (Benedeneind Zuidzijde 279) dateert uit 1561. Dit jaartal staat te lezen op de gevelsteen. Hoewel deze boerderij in de loop der eeuwen is aangepast aan de eisen van de tijd, zijn de voor- en achtergevel nog grotendeels authentiek. Zo bevinden zich in de voorgevel gotische driepasversieringen in de ontlastingsbogen boven de deur en vensters, wat heel bijzonder is. Ook in het interieur komen nog veel oude elementen voor, zoals een 17e eeuwse brandgevel met betegelde schouw, het balken plafond met sleutelstukken, de plavuizen vloer in de voorkamer, een spitsvormige nis in een tussenmuur en een nog in vrijwel oorspronkelijke staat verkerende deel.
Een boerderij van dezer ouderdom is uitzonderlijk. Veruit de meeste panden aan het Benedeneind hebben in de tweede helft van de 19e eeuw en het eerste kwart van de 20e eeuw een ingrijpende facelift ondergaan Inwendig bleef het oude gebouw vaak grotendeels bewaard. Met name het dragende houtskelet, oftewel het gebintwerk, is veelal aanzienlijk ouder dan de buitenkant doet vermoeden. Voorbeelden hiervan zijn te vinden aan het Benedeneind Noordzijde 408 en 416 en aan de Zuidzijde 419. Laatstgenoemde boerderij is een van de weinige in Benschop voorkomende T-huis- of dwarshuisboerderijen. Bij dit type boerderij staat het voorhuis haaks op het bedrijfsgedeelte, in tegenstelling tot het veelvuldiger voorkomend type van de langhuisboerderij die woon- en bedrijfsgedeelte verenigt onder één doorlopende kap.
Het pand nummer 408 is vooral bijzonder, omdat zich achter en naast de boerderij nog door rootsloten verdeelde (hennep) akkers met bijbehorend braakeiland bevinden. In deze sloten lag vroeger de hennep te roten of rotten, die in dit gebied in de 16e en 17e eeuw geteeld werd en een belangrijke bron van inkomsten voor de boeren vormde. Op het braakeiland werden de hennepstengels vervolgens gebroken zodat houtpijp en vezel werden gescheiden. Overstromingen in de tweede helft van de 17e eeuw brachten de hennepteelt een zware klap toe. En tegen het einde van de 18e eeuw werd nauwelijks meer aan hennepteelt gedaan.
Ondanks de verschillende oude cultuurelementen in het landschap en de merendeels uit boerderijen bestaande bebouwing, heeft ook hier de tijd niet stilgestaan. Zo had de verbreding van de weg aan de zuidzijde tot gevolg dat de voortuinen en bermsloten verdwenen, waardoor de boerderijen pal aan de weg grenzen. En modernisering van landbouw heeft gezorgd voor een aantal nieuwe artefacten die over het algemeen geen verrijking voor het dorpsbeeld te noemen zijn. Het is dan ook de vraag of Herman de Man in het huidige Benschop nog zijn 'stilbloeiende bloem' zou herkennen.

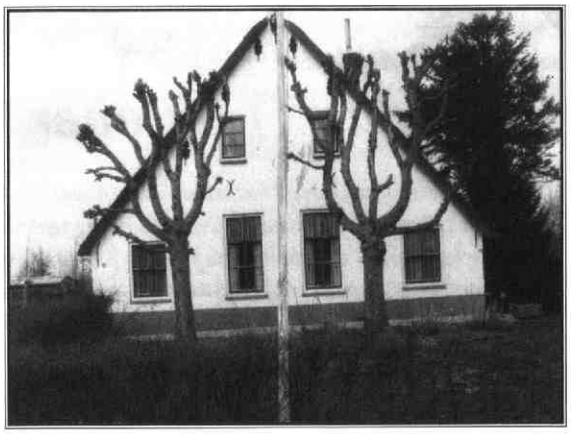

Zijkant boerderij Benedeneind Noordzijde 408
Foto Nanette Vugts

Literatuur

Gaasbeek, F., en T. Winkelman, Lopik, *Geschiedenis en architectuur* (Zeist 1996)

Haan, D. de, *Plattelandsgebouwen in de Lopikerwaard* (Lopik 1980)

Linde, H. van der, *De Cope. Een bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands Utrechtse laagvlakte* (Assen 1956) (herdrukt 1981)

Stoppelenburg, N., 'De hennepwerven van Lopik', in: *Oud-Utrecht* (74) 2001, nr. 3, 68-71.

Uyl, W.F.J. den, *De Lopikerwaard. Deel 1: Dorp en Kerspel tot 1814* (Utrecht 1960)

Vries, A. de, *Benschop, een milieugeografische skriptie. Amsterdam 1976* (kandidaatsstudie sociale geografie aan de VU Amsterdam)

Agenda en berichten

Lustrum Oud-Utrecht 80 jaar

Feestdag 11 oktober

Voor de viering van haar 16e lustrum organiseert de Vereniging Oud Utrecht op zaterdag 11 oktober een feestdag. Deze zal in het teken staan van een ander kroonjaar: dat van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853, 150 jaar geleden. Voor het eerst sinds 1580 werd Utrecht door pauselijk besluit weer zetel van een aartsbisdom. Deze ontwikkeling stuitte op een fel verzet van de conservatieve protestantse elites die zich in de Aprilbeweging van 1853 uitten. De houding van koning Willem III leidde tot een crisis van het prille grondwettelijke bestel van 1848 en het kabinet-Thorbecke trad uit protest af. De lustrumdag op 11 oktober zal tevens dienen als Stichtendag, en ook belangstellenden uit het Oversticht zullen deelnemen.

Het programma luidt als volgt

10.30 u Ontvangst in de Senaatszaal van de Universiteit, Domplein.

10.50 u Opening door de voorzitter mr. P.A. Blok.

11.00 u Tweeluik van lezingen over de betekenis van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie door de kerkhistorici prof. dr. O.J. de Jong en dr. A.H.M. van Schaik, die de protestantse respectievelijk katholieke aspecten belichten.

12.00 u Carillonconcert vanaf de Domtoren door de heer A. Abbenes, stadsbeiaardier, te beluisteren in de Pandhof.

12.15 u Wandeling naar Paushuize.

12.30 u Ontvangst in Paushuize door de Commissaris der Koningin mr. B. Staal en aansluitende lunch in de Spiegelzaal en de salons met muzikale omlijsting.

14.00 u
- Toelichting op het schilderij (1856) van N. Pieneman, dat de aanbieding van een huldealbum aan koning Willem III op 17 september 1853 in Paushuize uitbeeldt door tegenstanders van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie
- Hedendaags tableau vivant van het afgebeelde gezelschap.
- Toelichting van drs. C.H. Staal op de tentoonstelling 'Pracht en Praal van de Paus. Schatten van het Vaticaan' in Museum Catharijneconvent.
- Wandeling over de Nieuwegracht naar het Catharijneconvent, onder andere langs de woning van de eerste nieuwe aartsbisschop Mgr. J. Zwijsen .

14.30 u Middagexcursie ter keuze:
- Bezoek aan de tentoonstelling in Museum Catharijneconvent *of*
- Rondleiding langs binnenstadskerken van verschillende gezindten, onder andere de Lutherse-, Doopsgezinde- en Willibrorduskerk.

16.30 u Feestelijke borrel in de Pieterskerk ter afsluiting

Het maximaal aantal deelnemers aan de lunch is honderd. U kunt zich opgeven voor deze dag door overmaking van €25,- op giro 56066 t.n.v. Vereniging Oud-Utrecht o.v.v. zowel 'Lustrumdag 11 oktober' als uw keuze voor de middagexcursie ('tentoonstelling' of 'kerken').

Historisch Café

Op *vrijdag 12 september* houdt Renger de Bruin, hoogleraar Utrecht Studies een inleiding over 150 jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.
Een maand later, *vrijdag 10 oktober*, spreekt L.J. Dorsman, bijzonder hoogleraar universiteitsgeschiedenis onder de titel 'Een hippopotamus in toga en andere hooggeleerde Utrechtse professoren tussen 1815 en 1940'.
Het café wordt zoals altijd gehouden in 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht. Aanvang 17.00 uur, entree gratis.

Bezoek Duitsche Huis

De activiteitencommissie organiseert op *zaterdag 27 september* van 10.30 tot 12.30 uur een ontvangst in het Duitsche Huis aan de Springweg 25 te Utrecht. Het bezoek bestaat uit een ontvangst met koffie en thee, een geschiedenis met lichtbeelden over de Ridderlijke Duitsche orde en een rondleiding door het gebouw. Gastheer is de Mr. J. C. van Hasselt, secretaris van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht.
Deelnemers kunnen zich opgeven bij de heer J. van Laar (030) 233 44 40 of mevrouw P. Vlot-Werner (030) 220 26 08. Deelname is gratis.

Grote Geschiedenisquiz

In september en oktober organiseren de jubilerende verenigingen Oud-Utrecht, het Utrechts Monumentenfonds en het Utrechts Geveltekenfonds een quiz in de provincie Utrecht over de lokale geschiedenis. De prijsuitreiking zal plaatsvinden op 18 november a.s. ter gelegenheid van de opening van een historische fototentoonstelling in de hal van het Stadhuis van Utrecht.

Documentaire Oudegracht 245

Op Hemelvaartsdag zond Regio TV Utrecht de historische documentaire 'Levende Stenen' uit, een film over de - vaak roerige - geschiedenis van het pand Oudegracht 245, dat onder ande-

re ooit klooster, NS-vakbondsgebouw en kraakpand was en nu Utrechts belangrijkste tempel voor popmuziek. Deze boeiende en onderhoudende film is nu te bestellen door €10,- over te maken op Postbanknummer 7166466 t.n.v. Blik Documentaire Producties, Utrecht. Vergeet niet te vermelden of u een VHS of u een DVD wilt.

Romeinse vondsten

In samenwerking met Cultuurhistorie Gemeente Utrecht zal het Centraal Museum de komende jaren regelmatig een selectie exposeren van de grote verzameling Romeinse vondsten die de afgelopen jaren zijn opgegraven in Leidsche Rijn. Een grote tentoonstelling waarin alle aspecten van de opgravingen aan bod komen is pas te verwachten in 2010 (!).
Tot *24 augustus* is in projectkamer 3 van het museum een eerste, kleine presentatie te zien rond drie belangrijke vondsten: die van een grensweg, het schip (nu in behandeling in Lelystad) en de wachttorens.
Het Centraal Museum bevindt zich aan het Nicolaaskerkhof 10 te Utrecht en is van dinsdag tot en met zondag geopend tussen 11.00 en 17.00 uur.

Inventarissen Utrechts Archief op internet

Sinds kort zijn de eerste 30 van de ruim 1.000 inventarissen van de archieven van Het Utrechts Archief in hun geheel in te zien op www.hetutrechtsarchief.nl Het gaat om inventarissen van veel geraadpleegde archieven, zoals die van het huis Amerongen, de familie Martens, de Utrechtse Brandweer, het Ooglijdersgasthuis, de Alliance Française, de Meent van de Leusderberg, psychiater Westerman-Holstein en de parochies Kockengen, Cabauw en Wijk bij Duurstede. Onderzoekers kunnen nu thuis hun onderzoek in de studiezaal voorbereiden.
Het Utrechts Archief streeft optimaal gebruik na van de mogelijkheden voor digitaal onderzoek. Daarom bevat zijn website databases met beeldmateriaal en notariële archieven, onderzoeksinformatie en lesbrieven. De uitbreiding van de website met de inventarissen van de archieven is een belangrijke stap voor het digitaal toegankelijk maken van de 17 kilometer archieven en collecties die bij het archief in beheer zijn. Elk kwartaal zullen er inventarissen bij geplaatst worden totdat alle archieven bij Het Utrechts Archief op deze manier toegankelijk zijn.

Dit jaar werd de website uitgebreid met de database van de 17e eeuwse *Monumenta van Van Buchel* die inmiddels meer dan 25.000 bezoekers heeft getrokken. De 'Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa' van de Utrechtse oudheidminnaar Aernout van Buchel is één van de topstukken in de collectie van Het Utrechts Archief. Tussen 1610 en 1640 vervaardigde Van Buchel een manuscript met tekeningen in kleur en zwart/wit met beschrijvingen van de grafzerken, wapenborden, inscripties en andere bijzonderheden in de Utrechtse kerken. Zijn 'Monumenta' is geschreven in het Latijn en telt 300 bladzijden. Het is een belangrijke en veel geciteerde bron: veel van wat Van Buchel nog aantrof is inmiddels verloren gegaan. Vanwege het grote belang van de Monumenta is ervoor gekozen dit manuscript via de website toegankelijk te maken. Vrijwilligers van Het Utrechts Archief hebben de Latijnse tekst getranscribeerd, vertaald en voorzien van toelichtende noten en inleidingen.

Gids onderzoek boerenbedrijf

In de reeks 'Trajecten door Utrecht' is als deel 8 verschenen: *Doorploegen. Gids voor historisch onderzoek naar het boerenbedrijf in de provincie Utrecht*. De gids, opgesteld door Het Utrechts Archief in samenwerking met de Stichting Stichtse Geschiedenis, is een handleiding voor het bestuderen van de geschiedenis van de landbouw in de provincie Utrecht. Aan de orde komen aspecten als: Welke invloed had het landschap op de bedrijfsvoering? Hoe speelde de boer in op de vraag naar specifieke producten? Wie waren de grondeigenaren en wat was de positie van de boer? Hoe was de relatie tussen platteland en stad? Welke bouwhistorische ontwikkelingen deden zich voor?
De gids 'Doorploegen' is geschreven door T.W.B. Blekkenhorst, J. Renes en R.N.J. Rommes en voor €4,50 te koop bij onder andere Het Utrechts Archief en boekhandel Broese in Utrecht. In het najaar van 2003 organiseert het archief aan de hand van deze gids een workshop over historisch onderzoek naar het boerenbedrijf (zie voor details: www.hetutrechtsarchief.nl).

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 76e jaargang nr.4,
augustus 2003 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht,
tel.: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00
internet: www.oud-utrecht.nl
e-mail: oud-utrecht@hetutrechtsarchief.nl

U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.

De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 jaar en U-pashouders €15,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / bedrijven €50,-.
Contributie- en ledenadministratie: Postbanknr. 575520, Utrecht

Redactie: M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 5/2003: 18 augustus

*Uw **bijdragen** kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3½ inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur.*

Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?

U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. Pastoor Ohllaan 25, Vleuten, T. 030-233 66 99
www.hermans-schuttevaer.nl

Weten wat uw huis waard is? Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waarde-volle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- *Aan- en verkoopbegeleiding van historische woonhuizen*
- *Taxaties voor hypotheken, nalatenschappen en boedelverdelingen*

Muus & IJzerman

Makelaardij in onroerende zaken BV | *Maliebaan 48*
Postbus 14014 | 3508 SB Utrecht T 030 - 234 00 08 | www.muus-ijzerman.nl

NVM

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- **VERBOUW**
- **NIEUWBOUW**
- **RESTAURATIE**
- **ONDERHOUD**

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen bedrijfsjuristen

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

76e jaargang

5

2003

Opstand op het Gemeentelijk Atheneum

Een standbeeld voor Paul Kruger

Jubilerende monumentenbeschermers

Scholen voor gemeenschapszin

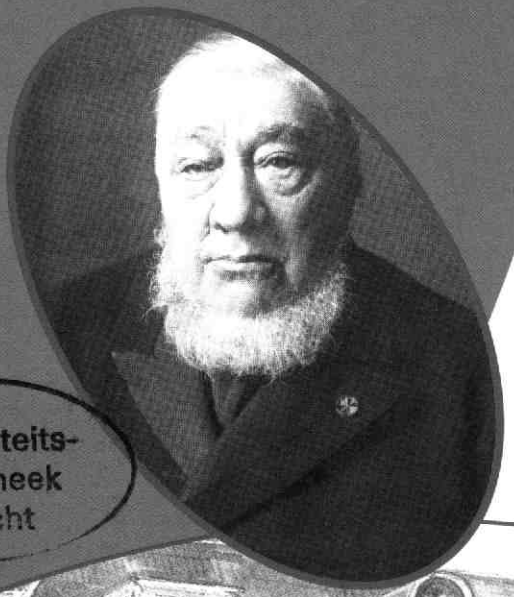

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

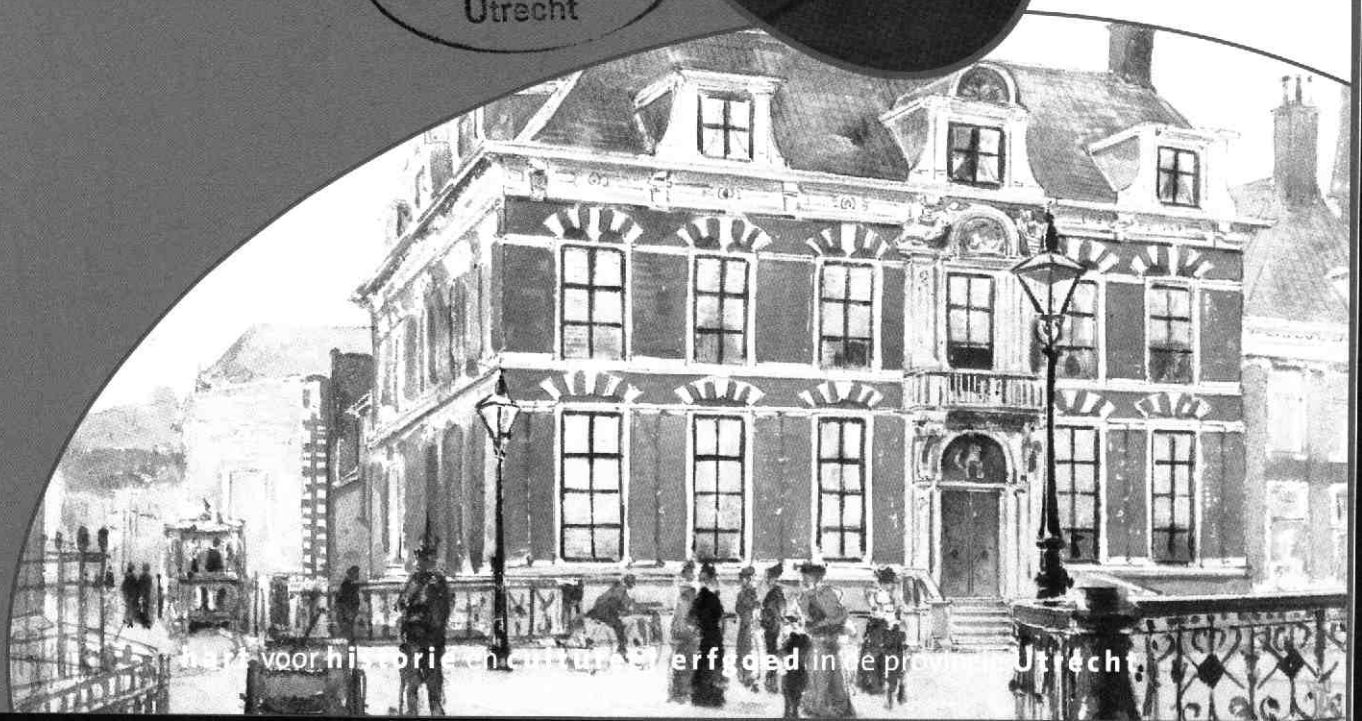

Tijdschrift voor historie, kunst en erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

PK(-:

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

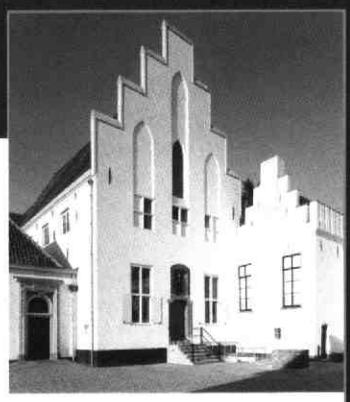

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Workum

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

118 Scholieren in opstand

Een futiele aanleiding en een ovetrokken reactie leidden in 1970 tot een opstand op het Utrechtse Gemeentelijk Atheneum. Het spektakel dat volgde - een bezetting, ontruiming door de politie, heftige raadsdebatten - hield de Utrechtse media en burgerij wekenlang bezig. Een terugblik aan de hand van schoolkrant Bulletje en interviews met enkele hoofdrolspelers.

124 Ooit vereerd, nu verguisd

Paul Kruger is een van die politieke leiders die in hun eigen tijd bewierookt werden, maar inmiddels als 'verkeerd' naar de zwarte pagina's van het geschiedenisboek zijn verbannen. Utrecht, waar Kruger een tijd woonde, haalde hem feestelijk in en wilde hem na zijn dood eren met een standbeeld. Het liep allemaal heel anders.

132 Licht, lucht en ruimte

Na de Tweede Wereldoorlog waren er in Utrecht veel nieuwe schoolgebouwen nodig. Architecten voelden zich meer aangesproken door ideeën van de school als veilige gemeenschapsruimte dan veel onderwijsgevenden zelf. Het leverde een aantal bijzondere gebouwen op waarvan er nog slechts weinige resten. Een inventarisatie.

> Inhoud

	116	*Van de bestuurstafel*
	117	*Cultureel Erfgoed*
Paul van der Gaag	118	*Bulletje verboden* *Opstand op het Gemeentelijk Atheneum*
Bettina van Santen	122	*Jubilerende momumentenbeschermers*
Kaj van Vliet	124	*Een standbeeld voor Paul Kruger*
Erik Tigelaar	128	*Utrechtse straatnamen 5: Doelenstraat*
Nettie van Stoppelenburg	129	*De hofstede Slangenrode op de Lage Weide* *Boerderijen in de provincie Utrecht 5*
Martine Bakker	132	*Scholen als gemeenschapsruimten* *Utrechtse schoolgebouwen in de periode van de wederopbouw*
	136	*Literatuursignalement*
	137	*Agenda en berichten*

Van de bestuurstafel

Diversimento

P.A. Blok, voorzitter

Binnen Oud-Utrecht is het in de zomermaanden wat stiller, maar een zomerslaap heerst er niet. In een grote vereniging als de onze moet nu eenmaal altijd wel wat geregeld en besloten worden.
Zo is de presentatie van de Beheervisie Singelgebied door wethouder Van Zanen niet goed denkbaar zonder een reactie van Oud-Utrecht. Immers reeds lang hebben wij ons ingezet voor behoud en herstel van de cultuurhistorische waarde van het Utrechtse Singelgebied. Onze visie van april 2002 en de door ons georganiseerde Singelprijsvraag vormen daarvan de meest recente getuigen. Dus werd een brief aan de wethouder gezonden. Wat staat daarin?
Over de inzet voor het tot stand komen van de Beheervisie spreken wij onze waardering uit. Dat geldt ook voor het voorstel een wezenlijk geldbedrag, te weten ruim €1,5 miljoen, beschikbaar te stellen. Vooral in de huidige omstandigheden zal dat veel overtuigingskracht en volharding hebben gekost. Die blijven echter ook nodig voor de nabije toekomst. Voor het volledig uitvoeren van de Beheervisie zal immers daarenboven nog €3,5 miljoen nodig zijn. Kortom, we zien een belangrijke keer ten goede, maar blijven bezorgd over het realiseren van alle voorgestelde maatregelen. Overigens zien we daarin niet volledig terug de in onze visie aangedragen oplossingen. Derhalve aanleiding tot vreugde, maar niet tot volledige tevredenheid.
Verder werd overleg gevoerd over onze lustrumviering en de productie van ons Jaarboek. Ook werd aandacht besteed aan het ledenbestand. Ik schreef dat we een grote vereniging zijn. Dat is gelukkig nog steeds zo. Tot medio augustus zijn dit jaar 102 nieuwe leden aangemeld. Dat is een heel mooi aantal. Maar in een eerdere column wees ik erop dat altijd weer leden afvallen door opzegging, overlijden en wanbetaling. Willen we niet achteruitgaan dan zijn elk jaar ruim 100 nieuwe leden nodig, voor groei zo'n 150. De ledenthermometer staat nu op 2008, een netto winst van zo'n 20 leden. Maar.... er gaan nog leden afvallen en er zijn 51 leden, die hun contributie nog steeds niet betaald hebben. En alleen leden, die betaald hebben zijn leden, zoals ik van de vorige penningmeester en zijn vrouw heb geleerd. Nog één aanmaning en dan zullen de nalatigen van de lijst worden geschrapt. Tot hen richt ik het verzoek alsnog snel te betalen. En u allen vraag ik het laatste kwartaal nog zo'n 50 leden te werven.
Het ledental bepaalt voor een heel groot deel de inkomsten van de vereniging. Met de nieuwe penningmeester hebben we in het kader van het opstellen van de begroting 2004 stil gestaan bij onze financiële positie. Die is niet echt gezond. De drie belangrijkste inkomsten van onze vereniging te weten contributies, advertenties en donaties /subsidies en veel meer baten hebben wij niet – gaan volledig op aan de kosten van Tijdschrift en Jaarboek. Alle andere uitgaven zijn in feite niet gedekt. Gelukkig hebben we de Stichting Steunfonds Oud-Utrecht. De opbrengst van het vermogen van die Stichting wordt benut om al de overige uitgaven mogelijk te maken. Zonder die Stichting zou de contributie verdubbeld moeten worden en dan zouden, vrees ik, veel leden gaan afhaken. Indertijd hebben we als vereniging besloten het vermogen in stand te laten teneinde de continuïteit van onze vereniging te kunnen waarborgen. Interen, al is het alleen maar door inflatie, is dan uit den boze. Toentertijd kon op een vrij hoog rendement worden gerekend. Thans ligt het rendement beduidend lager. Zo lang dat zo is, zullen we nog kritischer naar de uitgaven moeten kijken. Dat heeft het bestuur deze zomer gedaan bij het opstellen van de begroting. Die zal u met de overige vergaderstukken voor de najaarsledenvergadering op 20 november worden aangeboden. In afwachting van betere tijden zal de rem benut moeten worden.
Nog vestig ik er de aandacht op dat ik een nieuwe buurman heb gekregen. Buurvrouw Vroemen heeft tijdens de voorjaarsledenvergadering het bestuur verlaten. Haar plaats op de pagina hiernaast is ingenomen door buurman Van de Werdt, hoofd collecties en onderzoek van het Centraal Museum. In de najaarsledenvergadering zal hij, evenals mevrouw Den Daas, kandidaat worden gesteld voor het lidmaatschap van het bestuur. Dat zal dan weer op sterkte kunnen komen.
Graag wens ik u een goede lustrumviering toe. De lustrumcommissie heeft er hard aan getrokken. Het belooft een goede dag te worden.

Cultureel Erfgoed

Behoud door ontwikkeling

ERROL VAN DE WERDT

In haar laatste column geeft mijn voorgangster, Jacquelien Vroemen, een terugblik op haar periode als bestuurslid dat zich bezig houdt met cultureel erfgoed. Voor mij ontstaat een beeld van een strijdbare en kritische vereniging die opkomt en vecht voor behoud van cultureel erfgoed. Strijd is, denk ik, nog steeds hard nodig. Het is geen vanzelfsprekende en ook lang niet altijd een breedgedragen zaak. Op alle bestuursniveaus moeten overheden uiteenlopende en soms tegenstrijdige belangen dienen. Helaas, zo leert de praktijk wordt behoud van erfgoed vaak ondergeschikt gemaakt aan het economische belang. Het artikel van Hans Zijlstra in het vorige nummer, 'Het herwonnen water', over de geschiedenis van de Utrechtse singels, geeft daar een goede illustratie van.

De taak van Oud-Utrecht is in ieder geval eenduidig, ze houdt de vinger aan de pols en is soms een luis in de pels daar waar het gaat om het bewaken van cultureel erfgoed in de ruimste zin van het woord. De vraag is alleen hoe je het beste resultaat kunt halen. Gaat het de vereniging vooral om het informeren over zaken van cultuurhistorische waarde of om het vragen van aandacht voor het herstel van de contextuele omgeving van het cultureel erfgoed? Of denken we aan meer praktische zorg voor conserveren en ontsluiten van erfgoed? In mijn nieuwe rol als erfgoedhoeder zal ik in deze rubriek hierover enkele gedachten formuleren.

Belangrijk is ervoor te zorgen dat het cultureel erfgoed maatschappelijk voldoende ingebed wordt. De gedachte dat cultuurhistorie een kwalitatieve rol kan spelen bij de ruimtelijke ontwikkeling, heeft namelijk nog lang niet bij iedereen voldoende weerklank gevonden. Daar ligt in de informatieve sfeer een taak voor de vereniging.

De traditionele strategie van erfgoedhoeders richt zich over het algemeen op behoud door bescherming. Cultuurhistorie versterkt de kwaliteit van de ruimtelijke inrichting en nieuwe ruimtelijke functies bieden op hun beurt een plek waarin het cultureel erfgoed opgenomen wordt en waardoor er betere garanties zijn voor behoud. Deze werkwijze wordt ook wel behoud door ontwikkeling genoemd.

De bovengenoemde aanpak is uitgewerkt in een nota van de rijksoverheid, de Nota Belvedere. Deze beoogt een voorbeeld te geven voor een nieuwe benadering van de cultuurhistorie. Uit een evaluatie is echter gebleken dat met name gemeenten, waterschappen en ontwerpers in veel mindere mate rekening houden met deze aanpak. Daarom heeft het Rijk voor de ontwikkeling van nieuwe initiatieven ideeën en plannen een subsidieregeling (voorbeeldprojecten) in het leven geroepen. De Belvedere-regeling is gericht op het mogelijk maken van de uitvoering van deze projecten. Deze regeling, die ik van harte toejuich, kan echter alleen succesvol zijn bij een goede samenwerking op alle bestuursniveaus, dus ook op gemeentelijk niveau, met alle andere belanghebbenden. Tot nu toe verloopt dat nog erg stroef. Verandering daarin begint bij het erkennen van elkaars verantwoordelijkheden en belangen. Voor de gemeente dient Oud-Utrecht een vanzelfsprekende en volwaardige gesprekspartner te zijn daar waar het gaat om behoud van cultureel erfgoed. De vereniging heeft niet alleen een waakhondfunctie, maar beschikt ook over veel know how op dit terrein. Het gaat daarbij niet alleen om een pro forma erkenning door de lokale overheid, maar eerder om het inzicht bij de gemeente dat Oud-Utrecht een zinvolle bijdrage kan leveren bij de uitwerking van plannen op het gebied van ruimtelijke ordening daar waarbij cultureel erfgoed betrokken is.

Werken aan het klassieke concept van alleen behoud en ontsluiting blijft nodig, maar is op zich zelf niet van voldoende gewicht als tegenhanger voor economische belangen. Daarnaast dient het cultureel erfgoed voortdurend onder de aandacht te worden gebracht. Inzake erfgoedkwesties dient ook de Vereniging Oud-Utrecht een reëel standpunt in te nemen afhankelijk van de tijd en omstandigheden waarin wij verkeren. Een volledige reconstructie van de Singels naar het ontwerp van Zocher is in deze tijd immers zinloos, maar er zijn talloze varianten te bedenken waarin dit cultureel erfgoed wel goed kan worden ingebed in de ruimtelijke ontwikkeling zonder dat dit ten koste hoeft te gaan van allerlei economische of andere belangen. Het geheel is immers meer dan de som der delen. Erkenning en respect over en weer van elkaars verantwoordelijkheden en het vooral tijdig voeren van een open dialoog zijn belangrijke voorwaarden voor een succesvol behoud van cultureel erfgoed. Ik hoop in mijn periode daaraan een bijdrage te kunnen leveren.

Bulletje Verboden

Opstand op het Gemeentelijk Atheneum

Bezetting Gemeentelijk Atheneum, 12 maart 1970 Collectie Beeldmateriaal HUA Foto 't Sticht

Eind jaren zestig en begin jaren zeventig eisten studenten en scholieren democratisering van de veelal nog autoritair geleide onderwijsinstituten. Die strijd ging gepaard met vele acties, demonstraties, bezettingen én confrontaties met de politie. In Utrecht waren het leerlingen van het Gemeentelijk Atheneum die het eerst in opstand kwamen.

PAUL VAN DER GAAG

Na Parijs 1968, Amsterdam 1969 volgde Utrecht 1970. In Parijs namen studenten de universiteit in bezit en gingen ze de straat op, in Amsterdam werd het Maagdenhuis bezet en nog geen jaar later had Utrecht de primeur van de eerste scholierenbezetting. Zo'n bezetting was onafwendbaar in een tijd waarin de vanzelfsprekende autoriteit van ouders, leraren en oom agent overal ter wereld werd aangetast. Dat onder scholieren de bom het eerst barstte in Utrecht komt volgens toenmalig scholier, Henk Westbroek, 'omdat zoiets nu eenmaal gebeurt op de plek waar het het ergst is.' En op het Gemeentelijk Atheneum was het 'heel erg', volgens hem.
Het waren leerlingen van die school - net ontstaan uit het samengaan van de Rijks HBS en de MMS (Middelbare Meisjesschool) -, die als eersten in opstand kwamen. Hun acties leidden uiteindelijk in het voorjaar van 1970 tot de eerste schoolbezetting van Nederland. Tot de bezetters behoorden enkelen nu nog bekende Utrechters, zoals de zanger, cafébaas en diskjockey Henk Westbroek, NOS Journaal-redacteur Harmen Roeland, Leefbaar Utrecht-raadslid Rob Kok en Cees Eyrond, eigenaar van de Winkel van Sinkel.

Verplicht kleumen

Het begon allemaal in september 1969, ten tijde van de Maagdenhuisbezetting, met de oprichting van de onafhankelij-

N.U.D 10 FEBR.

WETHOUDER WIL „SPANNINGE N" VOORKOMEN

Vergaderen leraren atheneum met hun leerlingen verboden

Nieuw Utrechts Dagblad
10 februari 1970
Collectie Rob Kok, Utrecht

(Van een onzer verslaggevers)

UTRECHT, dinsdag. — Leraren aan het Gem. Atheneum mogen zich op school alleen maar bezighouden met lesgeven en met activiteiten die daarmee ten nauwste samenhangen. Ze moeten zich bij het lesgeven beperken tot het vastgestelde leerplan en over schoolorganisatorische vraagstukken — in de ruimste zin — mag niet worden gesproken. Ook buiten de school en het schoolverband mogen geen bijeenkomsten van leraren met leerlingen plaatsvinden.

Dit heeft de Utrechtse wethouder van onderwijs, de heer H. van der Vlist, bepaald. Hij wil met deze maatregelen „spanningen als gevolg van ongerichte communicatie" op school voorkomen, en bevorderen dat de opbouw van het schoolparlement op het Atheneum in rustige sfeer zal verlopen.

De wethouder heeft er geen bezwaar tegen dat de rector een lokaal van de school beschikbaar stelt, waarin de leerlingen desgewenst met elkaar kunnen discussiëren over de democratisering van het Atheneum, maar de leraren mogen daarbij dan niet aanwezig zijn.

Het schoolparlement op het Atheneum zal op korte termijn worden opgericht. Het zal een experimenteel karakter hebben, omdat de gemeenteraad over dit onderwerp nog een besluit moet nemen. Gestreefd zal worden naar een zo groot mogelijke openheid.

Bij de opbouw van het schoolparlement zullen de leerlingen contact onderhouden met een „driemanschap" dat uit het lerarencorps is gevormd. Aangewezen zijn mevrouw M. G. T. Waalwijk-van Rijn en de heren P. H. Donck en W. K. Sprij.

ke schoolkrant *Bulletje*. Alle bijdragen van de scholieren werden ongecensureerd geplaatst. Er was geen hoofdredacteur en zelfs geen officiële redactie, alleen een coördinatieteam dat zorg droeg voor de verschijning. Bulletje was een gestencild blaadje, qua vormgeving duidelijk geïnspireerd door andere alternatieve uitgaven uit die tijd zoals *Hitweek*. De inhoud was in eerste instantie nog vrij onschuldig. Naast tekeningen, gedichtjes en recensies van popmuziek vond de lezer ook nog het voor schoolkranten gebruikelijke interview met de conciërge en de wiskundeleraar. Maar daar kwam al gauw verandering in. Het strenge regime op de school werd op de hak genomen, waarbij vooral rector Hut en conrector Köster het moesten ontgelden. Uit *Bulletje* nummer 20 (30 mei 1970):

'Mijn Gebed'
Meneer Hut die op de kade zijt
Uw naam worde geheiligd
Uw wil geschiede
Geef ons heden ons dagelijks lesvoer
En vergeef ons onze actie
Zoals wij anderen hun acties vergeven
En leid ons niet in een parlement
Maar verlos ons van Bulletje
Amen

De aanleiding voor de uitbarsting van de onvrede was eigenlijk vrij klein. Het was januari 1970 en het was koud buiten. De leerlingen stonden te kleumen. Verplicht te kleumen, want in de grote pauze moesten ze naar buiten, weer of geen weer. Daar moest een einde aan komen vonden ze. Toen ze acties gingen voorbereiden om dat te bereiken, bleek er nog veel meer onvrede te bestaan. Resultaat: een oproep tot actie en een ultimatum aan de directie:

'Vanaf vandaag begint de school niet om half negen, maar om vijf over half negen. Het hele lesprogramma schuift dus vijf minuten op. Stoor je niet aan de bel. Wij gaan door tot onze rechtvaardige eisen zijn ingewilligd. En onze eisen zijn:
- *uitspraak over het binnenblijven;*
- *openbaarheid van de lerarenvergaderingen;*
- *en instelling van een structuur waarin alle belanghebbenden zijn vertegenwoordigd.*

Deze eisen dienen voor vrijdag te worden ingewilligd. Zo niet dan zal Aksiegroep 52 zwaarder geschut in stelling brengen.'

Ontruiming Gemeentelijk Atheneum, 12 maart 1970 Collectie Beeldmateriaal HUA Foto 't Sticht

Aksiegroep 52 was geen groep van 52 anonieme leerlingen, maar een naam verzonnen door de groep rond Bulletje. Aan die groep deed naast de leerlingen ook een enkele kritische leraar mee. Bulletje werd de spreekbuis van de opstandige leerlingen en werd daarom door de schooldirectie verboden. Maar het resultaat was averechts. Op het hoogtepunt van de scholierenacties verscheen het blad zelfs dagelijks. Het actiecentrum waar de scholieren samenkwamen was het jongerencentrum *Kasino*, waar ze gratis hun pamfletten mochten stencilen.

Politie-ontruiming

Dat het allemaal zo uit de hand liep, was vooral te wijten aan de starre houding van de schooldirectie, die vanaf het eerste moment weigerde op de eisen van de scholieren in te gaan. Sterker nog: toen een grote groep leerlingen op vrijdagochtend 30 januari 1970 de lerarenvergadering binnendrong met de bedoeling over hun eisen te praten werd de politie ingeschakeld. Toen rector Hut later verslag moest doen van de gebeurtenissen beschreef hij die als volgt: 'Een groep leerlingen drong het gesloten gebouw binnen, enige materiële schade ontstond. Leuzen zingend stonden ze in de deuropening van de vergaderzaal. Er ontstond een korte discussie tussen de voorzitter en de leerlingen.

Voorzitter: 'Wat zijn jullie van plan?'

Antwoord: 'Wij willen stencils uitdelen.'
Voorzitter: 'Als ik dat toesta, verlaten jullie dan daarna dit gebouw?'
Antwoord: 'Ja.'

De stoet werd daarop de vergaderzaal binnengelaten, de stencils werden uitgereikt, toegelicht en een korte discussie volgde. Daarna verzocht de rector de leerlingen het gebouw te verlaten. De meeste leerlingen zwegen, doch enige eisten op hoge toon schorsing van de vergadering. Zij wilden discussiëren. Op de vraag van de voorzitter of schenden van enen belofte een goede basis is tot samenwerking, antwoordde leerling Westbroek: 'U hebt ons al zo vaak bedonderd, nou doen wij dat ook eens'. De rector gaf conrector Köster in het geheim het teken de politie te waarschuwen en sloot de vergadering.'
Een van de leraren die in de gaten had dat de politie op komst was, was leraar Nederlands Robért Bollen. Hij sympathiseerde met de eisen van de leerlingen en op het moment dat conrector Köster de politie ging bellen, wist hij de leerlingen naar buiten te krijgen en gingen ze in optocht naar *Kasino* om daar nieuwe acties te bedenken. Nog achttien andere leraren kozen ook de kant van de leerlingen en gingen mee. Volgens conrector Maarten Köster was het zelfs zo dat die kritische leraren de oorzaak van alles waren: 'Wij waren van mening dat die leerlingen opstandig gemáákt zijn, maar dat nooit zelf begrepen hebben. De eisen kwamen niet van de leerlingen, maar van bepaalde leraren.'
Henk Westbroek erkent dat dat gedeeltelijk waar is. De leraren fluisterden hun zo nu en dan wel een ideetje in. 'Maar het is beslist niet zo dat we alles deden wat zij zeiden. We stonden er kritisch tegenover. Natuurlijk brachten ze ons wel eens op een idee. Daar waren we blij om. Als we ons iets aan lieten praten, dan lieten we ons dat gráág aanpraten.'

Kritische leraren

Hoogtepunt van alle acties was de bezetting van de school op 13 maart 1970. Aanleiding was dat dertien Bulletje-activisten voor drie dagen geschorst werden. Als reactie hierop bezetten zo'n 200 leerlingen 's ochtends vroeg de school. Ze waren voorbereid op een langdurige bezetting. Maar het liep allemaal anders. Actievoerder Rob Kok: 'Ik geloof dat we nog geen twee uur binnen geweest zijn, toen werden we door de politie alweer met harde hand verwijderd.'
Actievoerders Henk Westbroek en Trees Roose werden vervolgens door de directie als hoofdschuldigen aangemerkt en voor acht dagen geschorst. Maar daar bleef het niet bij. De bezetting mocht dan snel beëindigd zijn, maar de pers was erdoor wakker geschud. Niet alleen de plaatselijke pers, maar ook de landelijke. En door al die commotie ging ook de gemeenteraad zich ermee bemoeien en stelde een onderzoekscommissie in, de Commissie-Van Dam.

Bezet Atheneum vrij ruw door politie ontruimd

(Van een onzer verslaggevers)

UTRECHT, vrijdag. — De Utrechtse politie heeft gistermiddag de hal ontruimd van het gemeentelijk Atheneum aan de Wittevrouwenkade. De schoolleiding had politiehulp gevraagd omdat ongeveer driehonderd leerlingen het gebouw niet wilden verlaten. Zij hadden de hal ruim twee uur bezet gehouden uit protest tegen het voor drie dagen naar huis sturen van dertien leerlingen. Ook eisten zij pamfletten terug die de directie de vorige dag in beslag had genomen.

Van de dertig onder leiding van inspecteur J. Wiarda opererende politiemannen verloren enkelen af en toe hun zelfbeheersing. Scholieren die niet wilden lopen werden op ruwe wijze de stenen treden voor het gebouw af naar buiten gesmeten.

Er werden vier leerlingen gearresteerd, onder wie de veertienjarige zoon van het Utrechtse PSP-raadslid, mevrouw Hoepelman. Hij en een vijftienjarige medeleerling hadden naar de politiemannen in actie „fascisten" geroepen. De arrestanten konden later door de ouders worden opgehaald.

Dat directeur T. P. Hut zijn gezag met hulp van de politie heeft willen handhaven wordt door enkele leraren „een tragisch blijk van onvermogen" genoemd. Als er een beroep op een paar leraren was gedaan de leerlingen toe te spreken, waren ze er rustig uitgegaan", zei een leraar ons. Onderdirecteur drs M. H. J. Köster bevestigde dat niet aan leraren is gevraagd te bemiddelen. „We hebben al zo lang gepraat", zei hij.

Schoolblad

De dertien geschorste scholieren komen allen uit dezelfde klas. Zij hadden woensdag vergadering waar een schoolparlement werd voorbereid en op straat reclame gemaakt voor het door de directie verboden schoolblad „Bulletje". Zij verzuimden hierdoor een natuurkundeles, wat volgens de schoolleiding de reden van de schorsing is. Maar veel leerlingen uit andere klassen hebben hetzelfde lesuur verzuimd en liepen géén straf op.

Uit protest tegen de maatregel tegen de dertien leerlingen trokken na de pauze enkele honderden leerlingen van het Atheneumschoolgebouw in de Kruisstraat naar het gebouw aan de Wittevrouwenkade en bezetten omstreeks half één de hal. Zij eisten ook stencils terug met de tekst van een „Bulletje"-lied, die onderdirecteur Köster de vorige dag in beslag had genomen. Om ongeveer drie uur begon de politie met de ontruiming.

Binnen de school zelf stonden intussen twee groepen steeds onverzoenlijker tegenover elkaar: leerlingen, kritische leraren en een deel van de ouders aan de ene kant, de rest van de ouders, leraren en de directie aan de andere. Conrector Maarten Köster denkt niet dat de directie door een coulantere houding de escalatie had kunnen voorkomen: 'Het doel was actie voeren. Als wij hadden toegegeven, waren ze wel met een volgend punt gekomen.'

En daarmee heeft Köster een punt, want in het in datzelfde jaar verschenen *Rode boekje voor scholieren* valt te lezen: 'Als ze toegeven, waren je eisen niet belangrijk genoeg om actie voor te voeren. Als ze weigeren ben je waar je wezen moet: met praten is niets te bereiken.' En dat Rode boekje is geschreven door de organisatie van *Kritiese Leraren*.

Het is dus geen wonder dat de directie die kritische leraren als de hoofdschuldigen zag en bij de door de gemeente ingestelde commissie pleitte voor hun ontslag of overplaatsing, terwijl het andere kamp juist verwijdering van de directie wilde.

De uit drie rectoren van andere scholen bestaande Commissie-Van Dam koos uiteindelijk de zijde van collega rector Hut, en deed aan het gemeentebestuur de aanbeveling om de voorman van de kritische leraren, Robért Bollen, te ontslaan. Drie anderen die nog geen vast contract hadden, waren toen al ontslagen.

Even leek het er op of de schooldirectie, na een turbulent jaar, uiteindelijk toch als overwinnaar uit de bus kwam. Maar in de gemeenteraad waren de meningen intussen gaan schuiven. Leerlingen en leraren hadden de linkse partijen, met name de toen almachtige PvdA, weten te winnen voor hun standpunt. De meerderheid van de raad nam de conclusies en aanbevelingen van zijn eigen commissie niet over. De kritische leraar Nederlands Robért Bollen mocht blijven en er werd besloten het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum in te schakelen om tot een oplossing te komen.

Teleurgesteld door deze uitkomst meldden rector Hut en conrector Köster zich ziek en hun grote tegenstrever Bollen werd benoemd in de tijdelijke nieuwe schoolleiding. De democratisering ging door. Er kwam een schoolparlement en bij regen mochten de leerlingen voortaan tijdens de pauze binnen blijven. Maar dat maakten de meeste actievoerders niet meer mee, want het was inmiddels wel een schooljaar verder. Henk Westbroek en consorten hadden toen al examen gedaan en hebben daarna ongetwijfeld nog een enerverende studietijd gehad. Het was tenslotte het begin van de roerige jaren zeventig.

Nieuw Utrechts Dagblad 13 maart 1970 Collectie Rob Kok, Utrecht

Paul van der Gaag is journalist en werkt voor de VPRO-radio. Hij is redacteur en presentator van het programma Onvoltooid Verleden Tijd (OVT).

Bronnen

Dit artikel is gebaseerd op materiaal van een uitzending van het radioprogramma OVT. Daarvoor heeft de auteur de belangrijkste betrokkenen geïnterviewd en de persoonlijke archieven ingezien van hoofdrolspelers Koster, Bollen en Roose.

Jubilerende monumentenbeschermers

Dit jaar vieren verschillende Utrechtse monumentenbeschermers hun jubilea: Oud-Utrecht bestaat 80 jaar en het Utrechts Monumentenfonds 60 jaar. Bovendien voerde de gemeente Utrecht 75 jaar geleden de Monumentenverordening in. Die verordening kwam vooral tot stand dankzij inspanningen van de vereniging Oud-Utrecht.

BETTINA VAN SANTEN

Janskerkhof 12 waarvan begin jaren twintig een rijk versierde binnenmuur gesloopt was. Tekening A.E. Grolman, 1896. Collectie beeldmateriaal HUA

Het was het toenmalige bestuur van Oud-Utrecht dat zich kort na de oprichting van de eigen vereniging bekommerde om het in het leven roepen van een 'wettelijke bescherming van zoowel de monumenten van geschiedenis en kunst als over het stadsschoon' (notulen 6 november 1924). De aanleiding was de in zijn ogen schandalige verminking van de gevel van Janskerkhof 11 bij de verbouwing tot magazijn en het doorbreken van een rijk versierde muur in het interieur van het hoekhuis Janskerkhof - Drift. Ook toen konden interieurdoorbraken de gemoederen al verhitten, wat een troost kan zijn voor Monumentenzorg nu, dat nogal eens verweten wordt dat ze zich niet met het interieur moet bemoeien!

Slopen naar eigen wens

Midden jaren twintig bestond er binnen de gemeente Utrecht geen bestuurlijke regeling voor de bescherming of instandhouding van het 'stadsschoon'. Uitzonderlijk was dat overigens niet, want het besef dat cultuurhistorisch erfgoed bescherming behoefde, ging in heel het land pas enigszins leven in het derde kwart van de 19e eeuw. De eerste officiële lijsten van te beschermen gebouwen en objecten (waaronder ook schilderijen, orgels en dergelijke) op landelijk niveau werden pas rond 1900 samengesteld.

Op 12 november 1924 schreef het bestuur van Oud-Utrecht een verzoek aan B&W om een gemeentelijke monumentenverordening op te stellen. Dat viel in goede aarde. Al in 1925 werd door de rechtskundige commissie van de gemeente aan de gemeenteraad voorgesteld om in de Bouwverordening naast een welstandsbepaling ook een monumentenbepaling op te nemen. Die welstandsbepaling was ook nieuw, maar waarborgde niet 'dat gebouwen welke het stadsschoon verrijken of welke vanuit historisch oogpunt voor de stad van belang zijn, in stand blijven'. De eigenaar kon nog steeds naar eigen wens een gebouw slopen of het historisch karakter ongedaan maken. Eigenlijk zou deze zorg vanuit het Rijk moeten komen.

Die was weliswaar al een paar jaren bezig met het opstellen van een Monumentenwet, maar erg opschieten deed dat niet. Ook om die reden vonden Oud-Utrecht en de gemeentelijke commissie dat de gemeente zijn verantwoordelijkheid moest nemen. De schrijnende gevallen van aantasting van monumenten maakten de noodzaak daarvan duidelijk.

De ontwerp-verordening van 1925 week niet veel af van de huidige verordening. De essentie was en bleef hetzelfde: het was en is verboden zonder een vergunning van B&W een gebouw of kunstwerk, dat uit het oogpunt van geschiedenis of kunst van belang is, geheel of gedeeltelijk te slopen of te veranderen. De gebouwen en objecten waarvoor dit gold, werden op een lijst geplaatst. B&W stelde die lijst vast na advies gevraagd te hebben aan een speciale Monumentencommissie. De plaatselijke verenigingen die zich hadden bekwaamd op het gebied van geschiedenis en kunst mochten de leden voor deze adviescommissie leveren. Ook Oud-Utrecht leverde een lid aan de Monumentencommissie.

De lijst werd ter inzage gelegd bij de gemeentelijke secretarie en het desbetreffende gebouw kreeg een merkteken, zodat ook andere belanghebbenden dan de eigenaar wisten dat het gebouw op de lijst stond. Als de eigenaar zijn pand wilde verbouwen, dan moest hij daarvoor een vergunning aanvragen 'onder overlegging van de noodige tekeningen'.
De toelichting op de concept-Monumentenverordening beklemtoonde dat het natuurlijk niet de bedoeling was, elke verandering van een beschermd monument onmogelijk te maken. Door een vergunningsprocedure kon B&W elke aanvraag apart beoordelen en besluiten of er op grond van (kunst)historische overwegingen bezwaren bestonden of voorwaarden aan een verbouwing gesteld moesten worden.

Historische waarde waarborgen

Zo helder als het allemaal leek in het voorstel, bleek het toch niet. Het duurde nog tot 1928 voordat de verordening realiteit werd. Allereerst moest er nog een en ander aangescherpt worden. In 1926 werd nadrukkelijk toegevoegd dat B&W een vergunning enkel en alleen kon weigeren uit oogpunt van het geschiedkundig en historisch belang. Maar ook dat amendement was nog niet voldoende om de verordening in 1926 aan te nemen.
Bij de behandeling van de ontwerp-verordening in de gemeenteraad een jaar later bleken er nog steeds bezwaren te bestaan. De raadsleden Van Lier en Swane wilden een schadevergoeding opnemen in de verordening. Hun redenering luidde: stel dat het plaatsen van een gebouw op de monumentenlijst schade berokkent, dan kan die door drie deskundigen vastgesteld worden en heeft de eigenaar recht op een vergoeding.

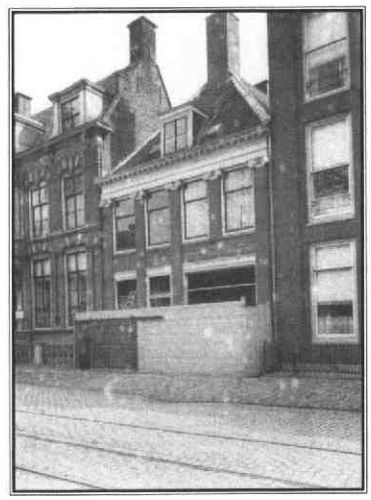

De voorgevel van Janskerkhof 11 tijdens de verbouwing (1922) en als Maison IPA in 1944
Foto's: Collectie beeldmateriaal HUA

Het argument dat men schade lijdt als eigenaar van een monument, wordt ook vandaag de dag nog wel eens gehanteerd door bezwaar makende eigenaren. Maar net als in 1927 luidt het antwoord nog steeds: het is nauwelijks vast te stellen dat men schade op loopt, laat staan dat de hoogte van die schade berekend kan worden. De verordening heeft niet ten doel 'elke verbouwing te beletten, als wel waarborgen te scheppen, dat bij verbouwing de historische waarde of de kunstwaarde daarvan zoo min mogelijk wordt geschaad'.
Er bestond wel een voorziening 'uitgaven ten behoeve van het historisch aanzien des stad en ter bevordering van het artistiek bouwen'. Wie extra kosten moest maken om het historisch of artistiek karakter van een gebouw te bewaren, kon daarvoor een tegemoetkoming krijgen. Deze voorziening is later omgezet in een officiële subsidie waar een eigenaar van een monument recht op heeft als hij elementaire zaken van het monument herstelt.
De Monumentenverordening werd een feit op 12 december 1928. De Monumentencommissie werd ingesteld op 9 oktober 1928 en Oud-Utrecht had daarin een vertegenwoordiger. Ter gelegenheid van dit jubileum geeft de afdeling Monumenten van de gemeente dit najaar een boek uit met een overzicht van gebouwen en objecten die de laatste vijf jaar met gemeentelijke subsidie zijn opgeknapt. Het is een zeer diverse reeks van gebouwen en objecten, variërend van boerderijen tot enkele schoorstenen in Leidsche Rijn.

Utrechts Monumentenfonds

Niet alleen de gemeente en het rijk bekommerden zich om de bescherming, ook particuliere organisaties als de Vereniging Oud-Utrecht bleven dat doen. Samen met de gemeente was de vereniging in 1943 mede-oprichter van het Utrechts Monumentenfonds (UMF). Om het voornaamste doel te bereiken - behoud van de schoonheid van de monumentale oude stad -, gaf het UMF financiële steun aan particuliere restauraties en verzorgde het fonds tentoonstellingen en publicaties. Toen er in de jaren zestig in Utrecht grootscheepse plannen bestonden om monumenten te slopen, begon het UMF zelf panden te kopen, te restaureren en vervolgens meestal te verhuren. Inmiddels bezit het fonds ongeveer 100 gerestaureerde panden van monumentale waarde.

Bettina van Santen is werkzaam bij de sector Monumenten van de gemeente Utrecht en redactielid van Oud-Utrecht.

Bronnen

Archeologische en Bouwhistorische kroniek 1926-1972
Utrechts Documentatie Systeem

Een standbeeld voor Paul Kruger

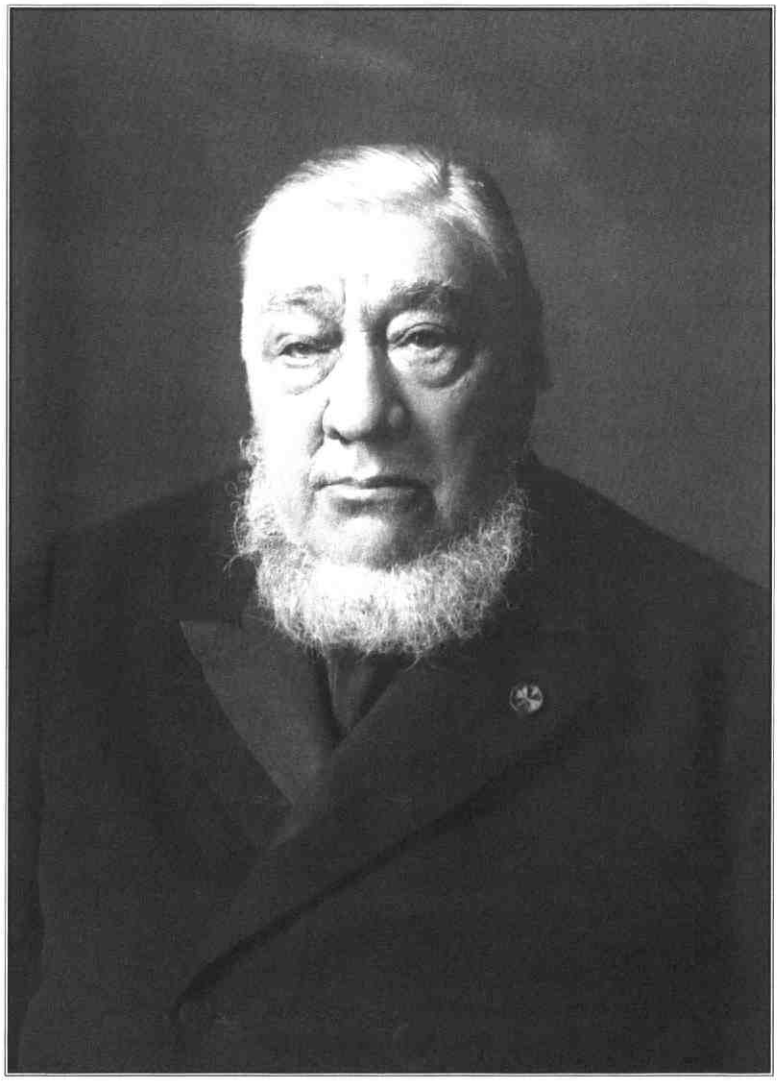

Paul Kruger tijdens zijn verblijf in Utrecht. In september 1900 was de president van Transvaal naar Europa gekomen om steun te verwerven voor de moeizaam verlopende strijd tegen de Engelsen voor het voortbestaan van de Boerenrepublieken Transvaal en Oranje Vrijstaat in Zuid-Afrika. Nadat hij zich vergeefs tot de Franse en de Duits regering had gewend en ook een bezoek aan de Duitse keizer zonder resultaat bleef, kwam hij in december naar Nederland. Na een kort verblijf in Den Haag, waar hij feestelijk werd onthaald en grote indruk maakte op de jonge koningin Wilhelmina, logeerde hij van 22 januari tot 6 april in hotel Des Pays-Bas aan het Janskerkhof te Utrecht. Daarna woonde hij enige tijd in villa Casa Cara in Hilversum. Op 11 december keerde hij terug naar Utrecht en nam hij zijn intrek in huis Oranjelust, een statig buitenhuis uit begin 19e eeuw aan de Maliebaan. Het was in de maanden daarna dat de strijd tegen de Engelsen moest worden gestaakt en dat met de vrede van Vereniging (31 mei 1902) het lot van de Boeren werd bezegeld.
Foto: HUA, Archieven Paul Kruger-Comité en Stichting Paul Kruger Gedenkteken.

Ooit vereerd, nu verguisd. Zo vergaat het menig politiek leider die de toets der moderne democratische kritiek niet langer kan doorstaan. Met het verlies van een reputatie verdwijnen ook straatnamen, gedenktekens en standbeelden. En - na verloop van tijd - de herinnering, tenzij die tijdig wordt vastgelegd. Zoals in het geval van Paul Kruger en Utrecht.

KAJ VAN VLIET

De honderdste verjaardag van Paul Kruger (1825-1904), president van de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal), op 10 oktober 1925 gaf in tal van plaatsen in Nederland aanleiding tot herdenkingsactiviteiten. Zo ook in Utrecht. Het feit dat Kruger na zijn ballingschap uit Zuid-Afrika in 1900 enige tijd (van 11 december 1901 tot en met 14 oktober 1902) in het huis Oranjelust aan de Maliebaan (nummer 89) had gewoond, gaf zijn nagedachtenis in deze stad een bijzonder karakter. In Tivoli werd een groot herdenkingsfeest georganiseerd en er werd geld ingezameld voor de oprichting van een standbeeld. Het feest was een succes. De oprichting van het standbeeld verliep echter minder fortuinlijk.

Een geslaagd feest

Initiatiefnemer voor de herdenking in Utrecht was de heer F. Kroon, voorzitter van de afdeling Utrecht van het Algemeen Nederlands Verbond. Op 23 maart 1925 kwam het in het Jaarbeursrestaurant aan het Vredenburg tot de oprichting van een Paul Kruger-comité. Kroon zelf nam de voorzittershamer ter hand. Daarnaast telde het Comité nog elf andere leden uit diverse organisaties, waaronder de Gemeenteraad en de Provinciale Staten van Utrecht, de Nederlandse Zuid-Afrikaanse Vereni-

ging, de Vlaams-Hollandse Vereniging, het Utrechtse Studentencorps, de Zuidafrikaanse Studenten Vereniging en de Christelijke Kweekschool. Tal van prominenten namen zitting in het erecomité.

De viering van de Krugerdag op 10 oktober werd ingeleid door een carillonspel van de Dom. In de grote zaal van Tivoli hield P.H. Ritter, hoofdredacteur van het *Utrechtsch Nieuwsblad*, een feestrede. Daarnaast leverden ook dr. W.J. Leyds, prof. dr. C.M.A.R. van Roy uit Gent en de Zuid-Afrikaanse schrijver L. Penning een bijdrage aan het programma. Met medewerking van het gemeentebestuur werden op alle scholen in de stad boekjes over het leven van Paul Kruger uitgereikt.

Was het herdenkingsfeest op 10 oktober een groot succes, de doelstelling van het comité om Kruger in Utrecht te eren met een standbeeld werd vooralsnog niet gehaald. De opbrengst van de inzamelingsactie bleek niet toereikend. Een tweede poging om dit plan te realiseren volgde in 1938. Het comité, inmiddels teruggebracht tot vier leden, ontving diverse giften, onder anderen van koningin Wilhelmina, maar desondanks werd ook ditmaal het benodigde bedrag niet gehaald. Wel kwam het in 1940 tot de aankoop van een bronzen plaquette met het portret van Kruger. Die was gemaakt door mejuffrouw Isabella van Beeck Calkoen voor de Nederlands-Zuidafrikaanse Vereniging, die ook bij de actie was betrokken. Voor 80 gulden, oftewel de prijs van het brons, kwam de plaquette in het bezit van het Kruger comité.

Het gedenkteken voor Paul Kruger, 1952. Foto door J.J. Swart sr., Beeldcollectie HUA

Het gedenkteken onthuld

Om te voorkomen dat de NSB de plaat voor politieke doeleinden zou misbruiken, werd deze gedurende de oorlogsjaren verborgen in de Utrechtsche Provincie-Bank (later Slavenburgs Bank). Directeur van die bank was de heer H.G. Hammacher, de penningmeester van het comité. Na de oorlog werd besloten de plaquette een plaats te geven bij het huis Oranjelust aan de Maliebaan. Dit in de plaats van het beoogde standbeeld, waarvan de realisatie als gevolg van de geldontwaarding geen haalbaar plan meer scheen. De architecte mevrouw ir. H.E. Hulst Alexander ontwierp, geheel belangeloos, een kalkstenen sokkel voor de plaquette. Die werd vervolgens met medewerking van het bestuur van de Christelijke Kweekschool 'Rehoboth', eigenaar van het eertijds door Kruger bewoonde huis aan de Maliebaan, op het voorterrein van dit huis geplaatst.

Op 10 oktober 1952, op de geboortedag van Kruger, in het herdenkingsjaar van de stichting van de Nederlandse kolonie aan de Kaap door Jan van Riebeeck in 1652, werd het gedenkteken plechtig onthuld door de ambassadeur van Zuid-Afrika. Secretaris K. Braak schrijft hierover later: 'Van Nederlandse en Afrikaanse zijde werden bloemstukken bij het monument gelegd [...] Het was omhangen met de vlaggen van Nederland, Zuid-Afrika en 'die ou-vierkleur' van Transvaal, zoals we dat ook bij latere herdenkingen doen. De plantsoendienst der gemeente Utrecht had voor die dag voor een bloemenbeplanting bij het gedenkteken gezorgd en doet dat nadien ieder jaar opnieuw; het carillon van de domtoren speelde Afrikaanse liedjes; het electriciteitsbedrijf van de heer G. Müldner leverde om niet, toen en volgende jaren (tot 1957) de geluidsinstallatie en 's avonds de verlichting met schijnwerpers. Na een diner in het Hotel des Pays-Bas, ook een huis met herinneringen aan Paul Kruger, was er een Afrikaanse cultuuravond in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, waar de grote zaal geheel vol was en waar talrijke studenten uit Zuid-Afrika, versterkt, door een contingent uit Groningen, volksdansen vertoonden en een toneelstuk opvoerden. De studenten hadden hier juist opgericht het nu nog bestaande 'Genootskap van Suid-Afrikaners in Utrecht' [...]. De leerlingen van de Christelijke Kweekschool stichtten de nog steeds bloeiende schoolvereniging 'Paul Kruger'. En de Utrechtse padvindersgroep 'Paul Kruger', nog altijd

Beneden ƒ 1.—

BOEREN-GENERAALS IN UTRECHT.

TOEGANGSBEWIJS

tot de plechtige samenkomst in de Domkerk op Vrijdag 10 October 1902, des voormiddags te 11½ ure.

DE BESTUREN VAN:

De afdeeling Utrecht der Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging

EN HET

Christelijk Nationaal Boerencomité.

Bezoek van de Boerengeneraals De Wet, Botha en De la Rey aan Utrecht op de verjaardag van Paul Kruger, 10 oktober 1902. Na aankomst van de generaals op het Centraal Station om 9.39 uur volgde een feestelijke rijtoer door de stad. Aan het eind van de ochtend was er een samenkomst in de Domkerk, waar na de predikanten Jonker en Fernhout ook Paul Kruger (op de foto op de voorste rij, temidden van de generaals) het woord voerde. Aansluitend werd er geluncht in hotel Des Pays-Bas, waarna de toer werd voortgezet en ook huis Oranjelust aan de Maliebaan, de woning van Kruger, werd bezocht.
De dag werd afgesloten met een grootse huldiging van de generaals in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats. Deze feestdag markeert tevens het einde van Krugers verblijf in Utrecht. Drie dagen later vertrok hij naar Zuid-Frankrijk. Nog geen twee jaar daarna, op 14 juli 1904, stierf hij, sterk verouderd, doof en bijna blind, in Zwitserland aan een longontsteking.

Foto's: HUA, Bibliotheekcollectie en Beeldcollectie

een grote troep van tachtig jongens, heeft die dag aan de feestelijkheden meegewerkt. De plaatselijke dagbladpers, door een interview en een communiqué ingelicht, leverde uitvoerige, geestdriftige verslagen en artikels met foto's.'
Overigens waren niet alle kranten even lovend over het nieuwe gedenkteken. Het *Utrechts Nieuwsblad* sprak een dag na de onthulling zelfs van 'een mislukking'. Noch het portret noch de sokkel konden de toets der kritiek doorstaan: 'Helaas kunnen wij na de bezichtiging [...] moeilijk een gevoel van teleurstelling bedwingen. Ronduit gesproken: het is foei-lelijk!'

Herdenken aan de Maliebaan

Na de onthulling van het gedenkteken werd het Paul Krugercomité in 1953 omgevormd tot de Stichting Paul Kruger Gedenkteken Utrecht. De zorg voor het gedenkteken en de organisatie van een jaarlijkse herdenkingsbijeenkomst bij het gedenkteken op Krugers geboortedag vormden de belangrijkste doelstellingen van deze stichting. Meer algemeen wilde de stichting zich inzetten voor het onderhouden van de vriendschapsbetrekkingen tussen Zuid-Afrika en Nederland. Daarbij leefde aanvankelijk ook de gedachte om het huis Oranjelust aan de Maliebaan uit te bouwen tot Krugerhuis, een museum gewijd aan leven en werken van Paul Kruger en een centrum voor contacten tussen Nederland en Zuid-Afrika. Deze plannen gingen echter in de ijskast op het moment dat het huis in 1962 eigendom werd van de Albatros Superfosfaatfabrieken BV, ter vergroting van haar kantoor aan de Maliebaan nummer 81. De nieuwe eigenaar verleende weliswaar alle medewerking aan de jaarlijkse herdenkingsbijeenkomst, maar daarbij bleef het.
Werden de herdenkingsbijeenkomsten in de jaren 1960 nog druk bezocht, met alle aandacht van pers en radio van dien, in de jaren 1970 liep de belangstelling sterk terug als gevolg van de toenemende kritiek op het apartheidsregime in Zuid-Afrika. Eind jaren 1970 groeide de herdenkingsbijeenkomst aan de Maliebaan uit tot mikpunt van de antiapartheidsbeweging in Utrecht. Tijdens de bijeenkomsten deelden demonstranten pamfletten uit en hieven ze spreekkoren aan. Zij beschouwden Kruger als voorloper van het Zuid-Afrikaanse apartheidssysteem.

Wonderbaarlijke verdwijning

In 1982 kwam er vrij onverwacht een einde aan deze confrontatie, toen op 15 oktober tot verrassing van de demonstranten bleek dat de plaquette van de sokkel was verwijderd en de stichting de bijeenkomst naar Hilversum had verplaatst. Een en ander was gebeurd op instigatie van de directie van de Unie van Kunstmestfabrieken BV, rechtsopvolger van Albatros Superfosfaatfabrieken BV en derhalve eigenaar van Maliebaan 89. Deze had, zo blijkt uit een briefwisseling van de directie en het stichtingsbestuur, besloten dat de bijeenkomsten niet meer op het terrein van het bedrijf konden plaatsvinden omdat de aanhoudende demonstraties de goede naam van het bedrijf in het geding brachten. Waar de plaquette nadien is gebleven, is onduidelijk. In ieder geval is zij niet meer op haar oude plaats teruggekeerd. Met het verdwijnen van de plaquette kwam er ook een einde aan de activiteiten van de stichting. Anno 2003 staat alleen de sokkel nog overeind, voorzien van de naamplaat van de tegenwoordige bewoner van het pand aan de Maliebaan: *the Continuity Company*.

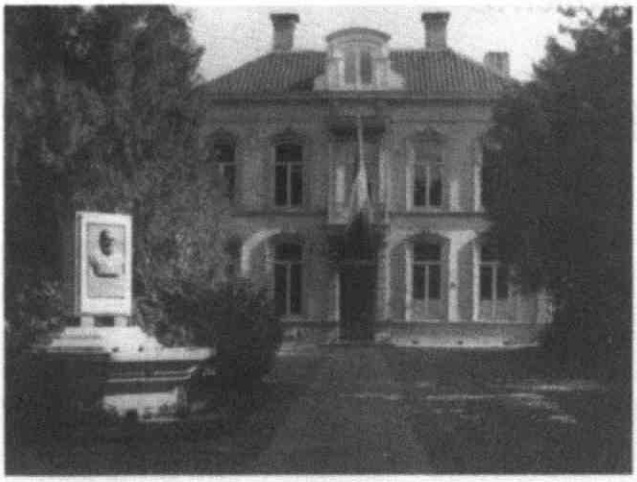
Utrecht, Maliebaan 89, waar President Kruger woonde van 23. XII 1901 tot 16. X 1902

Huis Oranjelust aan de Maliebaan, met links voor het gedenkteken voor Paul Kruger. Ansichtkaart, uitgegeven door de stichting Paul Kruger Gedenkteken, ca. 1960.
Foto: HUA, Archieven Paul Kruger-Comité en stichting Paul Kruger Gedenkteken

Kaj van Vliet is mediëvist en als unitleider Inventarisatie en Indicering werkzaam bij Het Utrechts Archief. Daarnaast is hij redactielid van het Tijdschrift Oud-Utrecht.

Archieven
Het Utrechts Archief, archieven Paul Kruger-Comité te Utrecht en Stichting Paul Kruger Gedenkteken Utrecht.

Literatuur
K. Braak, *Het Krugerhuis te Utrecht en de Krugerherdenking* (Amsterdam 1966) (overdruk uit: *Maandblad Zuid-Afrika*).
A. Graafhuis, artikelen over Paul Kruger, zijn verblijf in Utrecht en de jaarlijkse herdenking aan de Maliebaan, in drie afleveringen verschenen in het *Utrechts Nieuwsblad*, 1964.

Utrechtse straatnamen 5

Doelenstraat

De Doelenstraat rond 1955 met rechts de poort van het voormalige tuchthuis. Foto: G.Smilda, Collectie beeldmateriaal HUA

Waarschijnlijk vanwege de 'niet zeer deftigen klank' wilden B&W de Tuchthuissteeg een andere naam geven. De gemeentearchivaris werd om advies gevraagd.

Erik Tigelaar

De Doelenstraat liep in de Middeleeuwen van de Twijnstraat naar de Sint-Nicolaaskerk en werd in die tijd Sinte Nyclaesstege genoemd. In een akte uit 1425 wordt zij voor het eerst vermeld. Ook de huidige Nicolaasstraat verbond de Twijnstraat met de Sint Nicolaaskerk en werd vanaf het eind van de 14e eeuw aangeduid als Sinte Nyclaesstege. Beide straten komen in de 15e en de 16e eeuw onder deze naam voor. In de eerste helft van de 17e eeuw worden zij aangeduid als St. Niclaessteechgen, St. Niclaeskercksteechgen of Nicolaisteech.

De binnenplaats van het Stadsarmenhuis (gevestigd in het voormalige tuchthuis) in 1931. Foto: E.A. van Blitz, Collectie beeldmateriaal HUA

In de jaren 1615-1619 werd het Nicolaasklooster dat op de noordoosthoek van de huidige Doelenstraat stond, verbouwd tot tuchthuis. Na verloop van tijd ging men deze straat dan ook Tuchthuyssteechgen noemen. In een transportakte uit 1647 is deze benaming voor het eerst aangetroffen. Vanaf het midden van de 17e eeuw wordt de straat in de regel aangeduid als Tugthuyssteeg(je), hoewel zij in een akte uit 1770 nog voorkomt als 'Tugthuyssteegje of Nicolaisteegje'. De huidige Nicolaasstraat wordt vanaf het midden van de 17e eeuw vermeld als Nicolaisteeg, Klaassteeg en Nicolaasstraat.

In 1913 werd in de vergaderingen van het college van B&W meermalen de wens uitgesproken om de Tuchthuissteeg een andere naam te geven, waarschijnlijk vanwege de 'niet zeer deftigen klank' van deze straatnaam. Daarom verzocht men gemeentearchivaris Muller in dat jaar om een nieuwe 'aan de geschiedenis der stad ontleende' straatnaam te bedenken. Vanaf ongeveer 1910 tot de instelling van een ambtelijke commissie voor straatnaamgeving in 1967 adviseerde de gemeentearchivaris van Utrecht B&W over het geven van nieuwe namen aan straten en over het veranderen van bestaande namen. Zijn adviezen waren echter niet bindend.

Toenmalig archivaris Muller achtte in dit geval naamsverandering echter ongewenst: 'welk bezwaar er kan bestaan er aan te herinneren dat in die straat vroeger het Tuchthuis gelegen heeft, zooals er thans het Armhuis ligt, begrijp ik inderdaad niet. Op die wijze zullen alle historische namen, vooral de merkwaardigste, slecht begrepene, spoedig verdwijnen, allereerst het Janskerkhof, dat wel spoedig aan de beurt zal zijn als bijzonder griezelig, enz.' Hierop besloten B. en W. van naamsverandering af te zien.

Enkele jaren later werd de straatnaam echter alsnog veranderd. In 1917 werd de Tuchthuissteeg zonder overleg met de gemeentearchivaris omgedoopt tot Doelenstraat. Met deze naam is aansluiting gezocht bij de namen van de nabijgelegen Schutterstraat en Wijde Doelen.

Erik Tigelaar is Unitleider Beeldmateriaal en Bibliotheek bij Het Utrechts Archief.

Noot

Dit artikel is gebaseerd op het Utrechtse straatnamenboek in wording dat naar verwachting zal verschijnen in 2005.

Boerderijen in de provincie Utrecht 5

De hofstede Slangenrode op de Lage Weide

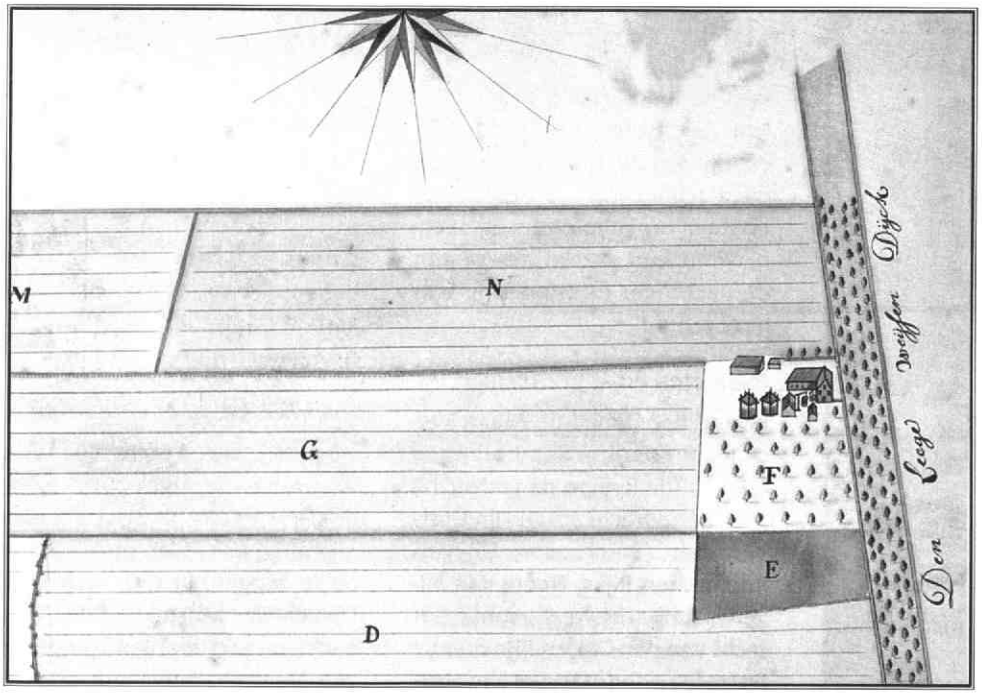

Uit archieven valt vaak een eeuwenlange geschiedenis te reconstrueren van eigenaars en pachters van boerderijen. Zo ook van de 15e-eeuwse hofstede Soghkuil, later Slangenrode, waaraan anno 2003 slechts een 18e-eeuwse kaart en een 20e-eeuws nostalgisch fotoalbum herinneren.

Nettie Stoppelenburg

In de 20e eeuw zijn veel boerderijen gesloopt voor stadsuitbreidingen. Dat lot trof ook het merendeel van de boerderijen op de Hoge en Lage Weide ten westen van Utrecht. De wijken Lombok en Oog in Al verrezen daar al in het begin van de 20e eeuw. Veel boerderijen, zoals Knotsenburg en Elzenburg en het buiten Jaffa, dat begon als boerderij-herberg, zijn nauwelijks gedocumenteerd. In de tweede helft van de vorige eeuw werd het industrie- en haventerrein Lage Weide aangelegd. De eerste plannen daarvoor stamden al uit 1916 maar de boeren bleven nog lange tijd hopen dat het allemaal niet door zou gaan. Al in 1892 had de aanleg van het Merwedekanaal hen afgesneden van de stad Utrecht. Ze konden met een pontje overvaren of stiekem via de spoorbrug oversteken. Vanaf de jaren vijftig moesten de boeren vertrekken. Eén van de boerderijen die bij de aanleg van het industrieterrein sneuvelde, was de hofstede Slangenrode.

'De Soghkuil'

De Hoge en Lage Weide werden vanouds aangeduid als 'de stadsweide van Utrecht', maar gemeenschappelijk gebruik, als een soort 'meent', is op basis van archief niet te bewijzen. Uit de oudste bronnen blijkt dat de stad de grond verhuurde in 'hoeven' van 16 tot 20 morgen (circa 10 tot 12,5 hectare) of in 'viertelen' (4 morgen, ongeveer 2,5 hectare). In de jaren 1432-1434 werd de grond verkocht, zowel aan particulieren als aan kloosters en kapittels. Zo is in het archief van het kartuizerklooster Nieuwlicht een overdrachtsakte uit 1505 opgenomen van de tiend van 4 morgen land met een hofstede en een boomgaard in de 'Zoegecuyl' in de Lage Weide. De 'Zoegecuyl' of 'Soghkuil' was van oorsprong een veldnaam die hier voor het eerst voor een boerderij werd gebruikt. Aan het einde van de 17e eeuw was Gijsbert Willemsz. alias Floxop boer op de 'Soghkuil'. Hij pachtte de hoeve maar had wel land in de omgeving in eigendom. In 1618 kocht zijn weduwe de hofstede met boomgaard en 4 morgen (ca. 2,5 hectare) land van Willem van Gent, heer tot Gent. Haar kinderen moesten de boerderij kennelijk weer verkopen: in 1664 behoorde de hofstede tot de erfenis van Debora Weyers, weduwe van Johan Gerrits Meyen. De nieuwe eigenaar was de familie Servaas. Maar blijkens een pachtcontract uit 1682 werd de boerderij nog steeds verpacht aan de familie Floxop: nu aan Gijsbert Claasz. Floxop. Er hoorde in dat jaar 12 morgen (ca. 7,5 hectare) land bij.

'Slangenrode'

Door het huwelijk van Mechteld Jacoba Servaes van Limborgh met Daniel de Milan Visconti kwam de 'Soghkuyl' in het bezit van de familie De Milan Visconti. Dat had allereerst tot gevolg dat de boerderij een nieuwe naam kreeg: 'Slangenrode'. De familie De Milan Visconti voerde in haar wapen twee slangen. Hun buitenhuis langs de Vecht was om die reden al gedoopt tot 'Slangevecht'. De nieuwe naam

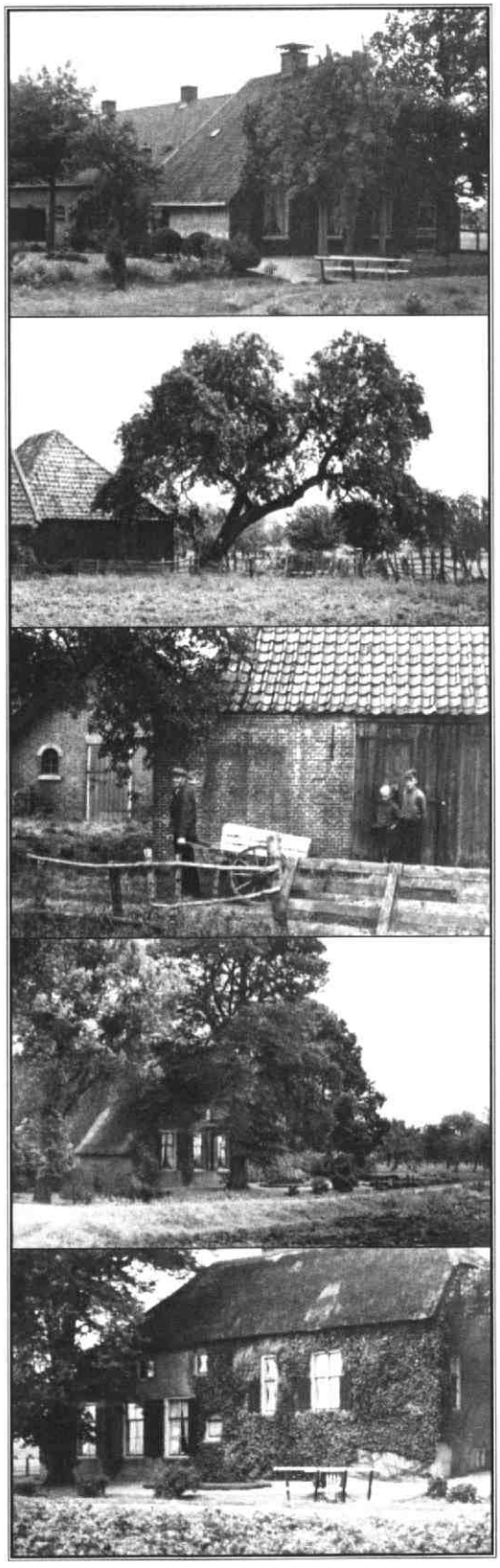

Het album Lage Weide van mr. W.H.A. Elink Schuurman. Van boven naar beneden (bijschriften zoals in het album): 'Boerderij Slangenrode', 'Boomgaard Hendrikhof': 'Juttepeer' en 'De oogst' en 'Sofia's Hoeve': 'Populier en linden'. Ook de laat-middeleeuwse Sophiahoeve op Lage Weide behoorde tot het bezit van de familie Elink Schuurman. De naam 'Sophiahoeve' was gegeven door Sophie de Heus, echtgenote van Hendrikus Elink Schuurman. De Sophiahoeve werd in 1976 door brand verwoest. Op dat moment was de boerderij al niet meer in gebruik en werd ze bewoond door kraakwachten. De sloopvergunning werd vrijwel gelijkertijd afgegeven.
Beeldcollectie HUA

werd voor het eerst gebruikt in de pachtakte van 1701, waarin de hofstede met de boomgaard van 1 morgen groot en in totaal 24 morgen wei- en bouwland werd verpacht aan Augustijn van Werkhoven. Winstgevend was het bedrijf niet: in 1717 bleken Augustijn van Werkhoven en zijn vrouw Teuntje Peek een pachtschuld van 1900 gulden te hebben opgebouwd. Zij verkochten hun vee en gewas aan de pachtheer in mindering van deze schuld.

'Gemeten ende gecaerteert'

In 1718 liet Daniel de Milan Visconti zijn bezit in kaart brengen door W. de Roy. In de cartouche met de opdracht staan zijn titels vermeld: 'Baron des Hijligen Roomschen Rijks, Heere van Nivelt, Ambachtsheer vant Gerecht van den Ouden Rijn met de Buerschap ende landen van Heycop, Raad in de Vroedschap der Stadt Utrecht'. Inmiddels hoorde er 37 morgen (ca. 24 hectare) bij de hofstede. De kaart geeft ook informatie over het gebruik van de grond: voor de helft als bouwland en voor de helft als weiland. Bij het huis lag een grote boomgaard. Een boedelinventaris of een boedelscheiding, die meer informatie verschaft over de bedrijfsvoering, is tot nu toe niet gevonden en misschien ook wel nooit gemaakt. Toch is wel een inschatting van te maken van het boerenbedrijf op Slangenrode. Omdat de boerderij dichtbij de stad lag, werd er waarschijnlijk geen kaas gemaakt maar werd de verse melk uitgevent in de stad. Op het bouwland zal vooral graan verbouwd zijn, dat bij de bakkers in de stad aftrek vond. Ook het fruit uit de boomgaard kon daar verkocht worden. Fruit was een populair product op de Lage Weide: ook bij de Coehoorn en bij Knotsenburg (in de omgeving van Jaffa) stonden boomgaarden. Bij Strijland op de Hoge Weide was in 1738 zelfs sprake van een 'oude' boomgaard en een 'jonge' boomgaard. Burgers die het zich konden veroorloven hadden een eigen boomgaard aan de Daalsedijk met fantasierijke namen als de 'Perecater'.

Pachtheren en pachtboeren

Hoe het met pachtboer Van Werkhoven is afgelopen, is onduidelijk, maar pachtschuld was niet altijd een reden om de pacht op te zeggen. In 1734 verlengde Daniel de Milan Visconti het pachtcontract met Jan Teunissen van Maarschalkerweerd, waarbij de laatste een schuldbekentenis tekende van 4.458 gulden en 8 stuivers vanwege achterstallige pacht. Na het overlijden van Daniel viel Slangenrode toe aan zijn zoon Gijsbert Franco de Milan Visconti, heer van Hindersteyn. In 1761 kwam er weer een nieuwe pachter: Cornelis Schalkwijk. De familie Schalkwijk zou het onder diverse pachtheren meer dan honderd jaar op Slangenrode uithouden. Na het overlijden van Gijsbert Franco en zijn zuster en huisgenote Alexandrina kwam Slangenrode in het bezit van hun huishoudster, de predikantsdochter Jacoba Johanna Guitton. De nieuwe vrouwe van Hindersteyn, zelf al op leeftijd, trouwde met de 85-jarige graaf Picot de La Meintaye. Na het overlijden van de gravin viel het bezit van de Milan Visconti's toe aan haar nicht, Wilhelmina Elizabeth Henrietta van Flodorp. Zij was zelf als kind nog te gast geweest bij Gijsbert Franco en Alexandrina in hun huis aan het Utrechtse Begijnhof.

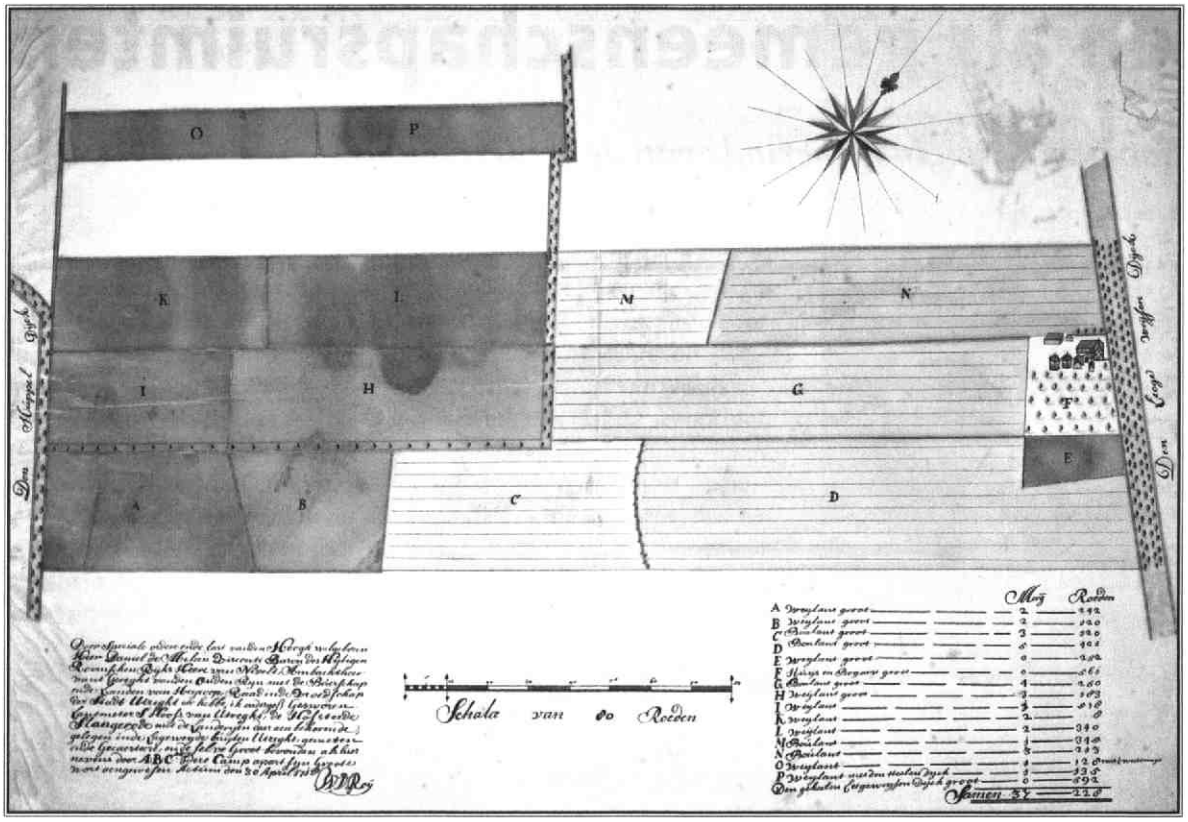

Pb 23, kaart van de hofstede Slangenrode uit 1718

De familie Elink Schuurman

In de 19e eeuw veranderde Slangenrode enkele malen van eigenaar. In 1832 was Slangenrode eigendom van de Rotterdamse makelaar Gerrit Duuring, net als de nabijgelegen Maria's Hoeve. Uiteindelijk werd de hoeve eigendom van de familie Elink Schuurman, die grote delen van Lage Weide in bezit had. Vanaf 1892, nadat de laatste Schalkwijk was vertrokken, was Slangenrode verpacht aanWijnand Vossestein. Ondanks de plannen voor de aanleg van het industrieterrein liet de familie Elink Schuurman de boerderij goed onderhouden. In 1926 werd het stalgedeelte geheel vernieuwd. Het woongedeelte bleef staan. Het was verdeeld in vijf vertrekken: linksvoor een zijkamer, in het midden de voorkamer en rechts de opkamer boven de kelder. Achter de zijkamer en de voorkamer lag de woonkamer, achter de opkamer het wringhuis. De familie Elink Schuurman woonde in 's-Gravenhage, maar Elink Schuurman kwam wekelijks - sportief in knickerbocker met groene kousen gekleed - de pacht ophalen. Na de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk dat de plannen voor het industrieterrein doorgezet zouden worden. Elink Schuurman diende in 1947 een bezwaarschrift in bij de Kroon. Als documentatie voegde hij een album bij met zelfgemaakte foto's van de Lage Weide. Met het bezwaarschrift en het album wilde hij de waarde van het agrarische gebied aantonen en voorkomen dat het landschap zou verdwijnen. Het was tevergeefs. Slangenrode werd in 1960 gesloopt.

Nettie Stoppelenburg is medewerker public relations en educatie bij Het Utrechts Archief

Bronnen

Het Utrechts Archief: Archief kartuizerklooster Nieuwlicht, inv.nr. 139; Stadsarchief Utrecht II, Buitengerecht Catharijne en de Lage en Hoge Weide, inv.nrs. 3480-1 tot 3480-5 (uittreksels in de collectie Historisch Werkmateriaal); Notarieel archief van de stad Utrecht, diverse inventarisnummers; Volkstellingen en bevolkingsregisters van de gemeente Utrecht; Kadaster 1832 ; Bouwtekeningen van de gemeente Utrecht; Collectie Beeld, verzameling 170: album Lage Weide van mr. W.H.A. Elink Schuurman, met de bijbehorende correspondentie.

Literatuur

'Elink Schuurman', in: *Nederland's Patriciaat* 4 (1913) 348-362.

Kits Nieuwenkamp, J.F.K., en H.L.Ph. Leeuwenberg, 'Gijsbert Franco de Milan Visconti (1693-1780), heer van Hinderstein, Nijeveld, Veldhuijsen, Bijleveld, Rosweijde, Reijerscop, Lichtenberg en Snellenburg', in: *Langs de Oude Rijn. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Vleuten-De Meern, Harmelen en Woerden* (Utrechtse biografieën) (Utrecht 1999) 87-91.

Maris, A.J., 'Van gemeene weide tot waterschap. Over de Hooge en Lage Weide bij Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1942) 134-160.

Vey Mestdagh, J.H. de, 'Jacoba Johanna Guitton en Samuel Hendrik Mathourné, Maastrichtse huisgenoten van de familie De Milan Visconti', in: *De Nederlandsche Leeuw* 81 (1964) 241-264.

In de tijdbalk op www.hetutrechtsarchief.nl is nog meer informatie over boerderijen in de provincie Utrecht te vinden.

Scholen als gemeenschapsruimten

Utrechtse schoolgebouwen in de periode van de wederopbouw

Hervormde Basisschool aan de Maasdijkstraat in Zuilen, ontworpen door stadsarchitect W.C. van Hoorn, kort na de bouw in 1955.
Foto: NPF Photography, Beeldcollectie HUA

In de decennia die volgen op de Tweede Wereldoorlog, wordt onderwijs gezien als een belangrijke schakel naar een veilige toekomst. Leerlingen krijgen daarom niet alleen rekenen en taal, maar ook onderricht in vrije ontplooiing en gemeenschapszin. Hiervoor zijn schoolgebouwen nodig met ruime, lichte lokalen en aula's. Door de grote vraag naar nieuwe gebouwen moet, ook in Utrecht, de ideale onderwijsarchitectuur al gauw wijken voor goedkope productiemethoden.[1]

MARTINE BAKKER

Ook de gemeente Utrecht geeft de scholenbouw pas midden jaren vijftig prioriteit, nadat eerst enigszins is tegemoet gekomen aan de woningnood. Tot die tijd laat de gemeente schoolgebouwen provisorisch opknappen of houten noodscholen plaatsen.
Meteen na de Tweede Wereldoorlog ontstaat er in ons land een discussie over de praktijk van het onderwijs. Er worden vraagtekens gezet bij de bestaande strenge discipline en eenzijdige leerdoelen.
De starre opstelling in het klaslokaal met vaste banken zou de bewegingsvrijheid van kinderen in het schoolgebouw, bijvoorbeeld om taken uit te voeren, te veel beperken. Deze ideeën zijn aan de meeste onderwijzers in de jaren veertig en vijftig echter niet besteed, mede vanwege de ontoereikende voorzieningen. De architectenwereld buigt zich wél enthousiast over de vraag naar nieuwe schoolgebouwen, onder meer met een themanummer van het vakblad *Bouw*. De ontwerpen in de bladen wijken nogal af van de feitelijke bouwpraktijk, omdat de architecten beperkt worden door een bouwbesluit dat nog stamt uit 1920.

Onderwijzer 'temidden van de klas'

Toch wordt geprobeerd om, binnen de marges van het bouwbesluit, aan het nieuwe onderwijs passende schoolgebouwen te leveren. Er komen experimenten

met haltypes, paviljoenscholen en andere variaties op de traditionele gangscholen. In een gemeentelijk periodiek houdt J.I. Planjer, het Hoofd Gemeentewerken in Utrecht, in 1954 een pleidooi voor progressief onderwijs. Hij gaat gedetailleerd in op de consequenties daarvan voor de inrichting van het schoolgebouw en voor de werkwijze van de architect. Zijn artikel geeft en passant een sprekend beeld van het onderwijs zoals dat tot dan wordt gegeven:

'[...] Wat zijn nu de gevolgen van de nieuwe onderwijsmethoden voor de schoolgebouwen. In de eerste plaats zal deze moeten leiden tot een losser klasseverband, waardoor de vorm van het lokaal vrijer zal kunnen zijn en de verlichting ook niet meer gebonden is aan één zijde. Het meubilair behoeft een sterk gewijzigde opstelling en zal in groepen bijeengevoegd moeten kunnen worden, waarvoor het aan de eis moet voldoen gemakkelijk verplaatsbaar te zijn, dus tafels en stoelen, steeds naar behoefte te rangschikken.

Wij begrijpen nu ook de noodzaak van meerzijdige verlichting van het lokaal. De bordwand verliest het dwingende karakter, de onderwijzer staat of zit niet meer 'voor' de klas, maar 'temidden' van de klas. Vaak zal het grote wandbord vervangen kunnen worden door één of meer verplaatsbare eenheden. De belangstelling van het kind is dan ook niet langer gericht naar één zijde (de bordwand), maar naar alle wanden, waarlangs kasten met werkmateriaal, opprikborden, met platen, werk van leerlingen en dergelijke zijn aangebracht. Hieruit volgt echter weer, dat hoewel er aan twee zijden licht moet zijn, ook wandruimte voor de hiervoren omschreven doeleinden niet gemist kan worden.

Ook overigens eist de school, dat ze in haar geheel – inbegrepen alle ruimte binnen zowel als buiten – een gemeenschapsgebouw is, waarin het gehele schoolleven zich als gemeenschap kan ontwikkelen. Nodig is dan ook een ruimte, waarin de gehele schoolbevolking als gemeenschap kan bijeengeroepen worden, een hal of een zaal, waarin b.v. de weekopening, herdenking van belangrijke feestdagen (ook ouderavonden) plaats kunnen vinden. Een toneel of podium zal eventueel daarvan een onderdeel moeten uitmaken.

Nog veel meer zou over de invloed van het onderwijs op de gebouwen zijn te zeggen. Voldoende blijkt echter, welke hoge eisen aan de ontwerper worden gesteld. Maar ook blijkt, dat waar het sterk programmatische is verdwenen, dat de architect houvast gaf, thans teamwork van hem met onderwijs- en medische autoriteiten noodzakelijk is om tot een synthese van gebouw en onderwijs te kunnen komen met de architect als ordenaar en creatieve medewerker, maar niet als alleenheerser. Hierdoor wordt de taak van de architect niet verlicht. Integendeel. Doch het stelt hem in staat functioneel te bouwen in die zin, dat zijn gebouwen de gemeenschapsruimte kunnen scheppen, waar het kind zich kan ontwikkelen tot een volledig mens, die zijn juiste plaats in de maatschappij kan innemen.'

Een voorbeeld van een Paviljoen-type in Hoograven: 'Het Rotsoord', Prot. Chr. School voor kinderen met hoor en/of spraak- en taalmoeilijkheden, 1961.
Foto: Beeldcollectie HUA

Hal- en paviljoenscholen

In de tweede helft van de jaren vijftig is er in Utrecht inderdaad even vernieuwend gebouwd, daarna krijgen financiële argu-

Een voorbeeld van het 'Muwi-systeem' op Kanaleneiland: de Da Costaschool aan de Bontekoelaan.
Foto: Beeldcollectie HUA

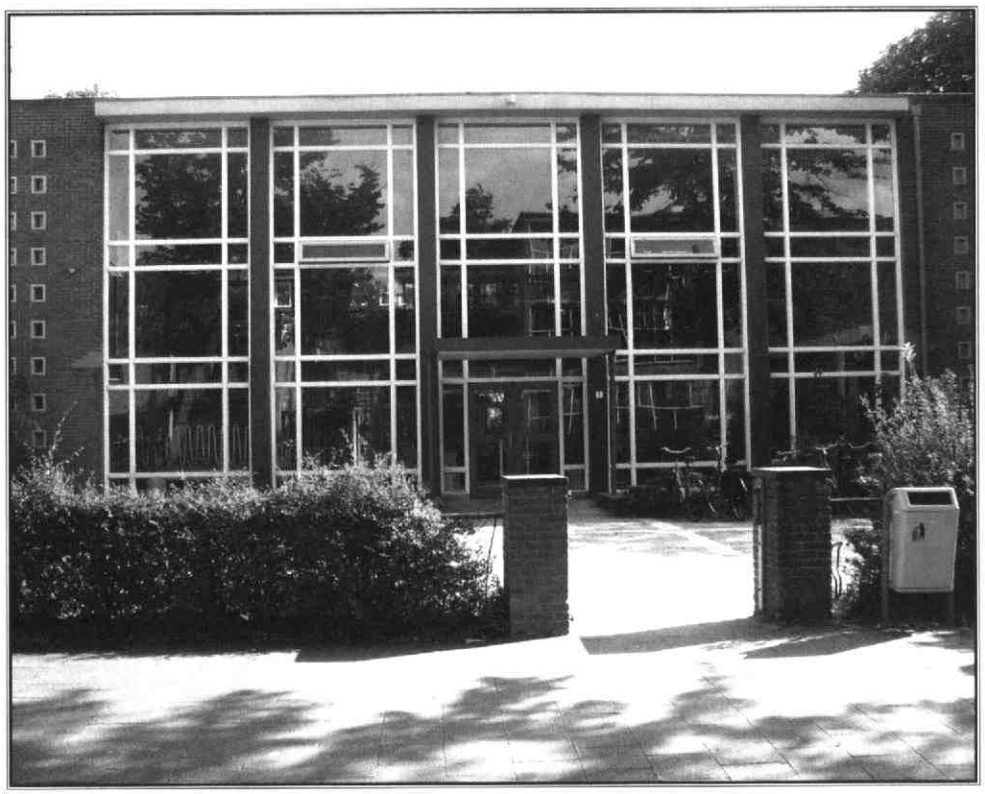

Voorzijde van de Kohnstammschool aan de Breitnerlaan, de enig overgebleven halschool in Utrecht

menten de overhand. Het meest vernieuwende type uit deze jaren is de halschool, waarbij de lokalen zijn gerangschikt rond een zaal, vaak met een verdieping. Een ander kenmerk van de halschool is de afwezigheid van gangen. In Krommerijn is een mooi exemplaar, de Kohnstammschool (D.J. Schenk, 1955), bewaard gebleven. Aan de Noordse Parklaan staan drie schoolgebouwen (H. Dam, 1954 en J.P. Middag, 1955) waarvan de plattegrond is afgeleid van het haltype.

Ook het paviljoentype komt in Utrecht voor. Hierbij zijn de lokalen meestal geschakeld in een niet-rechthoekig patroon. Ieder lokaal heeft eigen voorzieningen, zoals kapstok, portiekje en toiletvoorziening. Het voornaamste voordeel is de lichttoetreding van alle zijden en de enkele bouwlaag. Kritiek op de paviljoenbouw is dat het de concentratie op de eigen klas bevordert en zo het gemeenschapsgevoel torpedeert. Bovendien kost het veel grond. In Utrecht vond men in de wederopbouwperiode alleen bij de bouw van scholen met een wel heel specialistische functie voldoende aanleiding voor een dergelijke losse indeling: het medisch kinderdagverblijf aan de Koningsweg (N. Spronk, 1956) en de school voor dove en slechthorende kinderen aan het Rotsoord (A. Salvatore, 1961).

Balkon Kohnstammschool
Foto's: Maurice van Lieshout

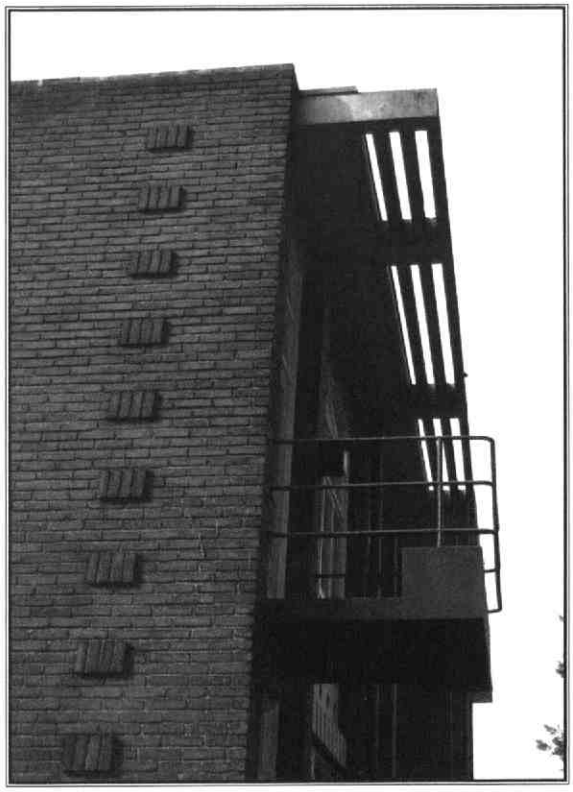

Muwi-scholen

Tot 1960 is baksteen het voornaamste materiaal bij de scholenbouw, eventueel met variaties in beton of hout bij de daklijsten en rond de ramen. In de jaren zestig verandert niet alleen het bouwmateriaal, maar ook de bouwmethode. Gestimuleerd door de rijksoverheid – die tot 1968 de scholenbouw bepaalt en bekostigt – worden vele tientallen scholen opgeleverd die in serie kunnen worden gebouwd. In Utrecht wordt vanaf 1961 het Muwi-systeem toegepast, dat midden jaren vijftig is ontworpen door J.R.A. Koops (hoofdarchitect bij de Dienst Gemeentewerken van Rotterdam) en het aannemersbedrijf Muys en De Winter. De Gemeente Utrecht is enthousiast over de Muwi-scholen, met name door de snelle productiemogelijkheden (61 weken) en de geringe kosten. Er worden tussen 1961 en 1968 vier series gebouwd met scholen in Hoograven, Tuindorp Oost, Welgelegen, Kanaleneiland en Overvecht.

De plattegrond van de meeste van deze Muwi-scholen is H-vormig. In de lange vleugels bevinden zich de lokalen, het tussenstukje is de circulatieruimte met de trappartij. Van de acht lokalen is er één bedoeld als schoolzaal, maar door de grote aantallen kinderen in de wederopbouwwijken, is dit vrijwel nergens het geval. Een ander minpunt is, dat de leerlingen afgeleid worden door het zicht op elkaars lokalen. De gebouwen kennen een acht- en een vijftien-klassige variant, van beide zijn nog voorbeelden te vinden in ondermeer Hoograven (Duurstedelaan) en in Tuindorp Oost (Winklerlaan). Bij de derde

Zijgevel Kohnstammschool
Foto: Maurice van Lieshout

serie worden, naast gewone lagere scholen, kleuterscholen en gymlokalen opgeleverd, die ontworpen zijn door de Utrechtse gemeente-architect N. Spronk. Ook worden er in deze tijd gymlokalen gebouwd voor scholen uit de jaren vijftig.

De gemeentelijke lagere scholen van de vierde serie wijken drastisch af van de voorgaande systeemscholen. De plattegrond wijzigt en er wordt een schoolhal toegevoegd. Van deze serie zijn alleen voorbeelden te vinden in Overvecht. In stedenbouwkundig opzicht is de bouw vaak wat ruimer opgezet: de lagere school vormt dan een ensemble met plein, schuurtje, kleuterschool en gymlokaal. Ook details als de brievenbus en vlaggenmast zijn inbegrepen bij het ontwerp.

Hedendaagse monumenten

Utrecht kampt evenals andere grote steden met problemen in de naoorlogse wijken. Eén van de oplossingen wordt gezocht in sloop en nieuwbouw. Hierbij sneuvelen niet alleen woningen, maar ook gebouwen met voorheen maatschappelijke functies, zoals kerken en scholen. Met name na de sloop van twee bijzondere halscholen in de wijk Zuilen, vond de Gemeentelijke Dienst Monumenten het raadzaam om een inventarisatie uit te voeren van de naoorlogse schoolgebouwen. Het onderzoek richtte zich op het in kaart brengen van de resterende scholen en het optekenen van hun architectonische waarde. In serie gebouwde scholen, vormen echter een probleem bij het bepalen van de architectonische waarde. Uniciteit speelt geen rol en als er slechts één geconserveerd wordt, verdwijnt het aspect van herhaling dat juist cruciaal is in het ontwerp. Bovendien vormt de systeemschool hierdoor een kenmerkend element in het straatbeeld van de naoorlogse wijken. Uit de inventarisatie valt op te maken dat er van de ongeveer honderd resterende onderwijsgebouwen uit de wederopbouwperiode weinig onaangetast zijn gebleven. De schoolgebouwen die opvallen qua plattegrond en gevelontwerp, blijken bijna allemaal uit de jaren vijftig te stammen. Naast de eerdergenoemde gebouwen zijn dat bijvoorbeeld de huishoudschool aan de Oudenoord (1955), het scholencluster aan de Vaartsche Rijn in Hoograven (1959), de Mgr. Ariënsschool in Hoograven (1956) en de Panda in Kanaleneiland (1959). De laatste, een mooi voorbeeld van wederopbouwarchitectuur, moet helaas plaatsmaken voor nieuwbouw. De onderwijzers van de Panda zijn daar overigens zeer over te spreken – het gebouw is namelijk ontoereikend voor de onderwijsmethoden van déze tijd.

Lelijk is geen argument

Vanaf september start de reizende tentoonstelling 'Lelijk is geen argument. Toonbeelden van de wederopbouw in Nederland 1940-1965'. Aan de hand van tien thema's en vijftig illustraties wordt een bijzonder tijdsbeeld van de jaren vijftig en zestig getoond. In de wederopbouwperiode deden nieuwe woningtypen, zoals de galerijflat en de duplexwoning, hun intrede en werden er bijzondere projecten als de Euromast, de Efteling en de Velsertunnel gerealiseerd.

Veel van de naoorlogse gebouwen, met name schoolgebouwen, flats en woonhuizen, worden nu met sloop bedreigd. Een projectteam van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is bezig te onderzoeken welke gebouwen uit de wederopbouw in aanmerking komen voor bescherming. Met het Nederlands Architectuurinstituut heeft het projectteam vorig jaar het boek *Toonbeelden van de Wederopbouw* gepubliceerd die ook de basis vormt voor de reizende tentoonstelling.
In ieder van de twintig plaatsen waar deze te zien is wordt die aangevuld met lokale 'toonbeelden'. In Utrecht zullen dat onder andere voorbeelden van naoorlogse scholenbouw zijn.

De tentoonstelling is in maart-april 2004 te zien in Aorta, Achter de Dom 14, Utrecht.

Martine Bakker is architectuurhistorica

Noot

1 Dit artikel is een bewerkte en uitgebreide versie van 'Scholen voor gemeenschapszin' dat werd gepubliceerd in de bijlage Utrecht van het tijdschrift *Monumenten* van december 2002.

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij

Jagtlust: van middeleeuwse kloosterboerderij tot eigentijds gemeentehuis / wetenswaardigheden over het gemeentehuis Jagtlust en het administratiegebouw werden geschreven en/of bijeengebracht door Karel Beesemer; [co-auteur R. Rommes]. Huizen: Lorelax Productions, 2002. 144 p. ISBN 90 76254 35 4; €28,-.
De geschiedenis van het gemeentehuis van De Bilt. Uitvoerige beschrijving met vele ex- en interieurfoto's van het huis, het administratiegebouw en het omringende park. Ook wordt ingegaan op de dramatische gebeurtenissen in en rond 'Jagtlust' in de periode 1940-1945.

Universitaire journalistiek tussen onafhankelijkheid en informatievoorziening: een geschiedenis van het U-blad / Kees Ribbens. Utrecht: Matrijs, 2003. 224 p. Uitgegeven in opdracht van de voormalige Stichting Utrechts Universiteitsblad i.s.m. het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur Universiteit Utrecht. ISBN 90 5345 232 X; €17,95.
In deze studie over de geschiedenis van het Utrechts universiteitsblad staat het spanningsveld tussen journalistieke onafhankelijkheid en universitaire informatievoorziening centraal. Het onderzoek omvat de bestaansperiode vanaf de oprichting van het weekblad in 1969 tot aan de overgang van de Stichting Utrechts Universiteitsblad naar de Dienst U-blad in 1999.

Dwars door Utrecht: opgravingen langs de HOV-busbaan / René de Kam. Utrecht: Stedenbouw en Monumenten, sectie Cultuurhistorie; Matrijs, 2003. 160 p. ISBN 90 5345 230 3(Utrechtse stadsgeschiedenissen 1); €14,95.
De geschiedenis van de stad met als uitgangspunt het archeologisch onderzoek voorafgaand en tijdens de aanleg van de HOV-busbaan. Tevens zijn de resultaten van dertig jaar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in het boek verwerkt.

Panorama van Utrecht: herdruk van een panorama uit 1859 ter gelegenheid van het 80-jarig jubileum van de Vereniging Oud-Utrecht / begeleidende tekst en verantw. Tolien Wilmer. Utrecht: SPOU; Stichting GUSTO, 2003. Leporello (=zigzag gevouwen boekje) uitgegeven ter gelegenheid van het 80-jarig jubileum van de Vereniging Oud-Utrecht in 2003. Facsimile herdr. van de oorsponkelijke uitgave: Utrecht: P. W. de Weijer, 1859. €10,-.
De bladen met een totale lengte van 5.82m laten de Utrechtse binnenstad zien zoals men er van buiten af, vanaf de singels, tegenaan keek tijdens een rondgang om de stad, beginnend en eindigend bij de Wittevrouwenbrug. Hierbij is de stad ook in vier seizoenen weergegeven. Een eerdere herdruk werd uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het Utrechtse filiaal van Magazijn De Bijenkorf B.V. in 1987. Het origineel bevindt zich in de Topografisch-Historische Atlas van Het Utrechts Archief.

De historie van een touwtje / Nettie Stoppelenburg ; fotogr. (tenzij anders vermeld) Nettie Stoppelenburg ; plgr. L. Morsink]. Oudewater: Touwmuseum 'De Baanschuur', 2003. 64 p. €4,95 (Verkrijgbaar bij het Touwmuseum De Baanschuur, Reijersteeg te Oudewater).
Gidsje gebaseerd op de tekstpanelen van het touwmuseum 'De Baanschuur' in Oudewater. Het biedt daarnaast extra informatie over de geschiedenis van Oudewater en de productie van touw. Met o.a. een fotoreportage waarin Piet Oosterom, de lijndraaier van het museum, het productieproces toont.

Slot Zuylen Oud-Zuilen / tekst Karin Verboeket; fotogr. Walter Herfst en Sjaak Henselmans. Amsterdam [etc.]: Ludion, 2003. 112 p. (Ludion Gids) ISBN 90 76588 42 2; €12,50.
Informatie over de geschiedenis van het slot, daterend uit de 13e eeuw, en zijn bewoners. Belle van Zuylen woonde er van 1740 tot 1770. De vele in- en exterieurfoto's (van o.a. de befaamde slangenmuur) bieden een kijkje in het leven van een adellijke familie door de eeuwen heen.

Botanische tuinen Universiteit Utrecht: Fort Hoofddijk, Utrecht Von Gimborn Arboretum, Doorn / Miranda Baas ; fotogr. Walter Herfst. Amsterdam [etc.]: Ludion, 2002. 112 p. (Ludion Gids) ISBN 90 76588 43 0; €12,50.
De geschiedenis van Fort Hoofddijk in De Uithof in Utrecht en het Von Gimborn Arboretum in Doorn, de twee botanische tuinen die behoren tot de Universiteit Utrecht. De gids geeft een overzicht van de bijzondere flora in woord en beeld.

Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik / onder red. van H.L.Ph. Leeuwenberg en Fred Vogelzang. Utrecht: SPOU, 2003. 208 p. Een project van Het Utrechts Archief en de Stichting Stichtse Geschiedenis, i.s.m. het Streekarchief Rijnstreek, het Gemeentearchief Nieuwegein, de Historische Kring Nieuwegein en de Stichts-Hollandse Historische Vereniging. ISBN 90 5479 056 3; €11,30 (Ook - in beperkte voorraad - verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief).
In dit deel van de Utrechtse biografieën komen de levensgeschiedenissen van bekende en onbekende mensen aan de orde. Eenvoudige ambachtslieden en boeren naast adellijke bezitters van buitenplaatsen, in het gebied de Lopikerwaard gelegen tussen de rivieren de Lek en de Hollandsche IJssel.

Wandelingen door Oud-Utrecht / A. van Hulzen. Utrecht: Bijleveld, 2003. 176 p. ISBN 90 6131 362 7; €14,95.
Een wandeling door het oude Utrecht aan de hand van tekeningen en foto's met veel anekdotes over het verleden van de stad. De tekst is gebaseerd op een reeks artikelen door dr. A. van Hulzen in het Stadsblad geschreven, die in deze uitgave zijn herzien, bijgewerkt en gebundeld.

Agenda en berichten

Jubileumfeest

De feestdag ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van de vereniging Oud Utrecht vindt plaats op *zaterdag 11 oktober. Zie voor het programma het vorige nummer.*

Historisch café

Op *vrijdag 10 oktober*, spreekt L.J. Dorsman, bijzonder hoogleraar universiteitsgeschiedenis onder de titel 'Een hippopotamus in toga en andere hooggeleerde Utrechtse professoren tussen 1815 en 1940'.
Het café wordt zoals altijd gehouden in 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht. Aanvang 17.00 uur, entree gratis.

Najaarsledenvergadering

De najaarsledenvergadering vindt plaats op *donderdag 20 november*. De uitnodiging en agenda ontvangt u als inlegvel bij het novembernummer.

Heemschutdag in Utrecht

Heemschut, vereniging tot bescherming van cultuurmonumenten, organiseert op *zondag 23 november* in Utrecht een programma rond het 150-jarig herstel van de bisschoppelijke hierarchie. Dat gebeurt in samenwerking met de Stichting Catharijne Concerten en Museum Catharijneconvent. Op het programma staan een inleiding door Casper Staal, een bezoek aan de tentoonstelling 'Pracht en Praal van de Paus. Schatten van het Vaticaan' en de uitvoering van 'Motet voor de kardinaal', een nieuwe compositie van Daan Manneke op tekst van Theun de Vries. Naast beide kunstenaars zal ook kardinaal A. Simonis deze uitvoering bijwonen.
Meer informatie en aanmelding bij Heemschut, NZ Kolk 28, 1012 PV Amsterdam 020 - 622 52 92, e-mail: info@heemschut.nl

Bezoek atelier Paulus Reinhart

De beeldend kunstenaar Paulus Reinhart ontvangt op *zaterdag 13 december* om 16.00 uur leden van Oud-Utrecht in zijn atelier, Wijde Doelen 27 te Utrecht. Er is tevens werk te zien van een restaurateur van kerkramen en daarnaast krijgen deelnemers uitleg over het bolwerk Manenburg, gevolgd door een bezichtiging.
Deelname is gratis, aanmelding tevoren is niet nodig.

Liever bier dan water

Onder die titel organiseert het Nederlands Waterleidingmuseum tot en met *16 november* een tentoonstelling over drinkwatervoorziening in de Middeleeuwen. Middeleeuwse stedelingen dronken toen gewoonlijk (licht) bier, omdat het water uit rivieren en grachten te smerig was. Voor dat bier was wel schoon water nodig en voor Utrecht en Amsterdam vormde de Vecht de belangrijkste toeleveringsbron. Voorzover er waterleidingen bestonden werden die gebruikt om schoon water naar brouwerijen te transporteren. Op de tentoonstelling is daarvan een uniek houten voorbeeld te zien. Ook aan wonderbaarlijke bronnen besteedt de expositie aandacht.
Het Waterleidingmuseum, Lauwerhof 29, Utrecht is geopend van dinsdag t/m vrijdag en zondag van 13.30 tot 17.00 uur, op zaterdag van 11 tot 16 uur.

Tentoonstelling barokschilder Rundt

Hans Hinrich Rundt (ca. 1660 - na 1724) was schilder aan het hof van de graven van Lippe in Detmold. Vianen behoorde in de 17e en 18e eeuw tot het bezit van deze Duitse graven. Voor het eerst in eeuwen is nu te zien welke Duitse heren in het Vianense kasteel Batenstein zetelden. Op de tentoonstelling 'Vianen en Lippe' in het Stedelijk Museum Vianen zijn niet alleen Rundts portretten van de adellijke familie te zien, maar ook burgerportretten en schilderijen met bijbelse taferelen. Bij de tentoonstelling, die nog duurt *tot en met 2 november*, is een Nederlandstalige catalogus verschenen met Rundts volledige oeuvre.
Het Stedelijk Museum Vianen is gevestigd aan de Voorstraat 97 in Vianen en geopend woensdag t/m vrijdag van 13.30 tot 17 uur en op zaterdag en zondag van 12 tot 16 uur.

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 76e jaargang nr. 5, oktober 2003 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht,
tel.: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00
internet: www.oud-utrecht.nl
e-mail: oud-utrecht@hetutrechtsarchief.nl

U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer.

De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 jaar en U-pashouders €15,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / bedrijven €50,-. **Contributie- en ledenadministratie:** Postbanknr. 575520, Zoetermeer.

Redactie: M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 7/2003: 25 oktober
verschijningsdatum nr. 6 (themanummer): 1 november

*Uw **bijdragen** kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3½ inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. **Auteurs** wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.*

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?

U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. Pastoor Ohllaan 25, Vleuten, T. 030-233 66 99
www.hermans-schuttevaer.nl

Weten wat uw huis waard is? Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waarde-volle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding van historische woonhuizen
- Taxaties voor hypotheken, nalatenschappen en boedelverdelingen

Muus &
IJzerman

Makelaardij in onroerende zaken BV | Maliebaan 48
Postbus 14014 | 3508 SB Utrecht T 030 - 234 00 08 | www.muus-ijzerman.nl

NVM ISO 9002

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- **VERBOUW**
- **NIEUWBOUW**
- **RESTAURATIE**
- **ONDERHOUD**

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen bedrijfsjuristen

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

76e jaargang

2003

Roomse victorie en protestants protest

150 jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

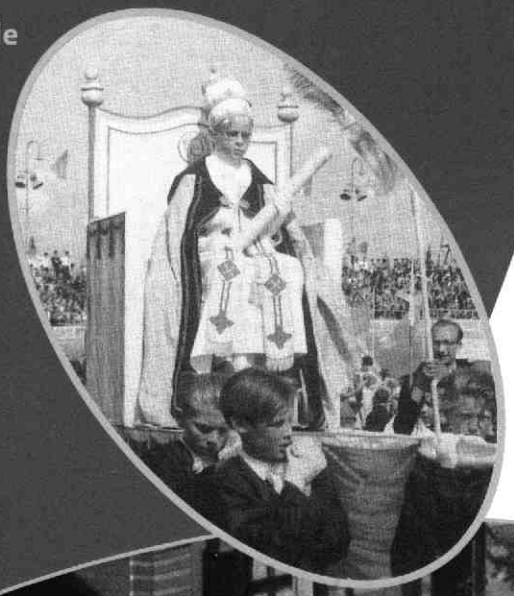

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

PKC

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

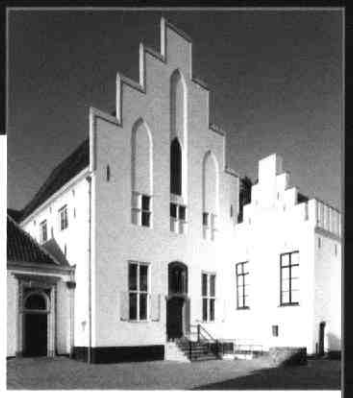

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Workum

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Roomse victorie en protestants protest

Toen de paus in 1853 het plan bekend maakte weer bisdommen in ons land in te stellen en bisschoppen te benoemen leidde dat tot felle protesten van protestantse kant. Die richtten zich allereerst op het kabinet van Thorbecke dat het Roomse streven niet tegenging, zich beroepend op de nieuwe grondwet van 1848 en de scheiding van kerk en staat. De tegenstanders van het herstel der bisschoppelijke hiërarchie - dit jaar 150 jaar geleden - vreesden het einde van Nederland als protestantse natie. Hun appèl aan de koning ontmoette bij Willem III veel begrip, maar verleidde hem niet tot ingrijpen. Terwijl de koning in Utrecht gehuldigd werd door de anti-papisten, reed mgr. Zwijsen, de nieuw benoemde aartsbisschop incognito door de stad in een gesloten koets.

150 jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie was ook het thema van de feestdag ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht. Van de toen gehouden lezingen - over de katholieke en de protestantse zienswijze - vindt u hier uitgebreide versies plus een terugblik op de luisterrijke viering in 1953, hoogte- en keerpunt van het Rijke Roomse Leven.

Inhoud

Otto J. de Jong	144	*'De Koning waakt'* *Protestants verzet tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie*
Ton H.M. van Schaik	154	*In een gesloten koets door Utrecht* *De terugkeer van een aartsbisschop in stad en diocees in 1853*
Ton H.M. van Schaik	160	*De Kromstaffeesten van mei 1953*

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 76e jaargang nr. 6, november 2003 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht,
tel.: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00
internet: www.oud-utrecht.nl
e-mail: oud-utrecht@hetutrechtsarchief.nl

U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer.

De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 jaar en U-pashouders €15,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / bedrijven €50,-. **Contributie- en ledenadministratie:** Postbanknr. 575520, Zoetermeer.

Redactie: M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 1/2004: 20 december
verschijningsdatum nr. 7/2003: 2 december

*Uw **bijdragen** kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. **Auteurs** wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.*

‘De koning waakt’

Protestants protest tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie

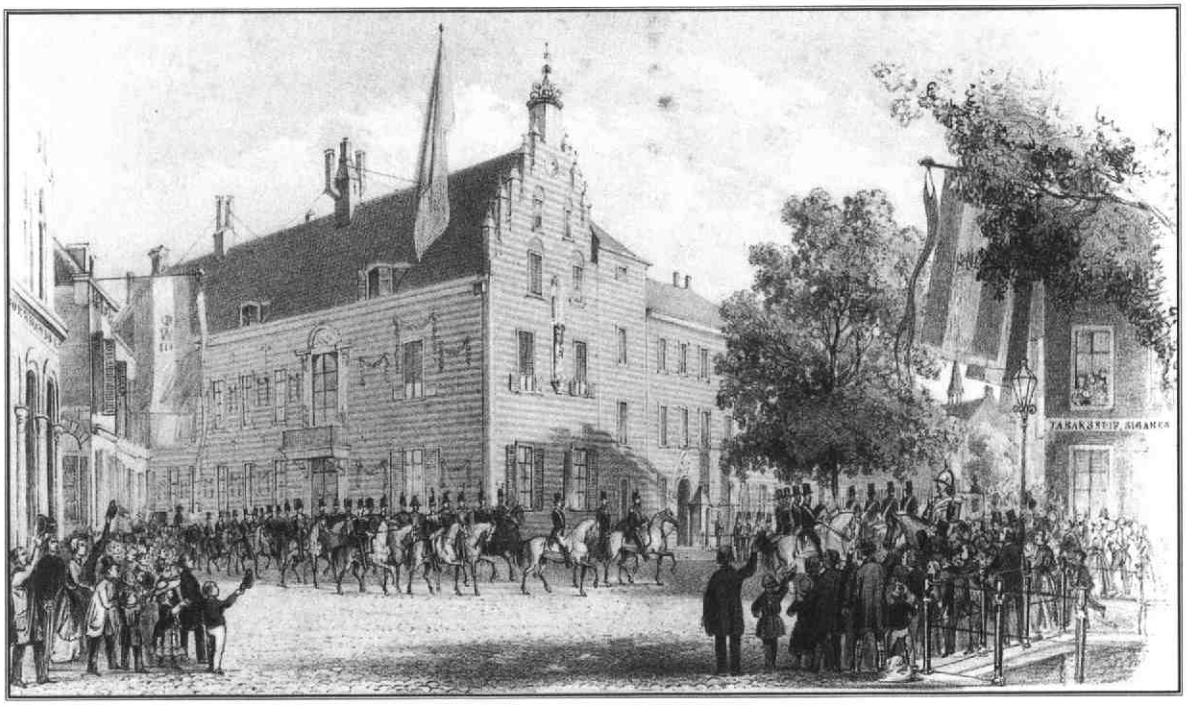

Intocht van Willem III in Utrecht, 14 september 1853. De stoet bij het gouvernementsgebouw (het Paushuize). Litho door P.W. van de Weijer Beeldcollectie HUA

De protestantse bezwaren tegen het herstel van de roomse bisdommen culmineerden in de Aprilbeweging van 1853. Die richtte zich allereerst tegen het kabinet-Thorbecke, dat de roomsen niet tegenhield en deed vervolgens een beroep op koning Willem III om het verzet te steunen. Reconstructie van een woelige periode.

Otto J. de Jong

Het bezoek dat koning Willem III aan Utrecht bracht in de nazomer van 1853 is vaak beschouwd als afsluiting van de Aprilbeweging van dat jaar en is bijna van dag tot dag beschreven door de Nijmeegse hoogleraar Rogier in zijn ‘Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853’. Bij die mogelijke staatsgreep is vooral gedacht aan dat bezoek van 14 tot 17 september en de bezorgdheid bleef tot het einde toe. Gezien de impulsiviteit van deze koning was niemand zeker van wat hij in het openbaar zou doen of zeggen. Maar in dit geval bleef het goed gaan. Lees Rogiers beschrijving: ‘De koning verliet in de namiddag van deze bewogen zaterdag de stad Utrecht. Omstreeks vier uur wachtte hij aan het station de trein uit Arnhem af, waarmee zijn uit Rusland terugkerende moeder, koningin Anna Paulowna, aankwam. Na haar te hebben begeleid naar het met vier schimmels bespannen rijtuig, waarmee zij zich naar Soestdijk begaf, stapte hij zelf in het hofrijtuig, dat hem naar Den Haag zou brengen. Bij het afscheid betuigde hij bij herhaling zijn warme erkentelijkheid. Met hem kon heel het vaderland tevreden zijn over het verloop van een bezoek, waartegen althans sommigen met bezorgdheid hadden opgezien. Er was reden tot verademing.’

Maar de koning was nog niet van Utrecht af, al vermeldde Rogier daar verder niets over. Een ooggetuige heeft die zaterdagmiddag nog iets meer meegemaakt. ‘Dien middag te twee uur stonden op den Leidschen Straatweg te Utrecht een honderdtal burgers Z.M. op te wachten. We versperden den weg, zoodat zijn rijtuig moest stilhouden.’ Die wegversperring moet wel tot onrust bij de inzittenden hebben geleid. Weer een toespraak, weer een hulde-album, en vooral: dan weer een onvoorbereid antwoord van de koning? De ooggetuige wist het na een halve eeuw nog precies ook al was hij inmiddels 85 jaar. Het rijtuig ‘moest stilhouden. En daar hieven we uit volle borst het “Dat ’s Heeren Zegen” aan.’ Toch een zanghulde? De koning had er al heel wat moeten aanhoren, meest van schoolkinderen die geweldig hun best deden. Maar dit? Meer thuis in het operette-genre had de koning niet zo gauw door wat die honderd mannen daar aanhieven. ‘Toen de Koning van baron

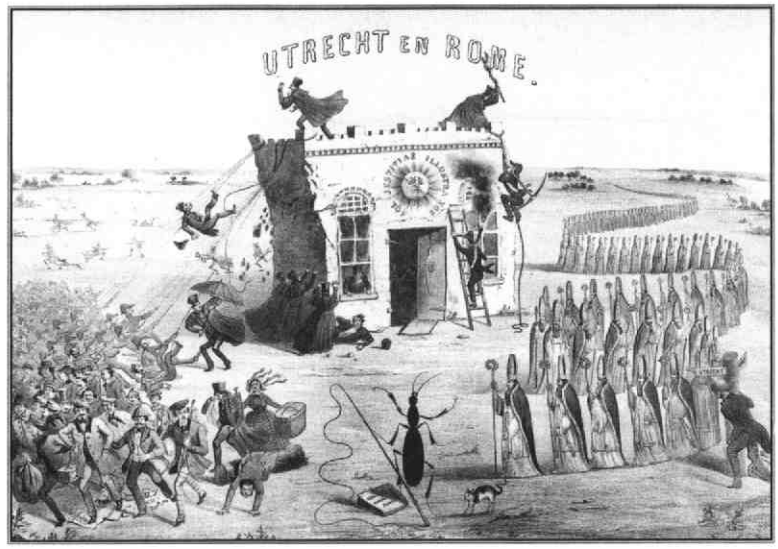

Anonieme spotprent over de dreigende opheffing van de Utrechtse universiteit. Onder leiding van een tor (=Thorbecke) halen agenten van het ministerie van Binnenlandse Zaken samen met een eindeloze rij bisschoppen de universiteit neer. Beeldcollectie HUA

Van Ittersum, van wien 't plan uitgegaan was, had vernomen wat we zongen, ontblootte hij eerbiedig 't hoofd.' Iets anders dan een zanghulde was dit immers, het toewensen, het zingend toe bidden van de nabijheid van de Eeuwige, met woorden van een oud-testamentische psalm en op een vertrouwde, gereformeerde zangwijs.
Er werd van de koning niets gevraagd, geen reactie verwacht. 'En nauwelijks was de laatste toon weggestorven, of de cirkel opende zich en we bogen stilzwijgend ten afscheidsgroet. Utrecht had een feestweek beleefd, eenig in zijn geschiedenis.' . Na het officiële afscheid hier een anoniem afscheid in protestantse stijl. En wie in die sfeer wilde blijven kon de volgende dag ter kerke bij de hervormde dominee L. Dibbits en diens preek ook later nalezen: 'Leve de Koning! Godsdienstoefening ...in de Garnizoensbeurt 28 september 1853 na het heugelijke bezoek des Konings.'

Voorgeschiedenis

De Utrechtse protestanten en trouwens ook de 'roomskatholieken der oud-bisschoppelijke clerezij van Utrecht' voelden zich voorjaar 1853 overvallen door het bericht uit Rome dat Utrecht zetel van een aartsbisschop zou worden. Op dit geschenk zaten ze bepaald niet te wachten. Nooit tevoren was openlijk de naam van deze stad genoemd voor het invoeren een bisschoppelijke organisatie in Noord-Nederland. In 1827 was er na jarenlang onderhandelen concordaat gesloten voor het gehele toenmalige koninkrijk der Nederlanden. Het leek toen vooral de bedoeling van Rome om in het zuiden de situatie die was ontstaan na het Napoleontisch concordaat van 1801 ordentelijk in te passen in het jonge koninkrijk. Voor de noordelijke provincies zouden er twee bisschoppen komen, een in Den Bosch voor Noord-Brabant, Gelderland en Zeeland, en een in Amsterdam voor de beide Hollanden, Utrecht, Overijssel, Drenthe, Friesland en Groningen. Haagse ambtenaren vonden het lastig dat de Cleresie, hoe klein ook, een eigen aartsbisschop van Utrecht en bisschoppen van Haarlem en van Deventer kende. Waren daarom die plaatsnamen in het concordaat vermeden? Voorlopig gebeurde er in het noorden verder niets, maar de Utrechtse professor Royaards zette zich aan een studie van de concordaten en van de vraag hoe dan de rechtspositie van andere kerken in andere staten was geworden. Hij begon er in 1829 uitvoerig over te publiceren. Toen in 1830 in Brussel de opstand uitbrak die tot de afscheiding van België leidde, verviel voor protestanten iedere reden om aan zo'n concordaat mee te werken. Het kon immers zonder. Voor contacten met de pauselijke diplomatie gaf het 'recht van placet' (voorafgaande goedkeuring van bekendmaking van pauselijke besluiten) voldoende waarborg dat zonder regeringsverlof geen bestuursteksten van een 'buitenlandse geestelijke overheid' zouden worden verspreid. Willem I liet de kwestie verder rusten; de strijd om België vroeg alle aandacht.
Zijn zoon wilde in 1840 meteen laten zien hoe welgezind hij de rooms-katholieken was. Hij hief direct allerlei beperkingen voor de kloosterorden op en kondigde aan dat hij het concordaat wilde afwerken. Maar nu begon het protestantse bezwaarschriften te regenen met als boodschap: als Oranjevorst, als constitutioneel monarch én als hervormd kerklid zou Willem II zoiets niet mogen doen.
Onder zo'n protest zette ook de jonge jurist Groen van Prinsterer zijn handtekening. Een concordaat was immers een 'verbond met een vreemde mogendheid' - de paus als Italiaans vorst - terwijl de verhouding van kerk en staat een binnenlandse zaak was 'naar den geest onzer Grondwet'. Zorgvuldig op elkaar afgestemd waren de adressen van de theologische faculteiten: Leiden argumenteerde wetenschappelijk (de kerk is in de staat), Groningen praktisch (de rechtsongelijkheid wordt bevorderd) , Utrecht historisch (concordaten zijn een verouderd middel). Groningen en Utrecht wezen ook op het vaderlands karakter van de Cleresie . In april 1841 maakte de koning bekend dat er in de oude zeven provincies geen nieuwe bisdommen zouden komen.

Aanbieding van een huldealbum aan Willem III op 17 september 1853 op de binnenplaats van het Paushuize. Namens de Utrechtse burgerij, de antikatholieke elite, biedt rector magnificus prof. G.J. Mulder het adres aan. De hiermee vergulde koning gaf opdracht aan Nicolaas Pieneman om de gebeurtenis vast te leggen en schonk het schilderij in 1856 aan de Gemeente Utrecht. Centraal Museum, foto HUA

Nieuwe verhoudingen

De herziening van de grondwet in 1848 veranderde schijnbaar niet veel aan de artikelen 'Van de Godsdienst': vrijheid van belijden, gelijke bescherming, gelijke rechten. Op twee punten kwam er wat meer tekst. De 'openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen' bleef als vanouds toegestaan als ze niet de 'openbare orde en rust' raakten, en 'onder dezelfde bepaling blijft de openbare godsdienstoefening buiten de gebouwen en besloten plaatsen geoorloofd waar zij thans naar de wetten en reglementen is toegelaten' (art. 167 lid 2). Dit betekende concreet dat processies op straat alleen gehouden mochten worden waar dat voor november 1848 al het geval was. Deze toevoeging ging in tegen bepaalde verlangens in rooms-katholieke kring.
Een andere belemmering werd echter weggenomen door een nieuw artikel 170: 'De tusschenkomst der Regering wordt niet vereischt bij de briefwisseling met de hoofden der onderscheidene kerkgenootschappen, noch [...] bij de afkondiging van kerkelijke voorschriften'. Concordaten waren dus voortaan overbodig en ongewenst. De kerkelijke leiding te Rome kon daaruit opmaken dat de verdere afspraken uit 1827 vervielen en dat zij vrij was om haar organisatievorm in het koninkrijk van Willem II te herzien.
De meeste veranderingen in de grondwet hadden de merendeels conservatieve Utrechtse kiesgerechtigden en hun relaties verrast: zij hadden nooit om zulke grote ingrepen gevraagd. En Utrecht kreeg redenen om het bewind in Den Haag te wantrouwen. Al meteen betrof dat de universiteit. Tien dagen na de afkondiging van de nieuwe grondwet lieten de ministers aan Willem II weten waarop kon worden bezuinigd: 'Op de kosten der hoogescholen zal, hetzij door vernietiging van eene derzelve, hetzij door verdeeling der faculteiten onder dezelve, hetzij door verandering van inrigting kunnen worden uitgespaard 70.000 gulden.' 'Groningen beefde, en Utrecht beefde ook', zo formuleerde Huizinga later. Zo'n maatregel zou in een nieuwe wet op het onderwijs moeten komen en de dreiging bleef onverminderd, ook toen de ministers ander werk in Den Haag lieten voorgaan. De verantwoordelijke en in alle opzichten leiding gevende minister Thorbecke, die sinds 1 november 1849 aan het bewind was, gold niet als vriend van Utrecht. Het lekte uit dat hij in november 1850 gezegd zou hebben: 'die wet wordt bearbeid, de academie van Groningen blijft, maar Utrecht moet vallen.' Zo verklapte een Leids hoogleraar het aan Groen van Prinsterer. In augustus 1850 had Thorbecke bo-

vendien de woede van de Utrechtse elites opgewekt door het ongevraagd ontslaan van de commissaris des konings Van de Poll, omdat die te oud werd.
Buiten de Utrechtse politici, professoren en misschien zelfs de rooms-katholieke geestelijkheid om werd intussen overlegd over de bisschopsorganisatie. Wat in Rome binnenkwam aan verzoeken en adviezen pleitte voor herstel van de structuur van 1559, met dus Utrecht als aartsbisschoppelijk centrum. Engeland kreeg in 1850 een nieuwe hiërarchie maar daar wees Rome geen plaatsen aan waar de kerk van Engeland zelf een bisschop had. Zulke gevoelens hadden de pauselijke adviseurs niet jegens de Cleresie-bisschoppen want die golden als aanhangers van het afgewezen 'jansenisme'.

De beslissingen en de bewoordingen

Van de voornemens van de paus kwamen de ministers in januari 1853 wel in grote lijnen op de hoogte, maar niet officieel en niet aangaande de precieze vorm en de mogelijke datum. Thorbecke stelde zich formeel op en wilde geen invloed uitoefenen aangaande plaats of personen. Wat er vanuit Rome werd meegedeeld, bleef binnen de Haagse diplomatie en werd niet naar Utrecht of Haarlem doorgegeven. Begin maart maakte de paus zijn beslissing bekend. Er zou een aartsbisschop komen in Utrecht, een bisschop in Haarlem, en de al met exotische titels werkzamen in het Zuiden zouden voortaan bisschop zijn van Breda, Den Bosch en Roermond. Dat waren de feiten. Maar de bewoordingen waarin de paus de Nederlandse situatie schilderde, waren niet te vergoelijken als retoriek van een Italiaan en maakten duidelijk dat de daaraan voorafgaande maanden een adviseur over Nederland in Rome had ontbroken. Uitspraken als 'calvinistische ketterij', 'het jansenisme als monster en pest', 'het strooien van onkruid tussen de tarwe door een vijandig mens', droegen er niet echt aan bij dat de nieuwbenoemden in de Nederlandse samenleving welkom zouden zijn. Gevolg was dat alle achterdocht zich richtte op deze nieuwe opstelling van de rooms-katholieke kerk, dit 'ultramontanisme', de machtsbegeerte van een sterk op het pauselijk hof van Rome gericht katholicisme. Die was al gebleken bij de recente burgeroorlog in Zwitserland, bij het conflict tussen de Pruisische staat en de aartsbisschop van Keulen en bij de benoemingen in Engeland. Breed werden de voorbeelden uitgemeten van protestantse families die in een door het katholicisme beheerste staat haast geen bestaansmogelijkheid kregen en gehinderd werden bij samenkomsten en begrafenissen. Speciaal richtte de achterdocht zich op de jezuïeten om hun prediking, hun 'gemakkelijke' biechtpraktijk, hun onderwijsinstellingen en hun actieve zielzorg.
Protestants Nederland en Utrecht in het bijzonder waren geraakt. Maar wat was er nog tegen te doen dat dit pauselijk besluit werd uitgevoerd, dat de al aangewezen bisschoppen echt kwamen, en dat de organisatie zo werd uitgebouwd? De niet-stemgerechtigden, die de grote meerderheid van de volwassen mannelijke bevolking vormden, hadden hun antwoord vlot klaar: de koning moest dat tegenhouden en aan de paus laten weten hoe beledigend zijn woorden waren. Maar diezelfde koning had een eed afgelegd dat hij 'de Grondwet van het Rijk steeds' zou 'onderhouden en handhaven'. Diezelfde grondwet belette hem nu om zich te bemoeien met kerkelijke correspondentie en gaf de kerkgenootschappen de vrijheid om zich te organiseren. De kiesgerechtigden, en die vormden immers de kleine maar gegoede bovenlaag, konden via de Kamerleden van hun kiesdistrict de ministers tot actie aansporen, eventueel tot grondwetswijziging, maar wat als die ministers vonden dat de paus in zijn recht stond? Die ministers hadden in de afgelopen maanden naar buiten niet laten blijken dat zij hadden geprobeerd, iets bij te sturen, af te raden of te beletten, juist terwille van de openbare orde en, vooral, rust.
Toch moest er wat worden gezegd en gedaan. Dat kon alleen op gang komen met het beproefde middel van adressen aan de koning, net als in 1841 was gedaan. Omdat de grondwet stelde dat de koning onschendbaar was en de ministers verantwoordelijk waren, zouden die adressen echter worden afgehandeld door de ministers. En dan, wat moest er worden gedaan, in welke vorm, met welke argumenten en vooral: door welke personen of instanties? De algemene synode van de hervormde kerk was door de uitspraken van Rome even verrast als elk kerklid en op snel handelen niet voorbereid. Bovendien had die synode zich in allerlei inhoudelijke kwesties zo formeel opgesteld dat het merendeel van het hervormde kerkvolk zich niet door haar vertegenwoordigd voelde. Van de Tweede Kamer, in meerderheid bestaande uit geestverwanten van de ministers, was even veel of weinig te verwachten als van die ministers zelf. Voor het opnieuw wijzigen van de grondwet voelde daar niemand. Bovendien zou een parlementaire behandeling altijd eerst moeten wachten op nadere informatie langs diplomatieke weg en daar zou veel te veel tijd mee heengaan.
Maar protestants Utrecht voelde zich onjuist en onheus aangesproken en wilde dat laten merken. In de hervormde kerkenraad was de maatschappelijke bovenlaag nog duidelijk vertegenwoordigd. Zo kon die kerkenraad sneller en meer inhoudelijk reageren dan de hervormde synode en zelfs de Tweede Kamer. Goed

twee weken na de pauselijke toespraak had de Utrechtse kerkenraad een tekst klaar voor een petitie waarbij de koning werd verzocht, om tegen de nieuw benoemde bisschoppen maatregelen te nemen (21 maart). Hij hanteerde daarvoor een grondwettelijk argument uit het hoofdstuk 'Van den Koning', artikel 65 lid 2: 'In geen geval mogen de onderdanen des Konings vreemde ordetekenen, titels, rang of waardigheid aannemen, zonder zijn bijzonder verlof.' Die tekst stamde uit de grondwet van 1815, waarbij destijds meer aan militaire dan kerkelijke waardigheden was gedacht. De paus kon, als buitenlands staatshoofd besluiten wat hij wilde, maar dit artikel ging over de Nederlandse koning en Nederlandse onderdanen. Ook wees de Utrechtse kerkenraad op zinsneden in de bisschopseed, die zouden verplichten om alle ketters, scheurmakers etcetera naar vermogen te vervolgen.

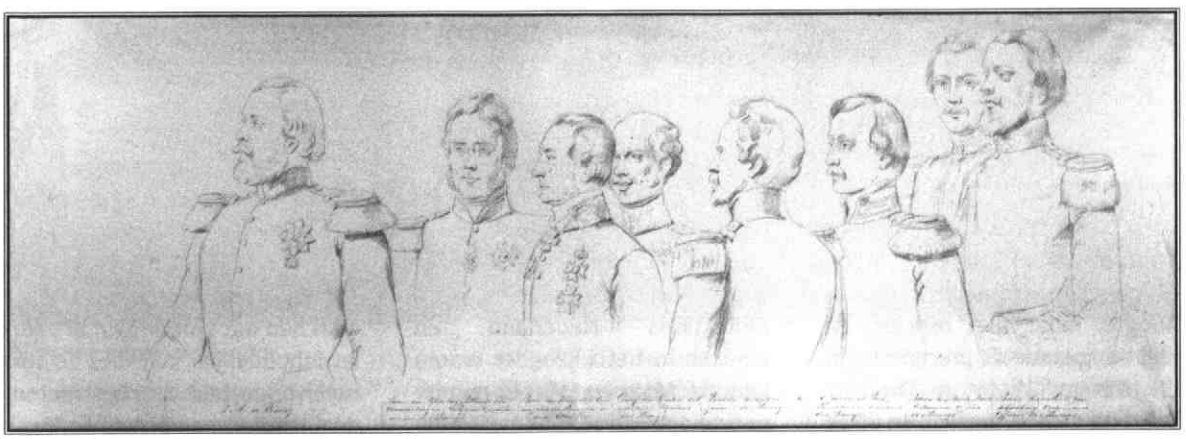

Schets door Nicolaas Pieneman voor het schilderij van de aanbieding van het huldealbum; v.l.n.r. koning Willem III; W.H. baron van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen, opperkamerheer des konings; baron van Heemstra, commissaris des konings in de provincie Utrecht; J.M. graaf van Lynden, stalmeester en adjudant des konings; kapitein A. Schönstedt, idem; mr. jonkheer de Kock, kamerheer en secretaris des konings; baron van Hardenbroeck, ordonnansofficier des konings; W.C. baron Snouckaert van Schauburg, idem.
Beeldcollectie HUA

Protestants Utrecht had deskundigen genoeg om zo'n tekst op te stellen. De meest veelzijdige was de juridische hoogleraar Lintelo baron de Geer van Jutphaas, gepromoveerd zowel in de klassieke letteren als in de rechten maar ook in staat om colleges Hebreeuws voor theologen te geven. Hij was politiek en maatschappelijk actief, een geestverwant van Groen van Prinsterer, en werd door de studenten zeer bewonderd en graag gevolgd. Al op zijn 34e was hij rector magnificus en dus in universiteit en stad bekleed met al het aanzien dat dit ambt toen nog had. Door afkomst en huwelijk was hij bovendien een vertegenwoordiger van de oude en de nieuwe Utrechtse adel.

Een heel andere jurist was de advocaat Drieling, die zich al had opgewonden over Thorbeckes plannen om de armenzorg te reorganiseren en dan de kerkelijke fondsen aan overheidstoezicht te onderwerpen, iets wat juist strijdig was met de vrijheid die dezelfde Thorbecke aan alle kerken zei toe te kennen. Drieling was blijkens zijn brochures en artikelen veel meer een staatvechter dan De Geer.

Tot de universitair gevormde kerkenraadsleden hoorde ook de boekhandelaar en uitgever Kemink, gepromoveerd in de letteren, en schrijver van ettelijke studies op oud-testamentisch gebied, alleszins professorabel maar welbewust kiezend voor het ouderlijk bedrijf. Kemink was academievriend en jaargenoot van De Geer, en gaf in deze jaren ook Groens blad *De Nederlander* uit. Zo had hij al een netwerk van belijdende en politiek-bewuste protestanten gevormd. Hij had het in 1845 aangedurfd om te starten met *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, geredigeerd door hemzelf, De Geer en twee toekomstige hoogleraren, Doedes en Van Oosterzee.

Aan het kerkenraadsstuk hadden ook predikanten meegewerkt. De historische beschouwingen over de positieve betekenis van het protestantisme lieten zij met gerust hart over aan Montijn, die al twintig jaar in Utrecht stond en over gedetailleerde kennis van de Nederlandse kerkgeschiedenis beschikte. Maar in het Utrechtse adres was het juridische aandeel ongebruikelijk groot.

Instemmende handtekeningen kwamen er meteen bij honderden. Welsprekende en zelfbewuste medestanders waren vooral de professoren Mulder, een chemicus, en Vreede, een jurist. Het trof bijzonder dat Mulder nu juist aan de jaarbeurt voor het rectoraat toekwam. Bij hem waren de argumenten minder tegen Rome gericht en meer tegen Den Haag. In zijn vak was Mulder zeker een van de inspirerende docenten die studenten aantrok. Hij wist de snelle vooruitgang van dat vak ook voor leken begrijpelijk te maken en had al een groot onderzoeksnetwerk binnen Europa opgezet. Hij hield zich aan wat hem thuis aan geloof en gedrag was bijgebracht. Van de nieuwe politieke visies moest hij niets hebben. Hij wilde een rechtstreeks regerende koning met deskundige adviseurs, geen volgers van een toevallige kamermeerderheid.

De juridische hoogleraar Vreede, in 1845 rector, was er zich van bewust dat zijn grootvader ooit als patriottisch voorman actief was geweest. Misschien nog impulsiever dan deze had hij zich tegen de politiek van Willem I aangaan-

de België gekeerd, maar na 1848 was Thorbecke zijn grote vijand geworden. Dat liet hij tijdens zijn colleges horen als hij tot vreugde van de studenten allerlei actuele beschouwingen invlocht. Latere beoordelaars constateerden dat hij meer meeslepend dan overtuigend was, maar hij was er wel populair door, ook om zijn fenomenale kennis en werkkracht. Hij zag de mogelijkheden van de krant en ging die als medium benutten, beginnend op 27 maart met 'Wacht op onze daden, Thorbecke!' Onvervaard gaf hij overal een mening over, ook ver buiten de grenzen van zijn vak. De meerwaarde van de professorstitel gaf hem die toegang. Wat hij voor de Utrechtse regio schreef, raakte ruimer bekend doordat Groen dat in *De Nederlander* overnam, daarmee de indruk wekkend dat hij Vreedes inzichten deelde - wat niet zo was.

Voorlichting was wel nodig, want de kerkelijke, politieke en persoonlijke motieven gingen nu door elkaar lopen. Bij Vreede vooral tegen Thorbecke, bij Mulder en Drieling vooral tegen het regeringsmodel, bij De Geer en Kemink tegen het kerkelijk opdringen van Rome. Koningin Sophie schreef op 29 maart aan een Engelse vriendin: 'Het katholicisme wint terrein. Net als in Engeland krijgen wij hier ook een aartsbisschop. De bisschoppen, en natuurlijk ook alle bigotte protestanten, zijn razend.' Begreep zij de situatie helemaal en bedoelde zij de drie bisschoppen van de Cleresie van Utrecht - of is het woord 'razend' hier onjuist vertaald? Die Cleresie klaagde in een adres aan de koning over de aangedane hoon en vroeg om officiële erkenning van de eigen bisschopstitels.

De Aprilbeweging op gang

Eind maart verzond de Utrechtse kerkenraad afschriften van het adres aan alle hervormde kerkenraden met het verzoek die ter ondertekening neer te leggen. Niet iedere predikant was het daarmee eens. In een kring waartoe ook Heldring en Beets behoorden, werd geopperd dat er met de president van de synode moest worden overlegd of die misschien een bededag kon uitschrijven en een protest bij de koning kon indienen. Heldring stelde: de paus is in zijn recht om zo te handelen maar hij deed het niet handig, met manifestaties wint niemand iets. Beets wilde een 'ernstig en getrouw getuigenis tegen elken leugen, met liefde jegens de personen'. Dus niet de inhoud van het Utrechts adres en zeker niet de al begonnen actie. Maar die ging wel door en verhevigde. De tijd drong. Half april immers zou de koning zijn jaarlijks bezoek aan Amsterdam brengen. Allerlei adressen die naar Den Haag waren gestuurd, waren daar opzij gelegd volgens aanwijzing van de ministers, maar in Amsterdam zou Willem III de gebruikelijke openbare audiëntie verlenen. Dus nam Amsterdam het Utrechts initiatief over. De predikant-dichter Bernard ter Haar - hij was bovendien een goed kerkhistoricus - wist de hersteld-luthersen en zelfs de remonstranten zover te krijgen dat zij zo'n petitie ter ondertekening legden en meededen aan de aanbieding. Op zondag 10 april ging in bijna het hele land de hervormde preek over de dreiging van Rome, en over het hoofd van de kerkgangers heen werd de paus eens goed de waarheid gezegd. In het gebruik van woorden die een ander konden grieven deed nu menig predikant voor de paus niet onder, getuige de vele gedrukte preken die de Rijsenburgse professor en latere kardinaal-aartsbisschop De Jong voor een apologetische brochure over de aprilbeweging in 1926 nog eens doornam. Zijn brochure kreeg de vragende titel *Rome een gevaar voor Nederland?* en wie zijn kerkhistorische en andere werk kent, weet het antwoord: nee dus.

Maar in Amsterdam vond men toen van wel. Het koninklijk bezoek viel precies samen met debatten in de Tweede Kamer. Woensdag 13 april interpelleerden daar twee leden over de pauselijke daden en woorden. Er werd veel stoom afgeblazen maar Thorbecke hield staande dat ook de ministers zich door Rome gepasseerd voelden en dat de gezant intussen daartegen al had geprotesteerd. De interpellatie liep uit op een motie dat de Kamer 'gehoord hebbende dat

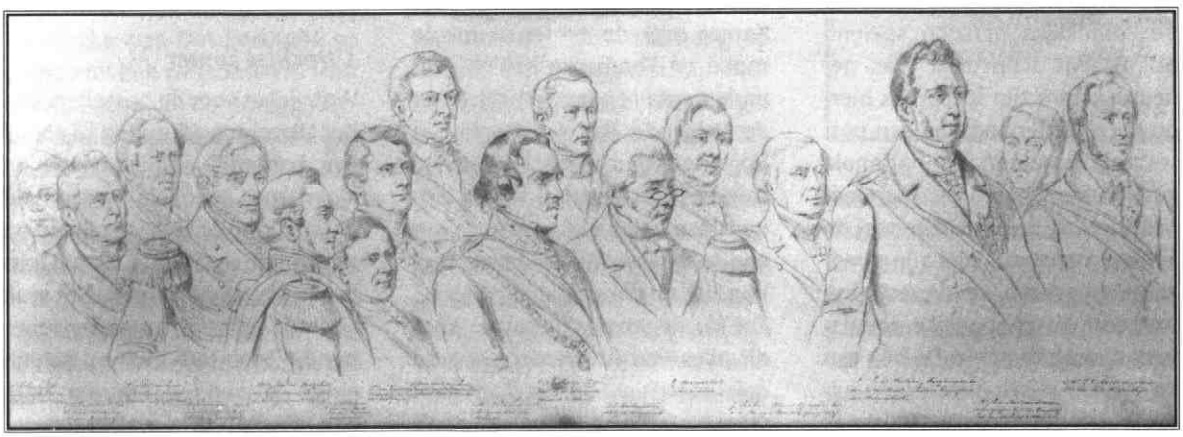

Idem, schets van enkele Utrechtse notabelen. In het midden met ambtsketen mr. N.P.J. Kien, burgemeester van Utrecht, derde van rechts G.J. Mulder, hoogleraar natuurkunde en rector-magnificus van de Utrechtse universiteit. Beeldcollectie HUA

krachtige vertoogen aan het hof van Rome zijn of zullen worden gedaan' overging tot de dagorde. Er kwam geen motie van wantrouwen tegen het kabinet. Stemming over die motie zou zijn op maandag 18 april. Maar Willem III was intussen te Amsterdam. Thorbecke liet hem op 14 april weten wat hij behoorde te antwoorden aan de aanbieders van het adres: pauselijke besluiten hadden geen koninklijke goedkeuring nodig (anders dan voor 1848) maar hijzelf als koning - dus de groep verantwoordelijke ministers - zou erop letten dat niemands recht te kort werd gedaan.
Ter Haar kwam met een veelzijdige delegatie op vrijdag 15 april het adres aanbieden. Net zo op de koninklijke persoon spelend als in 1841 schriftelijk was gebeurd, kwam zijn toespraak hierop neer: Nederland had een protestants karakter, de nationale geschiedenis wees een andere richting dan de paus meende, de koning moest dus niet zijn goedkeuring hechten aan de vestiging van een bisschoppelijke roomskatholieke hiërarchie. De blik van de spreker reikte niet verder zuidelijk dan de Moerdijk. Willem III liet het antwoordadvies van Thorbecke terzijde, sprak over treurige ogenblikken in zijn regering maar dat de manifestatie van deze dag 'den band tusschen het huis van Oranje en het Vaderland nog hechter vastgesnoerd' had. Ter Haar kreeg niet te horen waarop hij stond te wachten, namelijk een belofte van ingrijpen of in elk geval van afwijzing. Zeer tegen het protocol in zei hij nog wat terug maar daarop bleef de koning zwijgen.
Het koninklijk antwoord was in deze situatie meesterlijk. Willem III bleef ditmaal strikt binnen de grenzen van de grondwet, toonde wel begrip en sympathie maar liet het geloof er duidelijk buiten, noemde geen enkele kerk maar toonde zich dankbaar voor de bemoediging die 'de kinderlijke liefde' van zijn volk hem schonk. De goede verstaander kon inzien dat hij niet kon of mocht ingrijpen.
Voordat de kerkelijke adressanten konden overleggen welke stap zij nu nog konden doen, trokken de politieke ontwikkelingen alle aandacht naar zich toe. De ministers vernamen wat de koning had gezegd. Thorbecke liet hem de volgende dag meteen weten dat hij alle onduidelijkheid moest wegnemen 'door eene ronde, openbare verklaring' of zijn ministers maar moest ontslaan. Op diezelfde zaterdag ontving Willem III in het paleis op de Dam de Amsterdamse oud-minister Van Hall. Een kleine tien jaar eerder had die de vorige koning uit financieel parlementaire problemen geholpen. Op maandag stemde de Tweede Kamer over de eerder vermelde motie en Thorbecke behield zijn parlementaire meerderheid. Maar de volgende dag kregen hij en nog drie andere ministers ontslag. Drie van zijn zevental waren binnenskamers bereid gevonden om aan te blijven in een ploeg met Van Hall en enkele nieuwelingen.
Tot de degenen die totaal door dit alles verrast werden, hoorde ook koningin Sophie. Aan haar vriendin schreef ze op 20 april: 'Ons kabinet is gevallen, en er komt nu een stel aan bod! De koningin-moeder [dus Anna Paulowna] heeft niet gerust voor zij dit voor elkaar had. Er waren verraders onder de ministers zelf. Zo is nu het evenwicht in de enige werkelijk liberale regering op het vasteland van Europa verstoord. Qu'en adviendra-t-il? Degenen die weggaan hebben macht, zij zullen misschien proberen een omwenteling te veroorzaken, en als er sprake is van dezelfde meerderheid staat ons een staatsgreep te wachten.' 'Schrikbeeld van een staatsgreep' dus? De uitgevers van deze brief vermoeden dat er in hofkringen geruchten waren dat Thorbecke een republikeinse coup voorbereidde.
Er was dus ineens een nieuwe ministersploeg, en dit had als eerste taak om, zoals de koning wilde, bevrediging, *apaisement* te brengen. Deze ministers rekenden er alvast niet op dat de zittende Tweede Kamer hen zou steunen, en ontbonden die dus binnen een week zodat er snel verkiezingen moesten komen. Landelijk overleg was met de toenmalige middelen vrij traag, partij-organisaties bestonden nog niet, het districtenstelsel met het beperkte aantal kiezers maakte dat kleine verschuivingen per district een geheel veranderde kamermeerderheid konden opleveren. In de bekendmaking over de kamerontbinding lieten de ministers tevens weten wat hun plannen waren. Daartoe hoorde ook een wettelijke regeling van het toezicht op de kerkgenootschappen.

Utrechtse zomer

Wat viel er voor de opstellers van het Utrechtse adres nog te doen? Een herderlijk schrijven van de algemene synodale commissie der hervormde kerk verscheen op vrijdag 22 april, dus toen Thorbecke al was ontslagen. Het stuk ademde een vermanend-verzoenende toon en had misschien enige uitwerking kunnen hebben als het drie weken eerder was gepubliceerd. Nu liep het achter de feiten aan en waren de harde woorden op de kansels al gesproken. De niet-theologische activisten zagen het als een taak de ministers politiek te ondersteunen, te meer omdat die voor Financiën, Van Doorn, al tientallen jaren in Utrecht woonde en werkte. Professor Mulder, die de dingen en zichzelf graag groot zag, ging vanaf begin mei haast al zijn tijd steken in een nieuwe kiesvereniging 'ter bevordering van Protestantsche belangen onder de zinspreuk Koning en Vaderland'. Hij wilde een eigen, groot-protestantse koers uitzetten naast, maar niet samen met Groen van Prinsterer. Professor Vreede zette zijn artikelen voort.
De verkiezingen half mei werden nog sterk beïnvloed door de gebeurtenissen een maand eerder,

en leverden een versterking op van de conservatieve en confessionele elementen ten koste van de liberalen. Nogmaals koningin Sophie als briefschrijfster op 25 mei: 'Onze verkiezingen zijn zo reactionair geweest als maar mogelijk is. De wind van staatsgrepen waait door Europa: een dezer dagen word ik misschien wel op transport gesteld naar Siberië - hetgeen *after all* niet erger kan zijn dan mijn huidige bestaan'. In dat laatste had ze helaas gelijk tot haar dood toe.

Van Halls kabinet kon nu rekenen op een meerderheid, maar wilde het regeringsspel niet anders spelen dan volgens de regels van de grondwet. Het was voor hem altijd meer spel dan het ooit voor Thorbecke was. Dus kwam hij nu direct met een wetsontwerp voor het toezicht op de kerkgenootschappen, voor hem gereed gemaakt door de kerkhistorici Kist uit Leiden en Royaards uit Utrecht, die zich ook al in 1841 hadden geweerd, Royaards zelfs in 1829 over het concordaat.

Al te duidelijk voor maar één specifieke kerk bedoeld mocht die wet niet worden, doch als ze op alle kerken van toepassing zou zijn, mochten die er niet slechter van worden. Zo onderging het ontwerp allerlei amendementen. Van Hall verbond zijn toekomst als minister aan geen enkele regel - dit bleef inderdaad echt spel voor hem -, maar het was hem welkom als rooms-katholieke en liberale kamerleden krachtig oppositie voerden. Dan konden immers de aprilbewegers, hoewel teleurgesteld dat de bisschoppen er intussen allemaal waren gekomen, gaan menen dat met zo'n wet die bisschoppen en hun geloofsgenoten helemaal aan banden werden gelegd. Er was Van Hall veel aan gelegen dat de wet er snel kwam, ongeacht de inhoud. De Tweede Kamer werkte mee: ondanks of dankzij alle amendementen, waarbij Groen van Prinsterer en zijn nu grotere groep geestverwanten zich geducht weerden, kwam de gewijzigde tekst er op 24 augustus door met 41 tegen 28 stemmen. De Eerste Kamer volgde op 8 september met 22 tegen 16. En zaterdag de 10e tekende de koning. Er was een wet, er was reden tot tevredenheid, Willem III kon nu de Utrechters recht in de ogen kijken.

Wat behelsde de wet? Alle kerkgenootschappen waren vrij voor wat 'in hunnen eigen boezem' bleef. Ze moesten wel hun bestuursregelingen aan de overheid voorleggen. Die overheid moest het goedvinden als vreemdelingen hier een kerkelijke bediening wilden aanvaarden - dat raakte dus meer de Waals-hervormde predikanten dan enige bisschop. Kerkelijke titels gaven geen wereldlijk recht, geen voorrang op andere, geen zeggenschap over een plaats of streek. Nieuwe gebouwen voor eredienst moesten op zijn minst 200 ellen uit de buurt van andere blijven, tenzij het gemeentebestuur geen bezwaren zag - in de praktijk kwam zulke nabuurschap al vaak voor. Klokgelui mocht niet storend zijn voor die anderen. Met twee artikelen hielden de rooms-katholieken moeite: voor de vestigingsplaats van een bestuurder was overheidstoestemming nodig, en het dragen van 'het gewaad der kerkelijke plegtigheden' mocht buiten gebouwen alleen waar dat volgens de grondwet van 1848 toen geoorloofd was, dus een vastlegging van het processieverbod.

Angst voor staatsgreep

Het koninklijk bezoek aan Utrecht vormde de afsluiting van vijf in politiek opzicht bewogen maanden. Bij sommige rooms-katholieken bestond nog steeds het 'schrikbeeld van een staatsgreep', nu niet meer van de kant van Thorbecke, zoals koningin Sophie had gedacht, maar van de kant van haar echtgenoot. Maar Van Hall had er alles aan gedaan om de spanningen weg te nemen, en er in zijn adviezen steeds op gelet

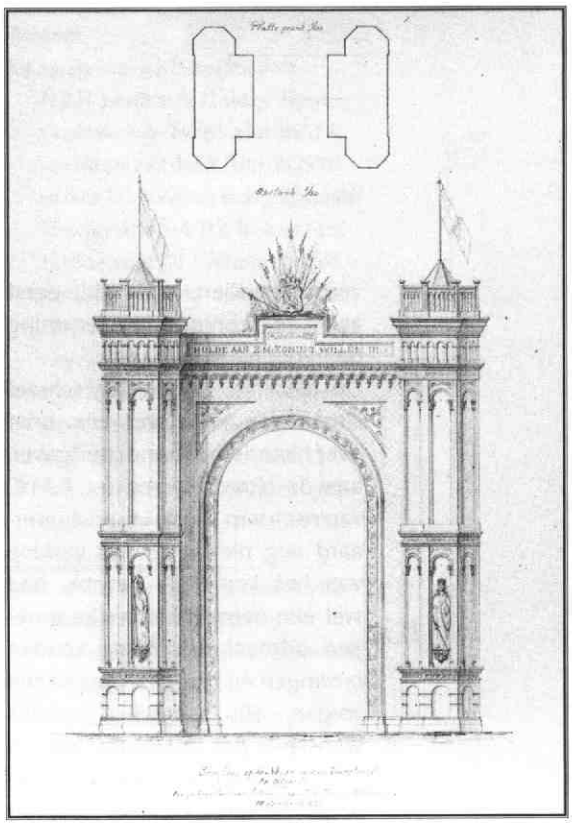

Ontwerptekening voor een ereboog op de Neude voor de Voorstraat, op te richten ter gelegenheid van het bezoek van koning Willem III aan de stad Utrecht op 14 september 1853
Beeldcollectie HUA

dat koning en paus, ministers en bisschoppen ruim door de bocht konden - al was die fietsbeeldspraak toen nog onbekend en volstond men met de woorden 'tactvol' of 'handig', juist het enige talent dat Thorbecke niet had en waarom hij Van Hall minachtte als opportunist.

Vier dagen zou de koning aan Utrecht besteden, met als zijn voornaamste gastheren burgemeester Kien en rector magnificus Mulder. Was het toeval of typisch Utrechts dat die twee ook academievrienden waren, met een week tussenruimte in maart 1825 in de Domstad gepromoveerd? Het bezoek vooraf aan het militaire kamp van Zeist had de koning in een goede stemming gebracht, en Utrecht deed er met illuminaties en aubades alles aan om dat zo te houden. In allerijl werd er nog iets officieels en plechtigs georganiseerd: de koning zou op zijn tweede bezoekdag, donderdag 15 september, aanwezig zijn bij het leggen van de eerste steen voor de nieuwe sterrenwacht op Zonnenburg. De eigenlijke handeling

verrichtte Kien, nadat hij eerst aan de koning toestemming daarvoor had gevraagd.
Op diezelfde donderdag schreef Groen van Prinsterer een brief over historische bronnenuitgaven aan de Utrechtse rechter A.M.C. van Asch van Wijck. Hij wist uiteraard nog niets over het verloop van het koninklijk bezoek, had wel een vermoeden welke groepen ditmaal de koning zouden omringen en had daarover zo zijn zorgen. Hij schreef: 'Hartelijk wensch ik dat te Utrecht alles in goede orde moge afgeloopen zijn; en dat de liefde voor het Huis van Oranje, vereenigd moge geweest zijn met de gehechtheid aan de constitutionele en parlementaire vormen welke, van vrijzinnige wanbegrippen ontdaan, als de gewijzigde voortzetting van den Nederlandschen regeringsvorm moeten worden beschouwd.' Was Groen bezorgd over wat de koning eventueel zou zeggen of over wat Mulder te berde zou brengen? Diens gehechtheid aan de constitutionele en parlementaire vormen was bepaald niet groot. En waarop doelde Groen met 'van vrijzinnige wanbegrippen ontdaan'? Moest er volgens hem toch weer een grondwetswijziging komen? Of waren de wanbegrippen datgene waarvoor de liberale kant in de discussies opkwam? Maar waarom dacht hij dan daarbij aan de Utrechters? Zo duidelijk dat zijn geestverwanten er iets concreet mee konden beginnen, was Groen nooit. Daarom kon Lintelo de Geer zich later ook veel beter vinden in wat Kuyper zei en organiseerde.

Koninklijke tranen

Tot de geschenken die Willem III in Utrecht ontving, behoorde vermoedelijk ook de bijgewerkte plattegrond van de stad, een nieuwe afdruk van die uit 1839 van Van der Monde, nu voorzien van een kroon en degens. Het kaartbeeld was natuurlijk aangevuld met het station 'van den Rijnspoorweg' en zoiets zal de koning meer geïnteresseerd hebben dan de lijstjes van de kerken. Maar ook die lieten zien dat er in Utrecht tussen 1839 en 1853 wat veranderd was. Bij de Hervormde kerken stond in 1839 nog de 'St. Catharinakerk, thans R.C. Garnizoenskerk'. Nu, in 1853, was de lijst op die plek leeg maar werd de Catharina vermeld bij de 'Roomsch-Kathol(ieke) kerken', en was op de kaart zelf de nieuwe Augustinus aan de Oude Gracht toegevoegd. De Catharinakerk, waarin ooit Voetius was begraven, was sinds 7 juni officieel de kathedraal van het aartsbisdom geworden. Minister Lightenvelt uit het kabinet-Van Hall had nog wel in Rome geprobeerd de aanwijzing van de steden Utrecht en Haarlem veranderd te krijgen, maar dat was niet gelukt. Het enige waartoe de Nederlandse overheid de bisschoppen kon verplichten was overleg te plegen over de vestigingsplaats voor hun bestuurstaken 'in het belang der openbare orde en rust'. Dat zij hun beslissingen in een andere plaats moesten uitvaardigen, maakte wel een vreemde indruk, maar alle bisschoppelijk gebruik van de kathedraal kon gewoon doorgaan.
De betuiging van hulde, die Mulder had willen organiseren, bleef buiten het officiële programma maar sterk in de Utrechtse herinnering door het schilderij ervan dat de koning aan de stad cadeau gaf. Een 33-jarige deelnemer beschreef het in zijn autobiografie nog met aandoening. 'Aan den morgen van den zaterdag van 's Konings vertrek bood een schaar van vierhonderd burgers [Rogier vermeldt zevenhonderd] met den rektor magnificus, professor Mulder, aan 't hoofd - een schoon man met een statige figuur - den vorst een album ten geschenke aan. Deze ontving ons op het binnenplein van Paushuize. Daar hoorde ik hem zeggen: "[...] wat men in den jongsten tijd gepoogd hebbe om de geschiedenis van 't Huis van Oranje van die van Nederland te scheiden dat zal nimmer gelukken. Beiden zijn onverbrekelijk één! Mijne Heeren ik zie tranen in uwe oogen; gij ziet ze in de mijne." 't Was een onvergetelijk ogenblik. En professor Mulder sprak bij ons uiteengaan 't woord van ieders hart: "Is het u als mij, dan hebt ge behoefte u huiswaarts te spoeden, om in de binnenkamer God voor zulk een Koning te danken". De zegslieden van Rogier gaven een iets andere tekst, maar over de koninklijke tranen en de slotwoorden van Mulder waren ze het eens. Het werd wel niet helemaal een 'Te Deum-gebeuren' zoals Boogman het later aanduidde - juist die kerkhymne klonk hier nergens, want met opzet was alle kerkenbezoek vermeden - maar toch een met recht - Stichtse afsluiting.
Het huldewoord van Mulder was uitgelopen op de zin: 'Dankbaar zijn wij, geliefde Koning, want Oranje waakt en zal waken'. Rogier vond dit een 'hoogdravende peroratie' en zag er het restant in van een oorspronkelijk andere, dat wil zeggen agressieve redactie. Maar louter retoriek van Mulder was dit toch niet. Hij gaf een variant van het enige grondwets-

artikel (169) dat sprak van 'De Koning waakt', namelijk 'dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat.' Het was in 1848 zelfs nog wat aangescherpt volgens de Franstalige versie van de grondwet van 1815 die driemaal 'Le Roi veille' had waar toen in de Nederlandse grondwet 'De Koning zorgt' had gestaan (artikel 195-196). De tekst van 1848 bleef gehandhaafd tot 1982. Het was niet-juristen niet aan te rekenen dat zij in de grondwettelijke 'Koning' juist de persoon bedoeld zagen, zeker met een zo menselijk werkwoord als 'waken', en dat Mulder dit nog eens aanscherpte door 'Oranje', ook persoonlijk bedoeld, toe te voegen. Het was het grondwetsartikel dat duidelijk maakte waarom Willem III probeerde boven de kerkverschillen te staan en ook de gedachten van minderheden recht te doen. Het artikel verdween uit de grondwet in 1982, onder andere om dit - volgens juristen - persoonlijk misverstaan. Nu, twintig jaar later, is de vraag toch geoorloofd of de Nederlandse samenleving er niet bij gebaat was geweest wanneer het als afzonderlijk aandachtspunt was gehandhaafd: 'de regering waakt dat alle kerkgenootschappen en geloofsgemeenschappen zich houden aan de gehoorzaamheid die zij aan de wetten van de staat verschuldigd zijn.' Het concrete verstaan, ook door ingezetenen die in andere culturen en rechtsstelsels zijn groot geworden, zou er bij winnen.

Oranje en de katholieken

Terug naar de Leidseweg op de zaterdagmiddag van 17 september 1853. Voor wie was de winst? Niet voor de rooms-katholieken, wier nieuwe bisschoppen na de onhandige introductie vanuit Rome uiterst behoedzaam moesten handelen en nu zelfs geen mogelijkheid hadden hun wijding of de ingebruikneming van de kathedraal tot iets openbaar feestelijks te maken. Niet voor de protestanten die hadden getoond hoe begrensd hun begrippen van verdraagzaamheid en gelijkwaardigheid waren. Niet voor de politici van wie Thorbecke te tactloos en Van Hall te vlot en te buigzaam leken te zijn, en die allen nog moesten leren hoeveel ruimte er voor een koning nog was binnen de structuren van een grondwet met verantwoordelijke ministers.

De volle winst was voor de koning, die katholieken niet verder van zich vervreemdde, die zijn zelfstandigheid tegenover politici had bewaard en voor teleurgestelde protestanten begrip toonde. Men kon zeggen: de protestantse kinderhand van Utrecht was gauw gevuld, maar gevuld was ze.

De koning had nog een lange terugweg naar Den Haag voor de boeg. Langer nog zou in tijd de weg zijn die 'Oranje' moest gaan om ook bij de katholieke onderdanen respect en vertrouwen te verwerven. Toch kwam het moment dat voor de dochter van deze koning na de hoogmis het 'Domine salvam fac reginam nostram et exaudi nos in die qua invocaverimus te' werd gezongen of gebeden, en dat er dan bij katholieken dezelfde gedachten jegens Oranje leefden als ooit die zwarte mannen op de Leidseweg hadden gehad.

Otto J. de Jong is emeritus-hoogleraar geschiedenis van het Christendom.

Bronnen

De Aprilbeweging is behandeld door H.P.H. Jansen in de 12-delige *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (red. J.A. van Houtte e.a.) deel X (Utrecht 1955) en door J.C. Boogman in de gelijknamige 15-delige serie (red. D.P. Blok e.a.) deel 12 (Bussum 1977). Verder in P.J. Oud, *Honderd jaren, 1840 - 1940* (2e dr. Assen 1954) en in L.J. Rogier, *Katholieke Herleving* ('s-Gravenhage 1956).

Voor het herdenkingsjaar 2003 redigeerden J. Vis en W. Janse de bundel *Staf en storm* (Hilversum 2002), waarin J.D. Snel 'een keuze uit de literatuur' geeft met aandacht voor wat er sinds 1953 verschenen is.

In dit artikel is bovendien geciteerd uit de volgende boeken en artikelen:

S.H. Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek* (2e dr., Nijkerk 1911).

M.Donkersloot- de Vrij, *De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde 1839* (Utrecht 1983).

J.L. van Essen (red) *Groen van Prinsterer, Schriftelijke Nalatenschap., Briefwisseling dl.5* RGP 175, ('s-Gravenhage 1980). Hieruit blz. 11 (1841), 225 (1850) en 273 (1853).

Hella S. Haasse en S.W. Jackman (red), *Een vreemdelinge in Den Haag. Uit de brieven van Koningin Sophie der Nederlanden aan Lady Mallet* (Amsterdam 1984).

J. Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit [Groningen]' (1914), opgenomen in *Verzamelde werken* VIII (Haarlem 1951) 214.

J. de Jong, *Rome een gevaar voor Nederland? De April-beweging* ('s Hertogenbosch 1926).

J. Lindeboom, 'Protesten tegen de concordaatsonderhandelingen van 1841', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* XVI ('s-Gravenhage 1921).

A.W. Reinink en J.A. Schuur (red), *Bouwen voor Utrechts universiteit* (Utrecht 1985) 74-75.

L.J. Rogier, 'Schrikbeeld van een staatsgreep' (1959), opgenomen in *Terugblik en uitzicht I* (Hilversum 1964).

H.J. Royaards, 'Vergelijking der nieuwe [...] concordaten', in: *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* I (Leiden 1829) en III (Leiden 1831).

Teksten van de *Grondwet* en van de *Wet van den 10den September 1853, S.102, tot regeling van het toezigt op de onderscheidene kerkgenootschappen.*

In een gesloten koets door Utrecht

De terugkeer van een aartsbisschop in stad en diocees in 1853

De gedenkpenning 1853 met de opwekking van het dochtertje van Jaïrus. Aan de keerzijde de wapens van de heropgerichte bisdommen. Alleen Breda werd voor het eerst zetel van een bisschop. Foto: Ruben den Heer Collectie Museum Catharijenconvent

Met het pauselijk besluit van Utrecht opnieuw bisschopszetel te maken claimde de katholieke gemeenschap haar deel van het nationale verleden. Dat ging verder terug dan de 16e eeuw. Die pretentie wekte de ergernis van de 'protestantse natie'. De eerste aartsbisschop, Joannes Zwijsen, bleef daarom liefst weg uit Utrecht.

Ton H.M .van Schaik

In het najaar van 1853 was het protestantse protest tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, opgestookt door de voornamelijk vanuit Utrecht georkestreerde Aprilbeweging, grotendeels weggeëbd. Bij enkele Amsterdamse katholieken rees toen het idee om ter herinnering aan het herstel een gedenkpenning te laten slaan die in heel Nederland zou moeten worden verspreid. Het ontwerp ervoor kwam van de bekende zakenman en schrijver J. Alberdingk Thijm. Hij ging uit van de passage uit het evangelie over de opwekking van het twaalfjarige dochtertje van Jaïrus (Marcus 5, 35 – 43). Nadat Jezus haar huis was binnengegaan, stelde hij de rouwende omstanders gerust door te zeggen: 'Het kind is niet gestorven, het slaapt.' Daarna sprak hij het kind zelf aan: 'Talita koemi' ('Meisje sta op'). 'Meteen stond het meisje op en liep rond.' Thijms idee werd uitgetekend door Louis Royer, de toenmalige directeur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten en Leopold Wiener sneed de penning, waarna de firma Langenhuysen in Amsterdam zich met de uitgifte ervan belastte. Op het grootseminarie Warmond werden er bijbelkundige bezwaren tegen het ontwerp van 'dat dochtertje' ingebracht en hoewel men negatieve zakelijke gevolgen van die kritiek verwachtte, zetten de initiatiefnemers toch door.

Op de voorkant van de penning kwam een traditionele voorstelling van het verhaal te staan met veel draperieën, een Victoriaans bed en een suikeren Jezus. Aan de keerzijde stonden de wapens van de vijf bisdommen met dat van Utrecht prominent in het midden, stuk voor stuk overdekt met de bisschopshoed met de overvloedige kwasten, en de datering met de dankbare vermelding van 'het herstel der bisschoppelijke hiërarchie onder het pausschap van Pius IX en in het vijfde regeringsjaar van de doorluchtige koning Willem III'.[1]

Katholiek 'historische coup'

Van die wapens en die hoeden zal niemand hebben opgekeken, maar het dochtertje van de synagogebestuurder zal behalve de professoren van Warmond ook andere Nederlanders, katholiek of niet-katholiek, wel te denken hebben gegeven. Het niet dode maar slapende meisje moest volgens Thijms idee de Nederlandse kerk voorstellen. Door het verdwijnen van de bisschoppelijke

organisatie in de laatste decennia van de 16e eeuw, was ze in een toestand van sluimering geraakt en leek het zelfs alsof ze dood was. Totdat de hand van God (en die van de paus) haar uit die schijndood opwekte en ze direct weer haar leven opnam. In deze voorstelling wordt voor de goede verstaander duidelijk dat het niet om een oprichting maar om een 'herstel' gaat van de oude zetels van de hiërarchie van 1559. Vooral Utrecht als zetel van de aartsbisschop moest dat herstel en die continuïteit symboliseren. Utrecht was ook voor de roomsen 'meer dan een plaats'[2], het was de residentie van de aartsbisschop Schenk van Toutenburg, die op 30 augustus 1580 onder demonstratief protestants psalmgezang in de Dom was begraven. Het was vooral ook de plek waar Willibrord zijn eerste kerkjes had gebouwd en waar hij als bisschop met instemming van de paus zijn vaste missiepost had betrokken. De keuze van Utrecht als zetel van de nieuwe aartsbisschop, waartoe men in Rome in december 1852 had besloten, was een bewuste greep naar de geschiedenis, een 'historische coup' van katholieke zijde. De paus en zijn Nederlandse adviseurs wilden ermee zeggen dat er behalve het protestantse verleden van de stad (en van heel Nederland) nog een andere geschiedenis was, die veel verder terugging dan die van de Reformatie, de Opstand tegen Spanje en de Unie van Utrecht in de 16e eeuw. Er was een nationaal-katholiek verleden dat zijn wortels had in de 8e eeuw, bij Willibrord en Bonifatius en de vele andere geloofsverkondigers van elders en uit onze eigen streken.

Behalve deze onmiskenbare boodschap aan de 'protestantse natie', was er nog een ander motief om Utrecht en Haarlem als bisschopszetels aan te wijzen. Dat was om de kleine oud-katholieke kerk en haar bisschoppen de doodsteek toe te brengen. Deze zich uitdrukkelijk nog als rooms-katholiek beschouwende groep had uit onvrede met het Romeinse beleid in 1723 eigenmachtig een bisschop gekozen en de band met de paus verbroken. Successievelijk had zij daarop bisschoppen gewijd van Utrecht, Haarlem en Deventer, alle drie zetels van het concordaat van 1559. Ook de oud-katholieken, veelal aangeduid als 'de Cleresie' en door de Rome-getrouwen ten onrechte als 'jansenisten' gebrandmerkt, hadden met die vestigingsplaatsen blijk gegeven van historisch bewustzijn, zij het in de ogen van Rome een vals bewustzijn. De paus bracht deze oud-katholieken een harde slag toe en zette hen in 1853 voor het dilemma zich te schikken onder de door hem benoemde bisschoppen of verder te gaan als minuscule 'schismatieke' kerk.

Naast de rol die deze beide godsdienstig-confessionele motieven speelden, was er met de nieuwe organisatie ook een maatschappelijke keus gemaakt. De Romeinse beslissing maakte duidelijk dat het zwaartepunt van de nieuwe Nederlandse kerkprovincie kwam te liggen waar de meest strijdbare, de meest zelfbewuste en de meest ontwikkelde katholieken woonden: niet in Brabant en Limburg, maar boven de rivieren. Hans de Valk wijst erop dat die keus voor Utrecht als aartsbisdom en niet voor 's-

Mgr. Joannes Zwijsen. Foto naar een staalgravure van F. Molenaar uit 1856.

Hertogenbosch van verstrekkende betekenis geweest voor het Nederlandse katholicisme en voor de Nederlandse samenleving als geheel.[3] De katholieken gingen in ons land actief meedoen, anders dan de conformistische en weinig actieve katholieken in het zuiden zouden hebben gedaan. In het noorden zouden de katholieken zich laten horen en op alle mogelijke manieren van hun aanwezigheid blijk geven. Zo zouden zij al doende het denkbeeld van Nederland als 'protestantse natie' van zijn vanzelfsprekendheid ontdoen.

Liefst niet in Utrecht

Wie vanaf het begin van de onderhandelingen zich tegen Utrecht als aartsbisschoppelijke zetel had uitgesproken, was degene die in 1853 als eerste die zetel zou gaan bekleden, de autoritaire apostolisch vicaris van Den Bosch, bisschop Joannes Zwijsen. Hij wilde niet alleen om persoonlijke redenen liever in Brabant blijven, hij hield ook zijn hart vast voor de reactie van protes-

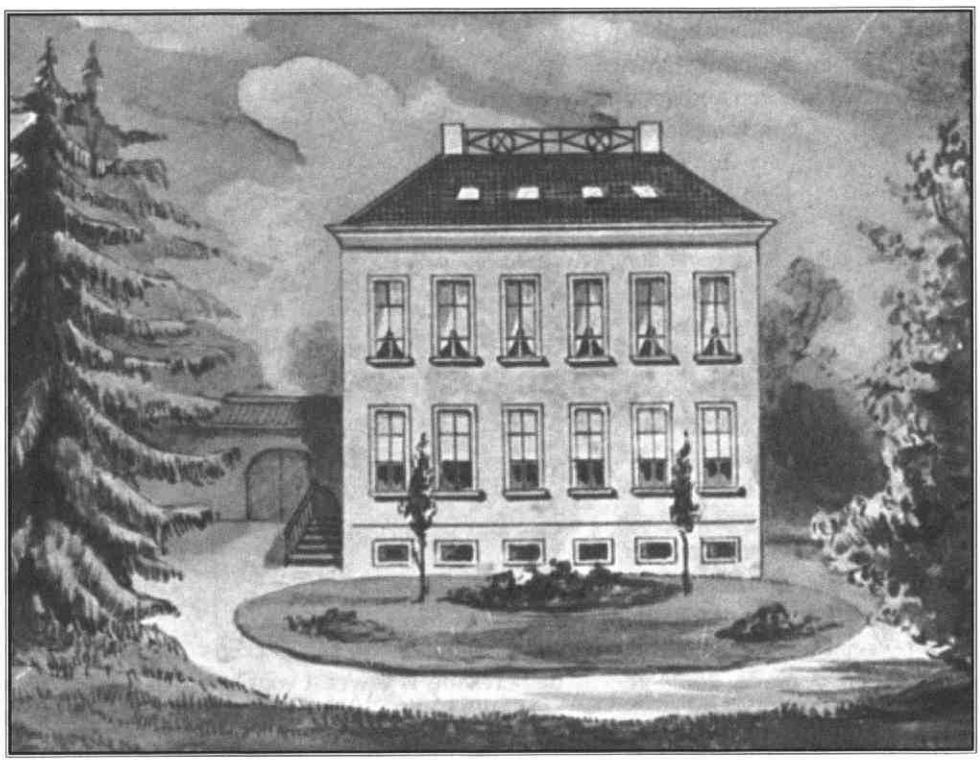

Huize Gerra, de Brabantse residentie van de aartsbisschop van Utrecht

tantse zijde op de keuze voor Utrecht. De pauselijke internuntius graaf Carlo Belgrado was het van harte met hem eens. Zwijsen wilde zonder problemen zo snel mogelijk bisschop worden, wat hem ook gelukt is.

Ook de Nederlandse regering vond dat het zwaartepunt van de rooms-katholieke kerkelijke organisatie in het zuiden zou moeten liggen en liefst niet in Utrecht. Die organisatie, waarin de kerkelijke instanties als gevolg van de nieuwe grondwet van 1848 volledig vrij waren, zou er anders uitzien dan men in Den Haag voor wenselijk hield. De paus besloot tot het oprichten van een Utrechtse kerkprovincie, en niet van een Bossche. Op aandrang van velen, vooral van prominente katholieke leken, kwamen er boven de rivieren twee bisschopszetels: Haarlem, waar F.J. van Vree bisschop werd, en Utrecht met Zwijsen als aartsbisschop, zeer tegen zijn zin. Dat wil zegen: niet tegen zijn zin aartsbisschop, maar wél tegen zijn zin in Utrecht. Er restte hem echter niets dan zich in gehoorzaamheid naar de beslissing van Rome te voegen. De politiek religieuze onrust van de Aprilbeweging, die haar epicentrum in Utrecht had, moet hem wel de tot weinig tevredenheid stemmende gedachte hebben ingegeven dat hij met zijn angstige voorgevoelens gelijk had gehad.[4]

Een geladen Oranjestemming

Sinds jaar en dag hangt in het Utrechtse stadhuis het monumentale schilderij met de aanbieding van de handtekeningen tegen de komst van een aartsbisschop, geschilderd door N. Pienemann, net als zijn vader bekend om een voor vorst en vaderland warm kloppend hart. Het is een blijvend getuigenis van het Utrechts-stedelijke antipapisme en de vereeuwiging van het historische moment waarop de hoogleraar natuurkunde en vooraanstaande groot-protestant Gerrit Jan Mulder (1802-1880) koning Willem III toespreekt, terwijl recht achter hem een gedienstige secondant een tweetal cassettes gereed houdt waarin de lijsten met handtekeningen zijn geborgen. Het toneeltje speelt zich af op de ook nu nog goed herkenbare binnenplaats van Paushuize - destijds zetel van de gouverneur des konings - op de namiddag van de derde dag van het geruchtmakende koninklijk bezoek aan Utrecht, 16 september 1853.[5] L.J. Rogier heeft uitgerekend dat op dezelfde dag en op ongeveer hetzelfde uur de nieuwe aartsbisschop incognito in een diligence van Van Gend & Loos door Utrecht reed, op reis van Den Bosch naar Den Haag.[6] Hij ging daar met de minister van r.-k. Eredienst, Lightenvelt, overleg voeren over de praktische uitvoering van de Wet op de Kerkgenootschappen, die acht dagen eerder door de Tweede Kamer was aangenomen.

Er heerste al een paar dagen een geladen Oranjestemming in de stad. Op straat werden liedjes gezongen die de koning in overweging gaven een staatsgreep te plegen: 'Ontneem de macht / Aan 't volk met kracht.' Bakker Wegerif in de Zadelstraat had een hor voor zijn raam staan waarop een bakker te zien was die een schietschop voor de oven houdt met daarop een naakt mannetje, waaronder te lezen stond: 'Wie zijn vorst niet wil beminnen,/ Schuift men zo de oven

binnen.' Onder de gegeven omstandigheden koos Zwijsen ervoor zo stilletjes mogelijk Utrecht te passeren. De enige die hem onderweg herkende, was de Brabantse conducteur, die ooit door de bisschop was geholpen. Uit dankbaarheid gaf hij hem een gesloten koets, waarin de bisschop, gekleed in het simpele zwarte 'statiepak' van de toenmalige Noord-Nederlandse clerus, nog veiliger zijn weg kon gaan. De onderwerpen waarover hij ging praten zouden de Utrechtse demonstranten zeker hebben geïnteresseerd, dat waren onder meer de erkenning van de bisschoppen, hun salaris en de portvrijdom die zij zouden genieten.

Op zijn gemak in Brabant

Een gevoelig punt, misschien het gevoeligste van alle, was de vestigingsplaats van de nieuwe bisschoppen. Zeker in Utrecht was dat een heet hangijzer. Zwijsen gaf de minister de verzekering dat de bisschoppen de regering op de hoogte zouden stellen van hun plaats van vestiging, van de indeling van de bisdommen in dekenaten en parochies, en van degenen die als dekens en pastoors zouden worden benoemd. Op 3 november kwam het Koninklijk Besluit af dat als aangegeven residenties van de bisschoppen waren erkend: Haaren voor Zwijsen, Sassenheim voor Van Vree, Hoeven voor de bisschop van Breda en Roermond voor de bisschop van die stad. In Utrecht, waar Zwijsen voor 1853 vermoedelijk nooit was geweest, en waar hij zich ook later nauwelijks zal vertonen, werd de zetel niet persoonlijk door hem in bezit genomen, maar door een zaakgelastigde, zijn secretaris en latere hulpbisschop J.P. Deppen. Deze nam 'per procuratie' de door de nuntius Belgrado voorgelezen benoemingsbrief in ontvangst, en legde namens Zwijsen de geloofsbelijdenis en de eed van trouw aan de paus af. In december van dat jaar is de aartsbisschop in de stad het vormsel gaan toedienen, maar hij deed dat alleen op nadrukkelijke aansporing van zijn vertrouweling en hoofdredacteur van *De Tijd* Judocus Smits, de enige man in Nederland van wie Zwijsen ooit adviezen opvolgde. Zwijsen bleef wonen in Haaren, aan de straatweg tussen Den Bosch en Tilburg, in het door hemzelf gebouwde Huize 'Gerra', zo genoemd naar het bisdom 'in partibus infidelium' ('in het gebied van de ongelovigen', in dit geval in de Egyptische woestijn) dat hem in 1842 was toegewezen. Later logeerde hij ook wel op het landhuis Sparrendaal in Driebergen, waar hij de bouw van het grootseminarie *Rijsenburg* kon volgen. Maar hij keerde liefst zo snel mogelijk weer terug naar Brabant, waar hij zich veel meer op zijn gemak voelde.

Van de Nieuwegracht naar de Maliebaan

Na Zwijsen is voor zijn opvolgers op de Utrechtse zetel de vestigingsplaats nooit meer een probleem geweest. Zijn vicaris-generaal (plaatsvervanger van de bisschop) Andreas Ignatius Schaepman was tevens pastoor aan de kathedrale kerk van St. Catharina en deken van de stad Utrecht. Als zodanig woonde hij op de pastorie aan de Nieuwegracht, het huis *Hogerhorst* op de hoek van de Catharijnesteeg.[7] Schaepman bleef daar toen hij in 1860 hulpbisschop werd. Toen Zwijsen acht jaar later tot zijn opluchting mocht bedanken voor Utrecht - hij bleef wel bisschop van Den Bosch - en Schaepman hem opvolgde, werd diens standplaats direct 'geschikt' verklaard. Daarmee woonde er vijftien jaar na het herstel van de hiërarchie geruisloos weer een aartsbisschop in Utrecht. Er klonk geen enkel protest en in het voorjaar van 1868 kon mgr. Schaepman aan zijn voorganger schrijven dat hij even ongemoeid over straat ging als vroeger.[8]

Hij en zijn opvolger Petrus Matthias Snickers, aartsbisschop van 1883 tot 1895, woonden in de oude pastorie van de St. Catharina, dat daarmee de weidse titel van 'bisschoppelijk paleis' droeg. In 1899 verhuisde aartsbisschop Van de Wetering naar het huis Maliebaan 40, dat tot op de dag van vandaag het adres van de rooms-katholieke bisschop is, herkenbaar aan het wapen van de bewoner dat boven de hoofdingang is aangebracht. De laatste decennia is de gangbare benaming ervan vereenvoudigd tot 'bisschopshuis'. Terecht, want je kunt veel van deze deftige patriciërswoning zeggen, maar een paleis is het niet. De verhuizing van de Nieuwegracht naar de Maliebaan had zelfs geen Aprilbriesje tot gevolg. Zestig jaar eerder, rond 1840, hadden protestantse stadgenoten elkaar opgewonden verhalen verteld over de neo-classicistische *Winkel van Sinkel* aan de Oudegracht met zijn reusachtige gietijzeren kariatiden. Dat werd zo'n indrukwekkend gebouw, dat moest wel het paleis worden van de met vrees en beven tegemoet gezie-

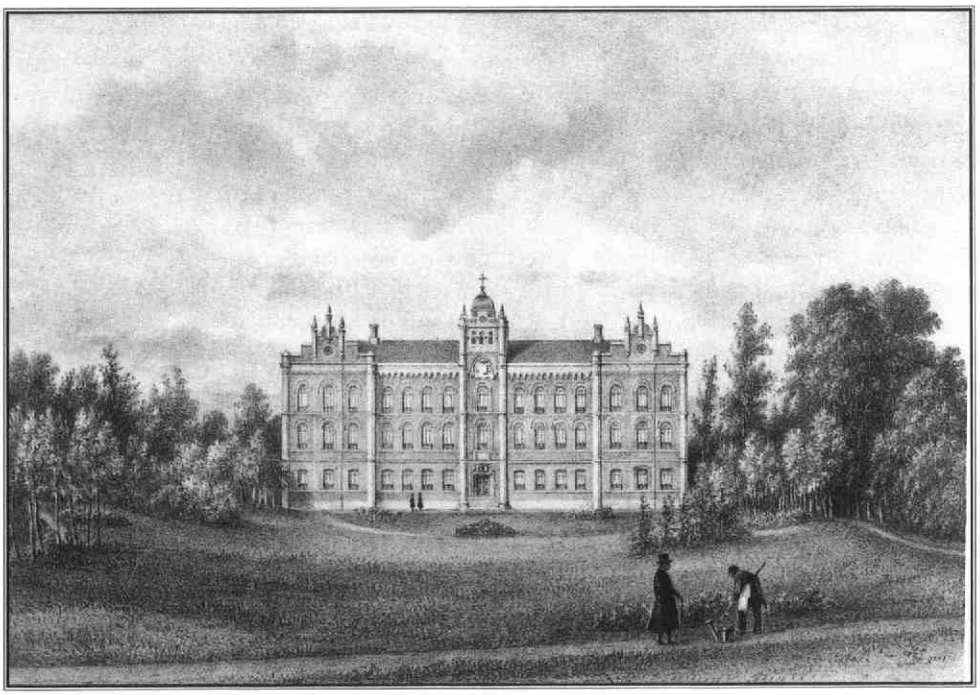

Het grootseminarie te Rijsenburg te Driebergen kort na de oplevering. Het complex werd in de jaren 1856-1859 gebouwd naar een ontwerp van architect H.J. van den Brink. Tekening door P.J. Lutgers, lithografie door J.D. Steuerwald, ca. 1860. HUA, Collectie Beeld. HUA, Collectie Beeld (Fotodienst).

ne aartsbisschop.[9]

Organisatie van bovenaf

Utrecht werd niet alleen katholiek opgewaardeerd als bisschoppelijke residentie, ook de gemeenschappen van katholieke gelovigen, tot dan toe 'staties' genoemd, kregen de hogere kerkrechtelijke status van parochies. De reorganisatie aan de top had gevolgen voor de basis. Op 10 april 1854 werd een *Algemeen Reglement voor de Parochiale Kerkbesturen* afgekondigd. De oude 'staties'en de oude regionale indeling van 'aartspriesterschappen' behoorden tot het verleden. Voortaan waren er parochies en dekenaten met welomschreven grenzen, met pastoors en dekens aan het hoofd, die in alles onder bisschoppelijk toezicht stonden. Zo werd de Utrechtse binnenstad, met een uitloper in Wittevrouwen, bij bisschoppelijk besluit van 21 augustus 1855 in zes parochies verdeeld. Dat waren: de St. Dominicus, gevestigd aan de Mariaplaats, de St. Augustinus aan de Oudegracht, de St. Willibrordus aan de Herenstraat (vanaf 1877 aan de Minrebroederstraat), de St. Catharina aan de Lange Nieuwstraat (vanaf 1853 tevens kathedrale kerk), de St. Martinus aan de Achter Twijnstraat en tenslotte, buiten de singels, de Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming aan de Biltstraat.[10] Voor elk van die parochies kwam er een kerkbestuur, dat de tijdelijke en stoffelijke belangen voor zijn rekening kwam. Dit college van 'kerkmeesters' stond onder het voorzitterschap van de pastoor, die benoemd werd door de aartsbisschop en die in zijn parochie feitelijk alleenheerser was. Voor de armenzorg werd per parochie een afzonderlijk lichaam in het leven geroepen, het parochiale armbestuur, samengesteld uit een aantal 'armmeesters.'

De bekroning van de organisatie van het aartsbisdom en de garantie voor het voortbestaan ervan was de bouw van het al genoemde grootseminarie *Rijsenburg*. Dat zou de theologische opleiding van de toekomstige priesters gaan verzorgen en opende in 1857 zijn poorten.[11]

De kerkrechtelijk vereiste oprichting van een kathedraal kapittel kreeg haar beslag aan het eind van 1858. Zwijsen had moeite gehad om daarvoor geschikte heren te vinden en was verder van menig: 'hoe minder leden hoe liever.'[12] Het werden tenslotte negen kanunniken, met Andreas Ignatius Schaepman, die al heel wat andere functies had, als proost (voorzitter). De taak van dit waardige college was de bisschop op diens verzoek van vrijblijvend advies te voorzien, en na zijn dood voor Rome een al even vrijblijvende voordracht van drie bisschopskandidaten te maken, de zogenaamde *terna*.

Zo werd 1853 behalve het jaar van de bisschoppen ook het jaar waarin de organisatie van de rooms-katholieke kerk in stad, bisdom en land haar beslag kreeg, waarbij aartsbisschop Joannes Zwijsen in het Utrechtse bij verstek als de krachtige organisator optrad. Dat schiep duidelijkheid allereerst voor de katholieken zelf, maar ook, soms tot hun schrik, voor de niet-katholieken. Ze merkten dat de roomsen niet alleen nooit weg waren geweest, maar dat ze zich ook nog eens publiek manifesteerden. Protestants Utrecht heeft tijd nodig gehad om met die situatie te leren leven.

Van enige opwinding over een aartsbisschop in Utrecht is na 150 jaar niets meer te merken. Reed de eerste aartsbisschop in een

afgesloten koets en een angstvallig *incognito* door de Utrechtse straten, anno 2003 fietst zijn opvolger frank en vrij van de Maliebaan naar de binnenstad. Daar zijn intussen van die zes parochiekerken van weleer er nog maar drie in gebruik: de Willibrordkerk aan de Minrebroederstraat, die in 1967 door het bisdom werd gesloten, maar vier jaar later door pater Winand Kotte en de zijnen liturgisch werd gekraakt. En verder de Augustinus en de Catharina, die sinds 1974 samen één katholieke binnenstadsparochie vormen.[13]

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van Oud-Utrecht

Het aartsbisschoppelijk paleis aan de Maliebaan (nr. 40), 1991. Het pand werd in 1868 gebouwd naar een ontwerp van architect N.J. Kamperdijk als woonhuis voor mr. H. Ameshof, president-directeur van de Nederlandsche Rhijnspoorweg-Maatschappij. Nadat deze woning in 1898 door aartsbisschop Van de Wetering was aangekocht, werden enkele uitbreidingen en verbouwingen uitgevoerd om het geschikt te maken voor zijn nieuwe bestemming. De voornaamste ingreep betrof de aanbouw van een privé-kapel in neogotische stijl voor de aartsbisschop en zijn huisgenoten.

Noten

1. Albers, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden dl.2* (Nijmegen, 1904) 565-570.
2. Hans de Valk, 'Meer dan een plaats. De keuze van Utrecht als aartsbisdom in 1853', in: Jurjen Vis en Wim Janse (red.) *Staf en Storm* (Hilversum, 2002) 37-63.
3. Idem, 63.
4. W.M. Peijnenburg, *Joannes Zwijsen, bisschop* (Tilburg, 1996) 133,138. Ook bij De Valk, a.w., 54-59.
5. Andere bronnen dateren deze gebeurtenis op 17 september. Zie het artikel van De Jong in dit nummer.
6. L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren* ('s-Gravenhage, 1953) 119; Peijnenburg, Zwijsen, 147-148; Albers, a.w., 506-507. De laatste vertelt in noot 2 op p.507 dat eerder bij het bericht dat mgr. Zwijsen zich in Utrecht zou bevinden gevreesd werd voor een aardbeving. Bovendien schetst hij de situatie in de stad gedurende het koninklijk bezoek en vermeldt hij de geruchten over een coup d'état. Of die praatjes enige grond hadden wordt door historici verschillend beoordeeld. Zie: J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840- 1858* (Bussum, 1978) 139.
7. Corjan van der Peet, 'Het aartsbisschoppelijk paleis aan de Maliebaan', in: *Paleizen in Utrecht* (Utrecht, 1986) 19-27. Over het huis 'Hogerhorst', de pastorie en bisschoppelijke residentie aan de Nieuwegracht: *Inventarissen der parochies in de stad Utrecht*, 112 (zie ook noot 9).
8. P.J.A. van Meegeren, *Katholiek Utrecht in de tweede helft van de 19e eeuw* (Utrecht, 1987) 21.
9. Sible de Blaauw, 'De kathedralen van 1853' in: *Staf en Storm*, 237 en noot 16 aldaar.
10. *Inventarissen van de archieven van de in 1855 opgerichte r.k. parochies in de stad Utrecht* (Utrecht, GAU, 1993) 22-23.
11. G.A.M. Abbink, *Honderd jaar Rijsenburg* (z.p., 1957) 7-8.
12. Peijnenburg, a.w., 229-230. Zie ook: M.Chr.M. Molenaar en G.A.M. Abbink, *Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht* (Baarn, 1995). 57. Daar wordt foutief 1859 als jaar van heroprichting van het metropolitaan kapittel genoemd.
13. Per parochie werden in 1855 een pastoor en twee kapelaans aangesteld. Met de kapelaan die er bleef aan de bijkerk van St. Martinus aan de Herenstraat zijn dat 19 priesters die full time in de zielzorg werkzaam waren. Op dit ogenblik werken er twee priesters en één diaken in het pastoraat in de binnenstad, de beide priesters van het *Opus Dei* buiten beschouwing gelaten.

Rooms vertoon in Utrecht

De Kromstaffeesten van mei 1953

Op weg van het Catharijneconvent naar de kathedrale kerk. Onder de baldakijn de kardinaal-legaat J.E. van Roey. Voor hem de kardinalen Frings (Keulen), links, en Griffin (Westminster). Verder v.l.n.r. de nuntius mgr. Paolo Giobbe en de bisschoppen Huibers (Haarlem) men naast hem coadjutor Alfrink (Utrecht), Mutsaerts (Den Bosch), met naast hem, nauwelijks zichtbaar Lemmens (Roermond), Baeten (Breda), A. Albers, karmeliet (apostolisch vicaris van Malang) en Hanssen (hulpbisschop van Roermond). De belangstelling aan de Lange Nieuwstraat is groot, katholieke zeeverkenners vormen een erewacht. Foto M. van Bommel, particuliere collectie

De nationale herdenking van 100 jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie had haar brandpunt in het Utrechtse stadion. De kleurrijke optochten, vol historisch hints voor jong en oud, staken de katholieken een hart onder de riem. De Kromstaffeesten waren zowel hoogte- als keerpunt van het Rijke Roomse Leven.

Ton H.M. van Schaik

Op zaterdag 16 en zondag 17 mei 1953, het zonnige weekend na Hemelvaartsdag, vierde de katholieke gemeenschap in Nederland de grote 'Kromstaffeesten' ter herdenking van het herstel der bisschoppelijke hiërarchie in 1853. De naam van de demonstratieve en kleurrijke manifestaties, 'Honderd Jaar Kromstaf', was bedacht door mr. Jan Derks, voor de oorlog bekend om zijn rechts-radicale denkbeelden, op dat ogenblik hoofdredacteur van het katholieke dagblad *De Tijd* en voorzitter van de Stichting 1853-1953. De festiviteiten speelden zich voor het grootste deel af in Utrecht, immers zetel van de aartsbisschop, en wel in het oude stadion Galgenwaard.[1] Het middelpunt van de feest was de speciale pauselijke gezant ('legatus a latere'), de toen 79-jarige Jozef Ernest kardinaal Van Roey (1874-1961). Deze boerenzoon uit Vorselaar in de Belgische Kempen, specialist in het kerkelijk recht en een solistisch bestuurder, bracht veel purperen geweld en een charmant Vlaams accent mee, maar weinig charisma en inspiratie.[2] Dat was geen echt probleem, want zijn taak was zuiver representatief. Hij moest ingehaald, toegesproken, verwelkomd en bewierookt, eerbiedig beluisterd, omstuwd door allerlei andere autoriteiten en tenslotte uitgeleid worden.

Receptie voor de ministers op de Maliebaan. V.l.n.r. kardinaal Van Roey, mgr. Alfrink, premier W. Drees en minister L. Beel. Achter hem ambassaderaad mgr. Jo Damen. Alles verloopt volgens schema, de klok wijst tien over zeven. Foto: ANP

Een krans voor Willibrord

Die zaterdag was de kardinaal-legaat rond 10.30 uur verwelkomd aan de Nederlandse grens bij Goirle, waarna hij rond het middaguur zijn entree deed in de Domstad. Op het Stadionplein maakte burgemeester De Ranitz zijn opwachting en zong een koor van enkele honderden schoolkinderen de hoge gast toe. Daarna reed de auto stapvoets de Adriaan van Ostadelaan uit, langs het Wilhelminapark en door de Ramstraat naar zijn logeeradres Maliebaan 40, het aartsbisschoppelijk paleis, waar coadjutor B.J. Alfrink zijn gastheer zou zijn. Op de Maliebaan hing de pauselijke vlag uit het bovenste raam, geflankeerd door die van België en Nederland, terwijl een overhuiving bij de voordeur de begroeting 'ten paleize' extra feestelijk maakte.

De keuze van Van Roey als pauselijk legaat verwees voor de goede verstaander rechtstreeks naar de bisdommenindeling van 1559, 'hersteld' in 1853, waarbij de aartsbisschop van Mechelen, de gehate Granvelle, als primaat der Nederlanden werd benoemd. De persoon van de pauselijke gezant in 1953 belichaamde dus een historische hint. En dat was niet alles, misschien niet eens het belangrijkste. Nog verder terug ging de herinnering aan Willibrord, de Engelse missionaris en de eerste bisschop met Utrecht als thuisbasis. Hij kreeg dan ook nog diezelfde zaterdagmiddag een krans bij zijn ruiterstandbeeld op het Janskerkhof. Het was een druk programma dat moest worden afgewerkt, want rond de klok van 19 uur kwamen regeringsautoriteiten de legaat van de paus begroeten. Zo kwam minister-president Willem Drees een minzaam glimlachende kardinaal de hand drukken, evenals de KVP-minister van Binnenlandse Zaken, Louis Beel, die zich aan de Maliebaan heel wat meer op zijn gemak voelde. Het toneeltje speelde zich af tegen de achtergrond van een reusachtig schilderij met een afbeelding van de *Pieta*, dat niet echt paste bij dit deftige protocollaire vertoon.[3] Veel meer dan een beleefdheidsgebaar van beide kanten was die receptie niet, want er was maar een half uur voor uitgetrokken.

Nog meer historische verwijzingen

Tegen half acht werd het tijd voor de liturgische ontvangst, die plaatsvond in de kathedrale kerk aan de Lange Nieuwstraat. In het daarnaast gelegen Catharijneconvent, toen nog onderdak van het *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst en het Goud- en Zilvermuseum*, verzamelde zich een indrukwekkend aantal hoge prelaten, onder wie twee kardinalen en alle Nederlandse bisschoppen. Onder een door Malthezer ridders in groot gala gedragen baldakijn betrad de legaat via de Lange Nieuwstraat de kathedraal. Daar nam hij plaats op de bisschopstroon van kardinaal De Jong om de begroetingstoespraak te aanhoren van de oudste Nederlandse bisschop, mgr. Lemmens van Roermond. Dit was het enige onderdeel van de viering waarbij ook de zieke kardinaal De Jong in persoon aanwezig was. Gezeten in een leunstoel opzij in het priesterkoor volgde hij de korte plechtigheid. De beide andere gepurperde heren belichaamden weer een ander deel van het verleden. Kardinaal Bernard Griffin, aartsbisschop van Westminster, vertegenwoordigde het land van Willibrord en de andere Engelse missionarissen, en kardinaal Joseph Frings was aartsbisschop van Keulen, waarvan het middeleeuwse bisdom Utrecht tot 1559 suffragaan (onderhorig) bisdom was geweest. De historische reminiscenties in de viering waren talrijk en duidelijk, tenminste voor wie de geschiedenis een beetje kende. Hier trad een volksdeel naar buiten met een sterk historisch bewustzijn, waaraan het ook aanspraken voor het heden en verwachtingen voor de toekomst wilde ontlenen.

Voorspel van het Mandement

Later in de zaterdagavond was er een grote en romantische demonstratie in het stadion die een soort troepenschouw inhield van katholieke organisaties op maatschappelijk en cultureel gebied.

Toegangskaart en programmaboekje met omslag van de Utrechtse kunstenaar Lambert Simon. De grote staf in het midden symboliseert het aartsbisdom Utrecht. Particuliere collectie

Vertegenwoordigers van de ministerraad, deze keer niet alleen Drees en Beel, maar ook Algera, Cals, Donker en Witte volgden vanaf een apart podium deze triomfantelijke parade die 'Manifestatie van Nederlanderschap' was gedoopt. Prof. L.J.Rogier, de Nijmeegse historicus die het grote gedenkboek *In vrijheid herboren* voor het grootste deel voor zijn rekening had genomen, mocht uitleggen waarom het allemaal te doen was: 'trouw aan het vaderland en zijn beste tradities, bovenal die van gewetensvrijheid, en een eerbied vol warme genegenheid voor de draagster van de kroon', koningin Juliana.[4] Veel vlaggen en wimpels, uniformen, emblemen en heraldische werkstukken gaven de plechtigheid de allure van een vooroorlogse happening uit het Rijke Roomse Leven, waarvan het in zekere zin een bekroning en in elk geval de afsluiting was. Het slotwoord van kardinaal De Jong, met veel moeite op de band opgenomen, via luidsprekers ten gehore gebracht en door de radio uitgezonden, had als thema de eenheid van de Nederlandse katholieken, niet alleen kerkelijk, maar ook politiek en maatschappelijk. 'Dierbare gelovigen van Nederland, blijft één, één', klonk het door het stadion. De ontkerstening, die zich in Europa en ook in ons land aankondigde, kon het beste worden tegengegaan door de eigen confessionele organisaties. Dat was niet alleen het standpunt van kardinaal De Jong, maar van het gehele episcopaat, zoals een jaar later uit het geruchtmakende Mandement zou blijken. Deze toespraak preludeerde daarop. Toen de schijnwerpers uitgingen en honderden fakkels het stadion werden ingedragen, werd een gedicht van Albert Welling gedeclameerd: 'Blijf bij ons Heer'. De bedenkers van de manifestatie wisten hoe ze de emoties moesten bespelen.

Eerste misviering op de televisie

De volgende dag deed het stadion dienst als openluchtkathedraal. De kardinaal-legaat droeg er voor tienduizenden mensen een pontificale mis op met alle *pomp and circomstance*, die daar, tot stichting van velen en tot ergernis van sommigen, voor het Tweede Vaticaans Concilie bij hoorden. De celebrant preekte

weinig verrassend over het bisschopsambt en het uitdelen van de communie door tientallen priesters verliep ordelijk. Een *schola cantorum* bestaande uit alle studenten van de Nederlandse grootseminaries zong de wisselende gezangen en de vaste gezangen van de gregoriaanse Paasmis. Het was de eerste misviering die op de Nederlandse televisie werd uitgezonden, onder regie van Jan Castelijns en met commentaar van de franciscaan Gilbertus Lohuis, een bekende volkspredikant die om zijn indrukwekkende stemgeluid ook wel *Lobertus Gilhuis* werd genoemd. De gelovigen hadden in hun katholieke krant kunnen lezen: 'Door het kijken naar de televisie-uitzending van ene heilige Mis voldoet men niet aan de verplichting tot mishoren, daar hiertoe ieders persoonlijke aanwezigheid vereist is'.[5] Het katholieke geloof was een geloof van duidelijke verplichtingen en strikte eisen, ook als het feest was.

Een speelse historische presentatie

Met de plechtige mis was het spektakel nog niet ten einde, want 'Meer dan 5.000 kindervoetjes staan aan de buitenkant van het stadion te trappelen van ongeduld. De jeugd wil op geheel eigen wijze tonen wat 100 jaar Kromstaf voor haar betekent'. Ook dit onderdeel, omlijsting voor de aanbieding van het *Huldeblijk* was weer bedacht door Jan Derks, in samenwerking met zijn collega Albert Welling, terwijl de regie in handen was van Anton Sweers (1903-1969), de oprichter van *Ons Lekenspel* (1934). De laatste had ervaring met het stadion en met kinderen, want in 1948 had hij op dezelfde plek bij het 40-jarig priesterfeest van kardinaal De Jong het spel *Als gij niet wordt als zij* (namelijk kinderen), opgevoerd, dat ook weer bedacht was door Jan Derks. Sweers was een druk baasje met heftige gebaren en een dwingende stem, die er alles aan deed om de groepen te laten marcheren langs de door hem geplande en gebaande wegen. Over de kinderpresentatie van 17 mei 1953 had hij geen klagen, zoals overvloedige foto's van het schouwspel, onder meer luchtopnames, aantonen. Allerlei historiserende en allegoriserende groepjes jongens en meisjes van de zesde klas paradeerden langs het glazen paviljoen van de kardinalen, de podia van de lagere autoriteiten en langs de volgepakte tribunes met de tienduizenden belangstellenden, die hier op een speelse manier hun geschiedenis zagen voorbijkomen. Voor de schoolkinderen betekende deze opvoering met de bijbehorende verkleedpartijen ook een lichtvoetige, maar blijvende kennismaking met de geschiedenis van hun katholieke voorouders, met wie ze zich even konden identificeren. De eerste geloofsverkondigers Servatius, Lambertus, Willibrord en Bonifatius draafden op en de velen die later vanuit Nederland in hun voetspoor zijn gevolgd. Een voornaam accent lag op de schoolstrijd in de 19e en het begin van de 20e eeuw, waarin de katholieke bevolkingsgroep (en de protestantse, maar die was niet te zien) de voor Europa unieke gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs had bevochten. De maquette van de geplande medische faculteit van Nijmegen, waarvoor de feestgave van een miljoen gulden bestemd

Beschermd door parasols luisteren de kerkelijke autoriteiten (v.l.n.r. Giobbe, Frings, Van Roey, Griffin en Alfrink) in het Utrechtse stadion naar Dr. F. Houben die het 'Huldeblijk' aanbiedt.
Foto M. van Bommel, particuliere collectie

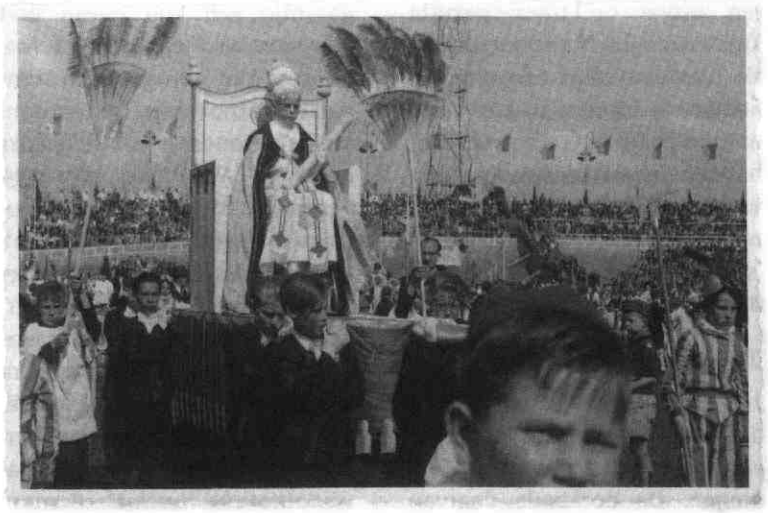

Miniatuur-paus wordt het stadion ingedragen. Er was duidelijk gezocht naar een zesdeklassertje dat een beetje op Pius XII leek.
Fotograaf onbekend, particuliere collectie

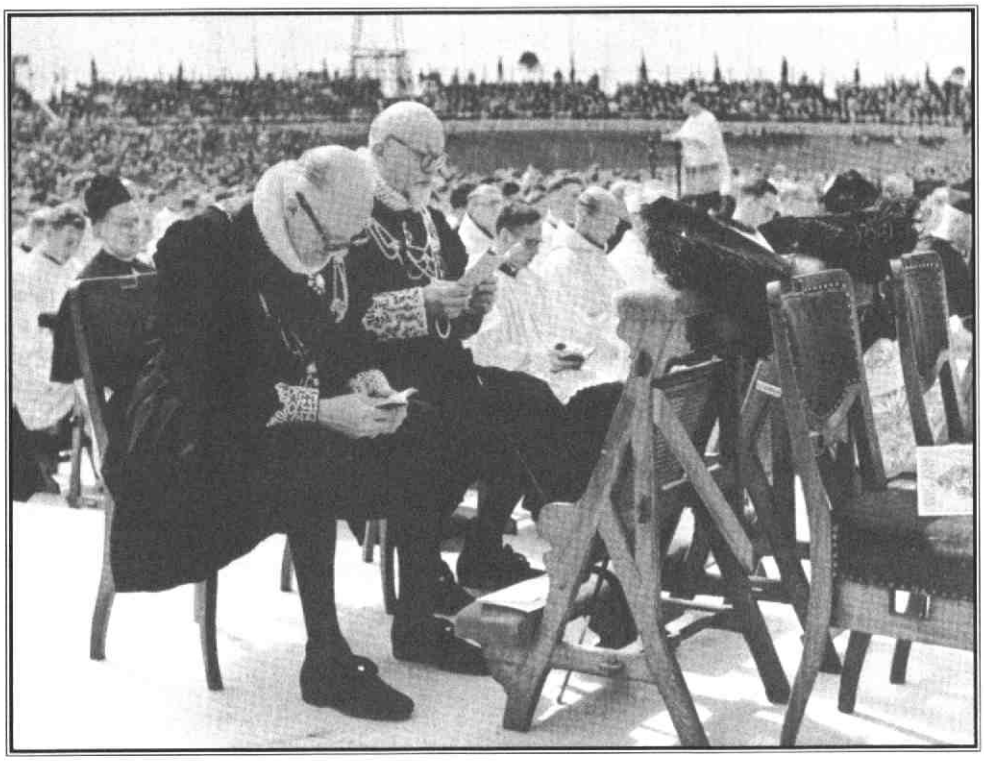

Twee Buitengewoon Geheim Kamerheren van de paus volgen de pontificale hoogmis in het stadion; op de stoel rechts een onbeheerd programmaboekje Fotograaf onbekend, uit M. van der Plas en J. Roes, De kerk gaat uit (1973)

was, vormde een soort apotheose. Maar ook Nederlandse missionarissen als Ferdinand Hamer, Peerke Donders en zuster Adolphine, Kaatje Dierix, uit Ossendrecht hadden een plaats in de stoet. De laatste werd zelfs in een draagstoel vervoerd door 'haar Chineesjes', terwijl ook een miniatuur-Pius XII in dezelfde setting maar in een iets luxueuzere uitvoering het veld van Galgenwaard werd opgedragen, omringd door de Zwitserse gardisten en twee, gezien de zomerse hitte uiterst functionele, Byzantijnse waaierdragers. Het is duidelijk dat de bekende en al jaren overal op touw gezette Kindsheidoptochten voor de missie hier een schat aan ervaring hadden te bieden. En kostuums natuurlijk. De fraters van Utrecht hadden de praktische uitvoering van een en ander voor hun rekening genomen, en ook zij konden 's avonds op een geslaagde onderneming terugzien.

Thorbecke in een kijkdoos

Een serieuze afsluiting vormde de aanbieding van de feestgave voor de R.K. Universiteit van Nijmegen. De oorkonde daarvan werd overhandigd door de pastoor van de door de watersnoodramp van 1 februari zwaar getroffen West-Brabantse parochie van St. Jan de Doper in Klundert. Het was alles bijeen een grote en geslaagde show, werk van het roomse driemanschap Derks, Welling en Sweers, zoals die kort na de oorlog, voor de opkomst van de televisie, nog werden georganiseerd. De inhoud van de redevoeringen cirkelde steeds om de grote daden uit het verleden, maar waarschuwde ook dat resultaten uit het verleden geen garantie gaven voor de toekomst. Wat die garantie wél kon geven was volgzaamheid jegens het kerkelijk gezag en een gesloten front van de katholieken. De tentoonstelling *Honderd jaar religieuze kunst in Nederland 1853-1953*, verdeeld over het Centraal Museum en het Catharijneconvent, ademde als geheel dezelfde tevreden sfeer.[6] Het was een leerzaam en eerlijk overzicht, er was veel moois te zien, maar opzienbarend was het nergens, en zeker niet gedurfd. De gewaardeerde kunstcriticus van de brave *Katholieke Illustratie*, Bernard Reith schreef dat er geen meesters van wereldformaat te zien waren of resultaten voor de eeuwigheid, maar wel respectabele pogingen. Het galaconcert in Tivoli met Hans Ponten en Herman Strategier als dirigenten was met composities van Strategier zelf en het *Te Deum* van Zoltan Kodály origineler.

Op een groter publiek van jong en oud afgestemd was een klein gebouwtje op het Janskerkhof, waarin in een donkere ruimte veertien kijkvensters stonden opgesteld. Daarin waren even zoveel taferelen te zien uit de geschiedenis van de katholieke gemeenschap in Nederland. De Dordtse kunstenaar Lou ten Bosch had de poppen, de interieurs en de buitenlocaties ervan ontworpen. Schaepman was er te zien op het spreekgestoelte van de Tweede Kamer, Pierre Cuypers achter zijn tekenbord en Nuyens onderweg in zijn dokterskoetsje. Maar meteen in de eerste kijkdoos liep, met een paraplu in de hand, Thorbecke over het Binnenhof, de grote man van de grondwet van 1848.[7] De bedenkers van dit historisch panopticum hadden zich heel goed gerealiseerd dat 1853 daarvan niet losgemaakt kon worden. Ook de meeste toeschouwers moeten dat anno 1953 nog hebben begrepen. Het werd althans bekend verondersteld, een situatie die in 2003 wel drastisch is veranderd.

Het roomse feest in Utrecht werd dankbaar gevierd als de kroon op de katholieke herleving, met alle fanfare en vertoon die daar in die tijd, vlak na de oorlog, nog bij hoorden. Bornewasser heeft erop gewezen dat '1953' ook het begin van een kentering laat zien.[8] Daarvoor moest men echter wel achter de schermen kunnen kijken, in de commissies die een en ander op touw zetten. Binnenskamers werd er inderdaad enige reserve geuit en gewaarschuwd voor triomfalisme, maar voor de bezoekers van de plechtigheden

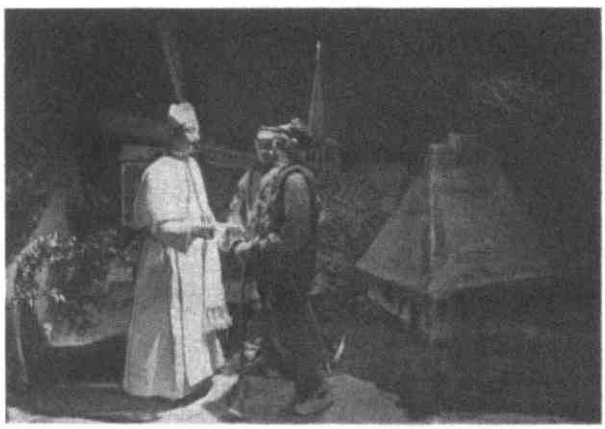

KIJKVENSTER Expositie

Op 28 April verrijst op het Janskerkhof te Utrecht een klein gebouwtje, waarbinnen in een donkere ruimte veertien verlichte kijkvensters zijn geplaatst, die karakteristieke momenten weergeven uit het leven van enige belangrijke katholieke figuren uit de geschiedenis der laatste honderd jaar.

Zij betreffen :

Thorbecke — Le Sage ten Broek — Broere — Van Son — Mgr Zwijsen — Schaepman — Pater van den Elsen — Ariëns — Poels — Alberdingk Thym — Nuyens — Cuypers — Ruys de Beerenbrouck — Kard. de Jong.

De poppen en de interieurs zijn ontworpen door Lou Ten Bosch, Dordrecht.

De tentoonstelling blijft geopend tot 19 Mei. Alle dagen van 9.00—21.00 uur. ENTREE *f* 0.40. KINDEREN *f* 0.20.

Groepen reductie. Catalogus verkrijgbaar.

Aankondiging 'Kijkvenster Expositie' in het programmaboekje.
Pater van den Elsen, norbertijn, grondlegger van de katholieke boerenvakbond
Particuliere collectie

was het een ongecompliceerd groot rooms feest. En oecumenisch kwam er al helemaal niets van de grond. Van katholieke kant is het wel voorzichtig geprobeerd, maar de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk gaf niet thuis. De kleine oud-katholieke kerk organiseerde een eigen kerkhistorische tentoonstelling met de veelzeggende titel '1250 jaar Kromstaf'.[9] Het is duidelijk dat het oecumenische gesprek en de oecumenische openheid nog niet aan een eerste begin toe waren.

Voor de Nederlandse rooms-katholieken was 'Honderd Jaar Kromstaf' een feest van dankbaarheid om wat bereikt was en een bevestiging van de eigen identiteit, een hoogtepunt en tegelijk een keerpunt. Dat laatste werd echter maar door weinig feestvierders in Utrecht vermoed, laat staan dat iemand dat vermoeden met zoveel woorden uitsprak.

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van Oud-Utrecht.

Noten

1. Een gedetailleerd overzicht van de feestelijkheden is te vinden in het ongepagineerde programmaboekje *100 Jaar Kromstaf.1953 Utrecht*, gedrukt bij Spin & Zoon te Amsterdam.
2. Zijn opvolger, kardinaal L.J.Suenens, vertelt in zijn memoires *Terugblik en Verwachting* (Tielt, 1991) 51-53 dat Van Roey indertijd door de ondernemende kardinaal Mercier tot vicaris was benoemd om in Rome zijn canonieke achterhoede te verzekeren. Als primaat van België stelde Van Roey zich moedig en principieel op tegenover het nazisme. Tenslotte rekent Suenens het nog tot Van Roeys verdiensten dat hij een beslissende rol heeft gespeeld bij de verkiezing van paus Johannes XXIII in het conclaaf van 1958.
3. Een beeldverslag in het themanummer van de *Katholieke Illustratie* 87 (1953) nr. 21 (22 mei).
4. Alle brieven en toespraken bij de herdenking zijn te vinden in *Eeuwfeest van het herstel der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland* (Utrecht / Antwerpen, 1953) en in *Katholiek Archief* 8 (1953) 437-472. In de laatste uitgave zijn ook foto's en een verslag van de festiviteiten opgenomen.
5. A. F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn, 1985) 231.
6. De catalogus van de tentoonstelling was getiteld *Honderd jaar religieuze kunst in Nederland 1853-1953* (z.p., 1953). Hij bevat onder meer een artikel van Jan Engelman, 'De religieuze beeldende kunst', 30-39.
7. Foto's van de veertien kijkvensters in het feestnummer van de *Katholieke Illustratie* (zie noot 3) 814-815.
8. Hans Bornewasser, '1953: Honderd Jaar Kromstaf. Kentering binnen de katholieke subcultuur', in: *Staf en Storm* (Hilversum,2002) 313-333.
9. De huidige aartsbisschop van de oud-katholieke kerk, Joris Vercammen, heeft in 2003, bij de herdenking van 150 jaar r.k. hiërarchie, nog dezelfde overtuiging: 'Ik feliciteer de rooms-katholieke kerk met de viering van het 150-jarig herstel van het bisschopsambt in Nederland, maar formeel klopt het niet, want de kerkelijke hiërarchie is nooit verbroken geweest. Eigenlijk zouden we het 1200-jarig bestaan van de katholieke kerk in ons land moeten vieren' (Geciteerd in *VolZin. Opinieblad voor geloof en samenleving* van 6 juni 2003).

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?

U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. Pastoor Ohllaan 25, Vleuten, T. 030-233 66 99
www.hermans-schuttevaer.nl

Weten wat uw huis waard is? Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waarde-volle informatie op.

ERA NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- *Aan- en verkoopbegeleiding van historische woonhuizen*
- *Taxaties voor hypotheken, nalatenschappen en boedelverdelingen*

Muus & IJzerman

Makelaardij in onroerende zaken BV | Maliebaan 48
Postbus 14014 | 3508 SB Utrecht T 030 - 234 00 08 | www.muus-ijzerman.nl

NVM ISO 9002

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- **VERBOUW**
- **NIEUWBOUW**
- **RESTAURATIE**
- **ONDERHOUD**

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen bedrijfsjuristen

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

76e jaargang

2003

Onderdak voor Utrechtse 20e eeuwse kunst

Jan van der Heyden en zijn schilderij van stadhuis en Stadhuisbrug

Geschiedenis van de Engelse kerk in Utrecht

Een rijke boer anno 1788

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

PK (-:

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Workum

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB : UTR V 46 AB-IC

178 'Nieuw' schilderij van stadhuis

In de hal van het Utrechtse stadhuis hangt sinds enige tijd een nieuwe aanwinst: het schilderij dat Jan van der Heyden rond 1700 maakte van stadhuis en Stadhuisbrug. De schilder, beter bekend als uitvinder van de brandspuit, creëerde een sfeervolle fantasie die de toeschouwer ter plekke kan vergelijken met het heden.

182 Holy Trinity Church

Vanaf de 15e eeuw wonen er in Utrecht Britse migranten van wie de meesten behoren tot de Anglicaanse kerk. Pas sinds 1912 heeft deze gemeenschap een eigen 'Engelse kerk': de Holy Trinity Church, gesticht door de echtparen Bingham en Twiss. De gouvernantes van voor de oorlog hebben inmiddels plaats gemaakt voor Engelstalige studenten en contractarbeiders én steeds meer Nederlanders.

187 / 190 Jaar van de boerderij ten einde

Ter afsluiting van het Jaar van de boerderij twee afleveringen van 'Boerderijen in de provincie Utrecht': Wat deed en bezat een rijke boer anno 1788? En: Welke boerderij werd Boerderij van het jaar in Utrecht en waarom?

> Inhoud

	172	*Van de bestuurstafel*
	173	*Cultureel Erfgoed*
Marion Cornélie van Oudheusden	174	*Een onderdak voor Utrechtse kunstcollecties* *De Stichting Kunstcollecties Utrecht 1900 - 2000*
	176	*Literatuursignalement*
Erik Tigelaar	177	*Utrechtse straatnamen 6: Ridderhofstad*
Jos de Meyere	178	*'Pryslyk en verwonderlyk'* *Utrechts stadhuis en Stadhuisbrug geschilderd door Jan van der Heyden*
Arnold Rietveld	182	*De Engelse kerk in Utrecht* *De stichting en geschiedenis van Holy Trinity Church Utrecht*
Nettie Stoppelenburg	187	*De inventaris van de hoeve van Gerrit Langerak* *Boerderijen in de provincie Utrecht 6*
Nanette Vugts	190	*De Utrechtse boerderij van het jaar 2003* *Boerderijen in de provincie Utrecht 7*
	192	*Jubileumtoespraak*
	193	*Agenda en berichten*

Van de bestuurstafel

Lustrumviering en een dure dame

P.A. Blok, voorzitter

Begunstigd door fraai weer hebben we ons lustrum kunnen vieren. Van menig lustrumganger hebben bestuursleden begrepen dat opzet, inhoud en uitvoering van het lustrum zijn gewaardeerd. Met name de beide lezingen en de ongedwongen lunch in het fraaie Paushuize werden genoemd, maar daarmee doe ik de andere onderdelen te kort. Dat het programma aansprak bleek ook wel uit het grote aantal belangstellenden, dat de capaciteit van Senaatszaal en Paushuize overschreed. De grens moest bij 124 deelnemers worden gelegd en dat betekende dat helaas niet alle aanmeldingen konden worden gehonoreerd. Onze dank geldt de lustrumcommissie, die het programma samenstelde, de organisatie verzorgde en de regie voerde. Van beide lezingen hebben al onze leden gelukkig kennis kunnen nemen, nu die in het vorige nummer van het tijdschrift zijn afgedrukt.

Voor de toen aanwezigen ga ik nog kort in op een spijtig voorval rond één der lezingen, waarvoor wij de inleider mondeling en schriftelijk onze verontschuldigingen hebben aangeboden. Het was zaak geweest op een andere wijze aandacht te vestigen op het verstreken zijn van de tijd en bovendien gelegenheid tot afronden te bieden. Ter toelichting diene dat tijdsdruk was komen te liggen op het ochtendprogramma vanwege later ontstane verplichtingen van de commissaris van de Koningin. Dat neemt evenwel niet weg dat er gehandeld had dienen te zijn, zoals aan de inleider en hierboven beschreven.

Het slot van dit lustrumjaar wordt op 7 december gevormd door de presentatie van ons Jaarboek. Die doopplechtigheid vindt plaats in de Domkerk en zal in het teken staan van het nakende Domjaar 2004. Ook de Van der Monde-lezing op 17 februari zal de gotische bisschopskerk als thema hebben, al zal die worden uitgesproken op de traditionele locatie, de romaanse Pieterskerk.

Een jaar geleden is in onze ledenvergadering gesproken over de Kroniek. Voorwaarde om verder te gaan was onder andere dat die een representatief beeld zou bieden van wat in de loop van een jaar in stad en provincie is voorgevallen. Dát nu blijkt in de praktijk niet haalbaar. Te veel edities van kranten en bladen en een te grote afhankelijkheid van derden maken het vervaardigen van een echt representatieve Kroniek niet mogelijk. Daarom heeft het bestuur helaas moeten beslissen de Kroniek in den vervolge te beperken tot de stad.

Verder is het voor het bestuur zaak nog wat meer stil te staan bij de lengte van onze financiële polsstok. In mijn vorige column gaf ik al aan dat het rendement van het vermogen van onze Stichting thans lager is dan drie jaar geleden verwacht mocht worden. Daar komt nog Sabine bij. Wat, u kent haar niet? Ik doel hier niet op de Sabijnse, noch op de martelares, die circa 126 in Umbrië of te Rome werd onthoofd. Neen, ik bedoel met Sabine heel prozaïsch *Stichts Algemeen Bibliografisch Netwerk*. Die Sabine biedt een database van bijna 20.000 titels van boeken en artikelen. Die titels kan men thuis vinden, maar voor de inhoud moet men naar bibliotheek of archief. Daarom komt nu als volgende fase het rechtstreeks thuis kunnen oproepen van de artikelen. Voor het pilot-project is onder andere Oud-Utrecht gekozen 'met name vanwege de hoge kwaliteit, het lange bestaan en de provinciale betekenis van uw vereniging'. U ziet dat ik citeer en mij niet aanmatigend opstel. Ongeveer 2.700 pagina's van tijdschrift en jaarboek, te beginnen vanaf het einde der registers, zullen in de pilot gratis gescand worden en later op de website worden gezet. Oud-Utrecht produceerde tot dusverre echter ruim 25.000 van die bladzijden. Voor het scannen van de resterende 22.500 pagina's worden kosten berekend. Ook al zal het mogelijk verkrijgen van een substantieel subsidie werkelijkheid worden, dan nog blijft het eveneens resterend substantieel bedrag voor onze rekening.

Het bestuur heeft in principe de bereidheid uitgesproken om na het pilot-project verder te gaan met het ontsluiten van onze rijkdommen. Zeer duidelijk ligt dat in lijn met het eerste deel van onze doelstelling: het beoefenen en verspreiden van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht. Met de thans nog niet bekende kosten, die waarschijnlijk wel gespreid kunnen worden over meerdere jaren, moet echter nu al rekening worden gehouden. Ja, Sabine is een aantrekkelijke, doch dure dame.

Oud-Utrecht blijft ook in het nieuwe jaar een actieve vereniging, die u, leden, heel veel weet te bieden. Daarvoor zetten de vele vrijwilligers en het bestuur zich in. Wanneer dat wordt gewaardeerd, verheugt zulks hen, die voor de organisatie tekenen.

Het bestuur wenst de vrijwilligers en de overige leden graag een gezond en voorspoedig 2004 toe. Bovendien wensen wij Oud-Utrecht dankzij u in 2004 veel nieuwe leden toe. Vast dank voor uw inzet! U gunt het anderen toch ook!

Erfgoed en de nieuwe cultuurnota

ERROL VAN DE WERDT

Deze zomer stuurde de nieuwe staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, mevrouw M. van der Laan, een nieuwe *Cultuurnota 2004-2008* naar de Tweede Kamer. De nota neemt ook het cultureel erfgoed, waaronder monumentenzorg, archeologie, landschapsarchitectuur en stedenbouw, onder de loep. Belangrijk verschil met vorige nota's is dat de staatssecretaris deze keer niet weer met nieuwe prioriteiten aan komt zetten. Hierdoor zou dat wat in de vorige beleidsperiode is opgebouwd en soms al ten uitvoer is gebracht slechts een kort leven zijn beschoren. Dat is weinig effectief. Beleidsinflatie heet dat. Dat betekent in ieder geval dat de in de vorige column genoemde *Nota Belvedère*, waarin de actuele bouwpraktijk en cultuurhistorie samen worden gebracht, verder ter hand kan worden genomen. Dat is belangrijk, omdat het behoud en benutting van het cultureel erfgoed kwaliteit toevoegt aan de culturele dimensie van de ruimtelijke ordening. Daardoor worden de kansen op een draagvlak in de samenleving en op financiële ondersteuning ook groter.

Wat wil de staatssecretaris verder? Ze wil de regelgeving en bureaucratie terugbrengen en de eigen verantwoordelijkheid van burgers en samenleving vergroten. Het is haar overtuiging dat de kwaliteit van kunst en ander erfgoed alleen goed tot zijn recht komt wanneer zij in vrijheid kunnen gedijen. Zij erkent het belang van een kwalitatief hoogwaardig cultureel leven. Wat het cultureel erfgoed aangaat, spreekt zij over het samenbindend vermogen van culturele erfgoed voor de samenleving. Voor haar is het echter niet een veilige haven om je nostalgisch in beschermd te weten. Kennis van dit erfgoed draagt volgens Van der Laan bij aan een cultureel zelfbewustzijn dat onmisbaar is in een multiculturele samenleving. In die toegevoegde waarde voor de samenleving ziet zij een rechtvaardiging voor ondersteuning van kunst en cultuur in het algemeen en erfgoed in het bijzonder. Haar uitdaging zoekt zij niet in het formuleren van nieuwe beleidsdoelen maar in de verbreding van het cultuurbeleid. Zij pleit voor versterking van de samenhang met het onderwijs, (cultuureducatie) ruimtelijke ordening (kwaliteit van leefomgeving en architectuur) en economie (vormgeving). Zij wil ook meer samenwerken met andere partijen.

Het zijn allemaal lovenswaardige uitgangspunten maar hoe wordt het vertaald naar de dagelijkse praktijk? Uitwerking volgt in een aanvullende nota die zij dit najaar aan de kamer zal aanbieden. Sleutelwoorden zijn samenhang tussen de actuele bouwpraktijk en cultuurhistorie, minder regelgeving, verbreding van het cultuurbeleid en het delen van verantwoordelijkheden tussen de verschillende overheden. Opmerkelijk is wel dat de nota, ondanks deze mooie voornemens, de cultuursector in 2004 een bezuiniging van 1,2 miljoen in vooruitzicht stelt en vanaf 2005 19 miljoen.
Verantwoordelijkheid voor monumentenzorg wordt ten dele naar lagere overheden en het particulier initiatief doorgeschoven. De enige winst die ik zie is een vereenvoudigde regelgeving en bureaucratie bij subsidieaanvragen, maar dan moet er wel wat te verdelen zijn. Daarbij komt nog dat er sinds het aannemen van de Monumentenwet van 1988 veel is veranderd. Na de Tweede Wereldoorlog was het de landelijke overheid die vanuit één hand de wederopbouw regisseerde en uitvoerde, nu lijkt het of ineens iedereen en daardoor misschien niemand zich meer primair verantwoordelijk voelt en dat alles onder de vlag van de behoefte aan decentralisatie. Meer afstand nemen als rijksoverheid is zeker een goede zaak, maar die mag niet leiden tot een situatie waarin de rijksoverheid zich niet meer eindverantwoordelijk voelt voor die gedelegeerde zorg voor monumenten.

Nederland kent meer dan 50.000 rijksmonumenten en 300 beschermde stads- en dorpsgezichten. Het aantal aanvragen om in aanmerking te komen voor de status van rijksmonument neemt nog steeds toe. Er is sprake van een uitbreiding van meer dan 200 rijksmonumenten per jaar. Het begrip monument wordt tegenwoordig breder gehanteerd waardoor de reikwijdte voor de zorg en de kosten groter worden. Om die taak naar behoren te kunnen blijven uitvoeren zal de rijksoverheid, in een tijd van bezuinigingen, de criteria om in aanmerking te komen voor een rijksmonument alleen nog maar verder aanscherpen. Gevolg is waarschijnlijk dat monumenten die in het oude regime op lokaal en regionaal niveau nog wel in aanmerking kwamen voor rijksbijdragen, buiten de boot gaan vallen. Zeker op lokaal niveau zal hergebruik en herbestemming van monumenten belangrijker worden bij behoudsplannen. Gezien deze ontwikkelingen lijkt de rol van de Vereniging Oud-Utrecht en een goede samenwerking met de lokale overheid van steeds groter belang, zeker in een stad als Utrecht met een naar verhouding groot aantal monumenten en potentiële monumenten op een betrekkelijk klein stukje openbare ruimte.

Een onderdak voor Utrechtse kunstcollecties

De Stichting Kunstcollecties Utrecht 1900 - 2000

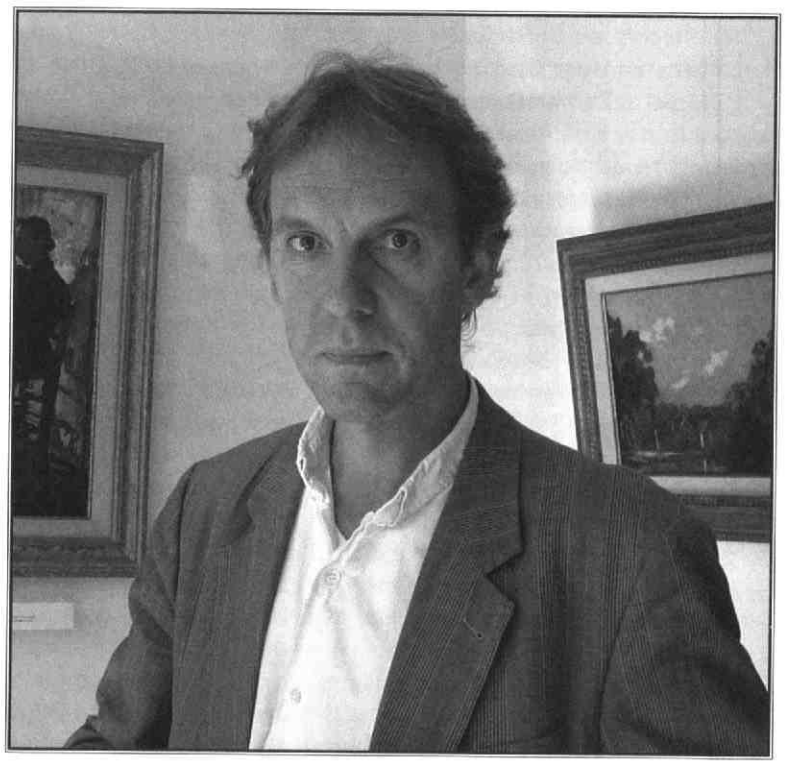

Jaap Versteegh
Foto: Joke van Veen

Het is het angstvisioen van menig kunstliefhebber: een boeiende kunstverzameling, vaak een nalatenschap, wordt weggegooid, simpelweg omdat niemand weet wat de waarde is of wat er mee te doen. De Stichting Kunstcollecties Utrecht 1900-2000, geesteskind van uitgever Hans Uijtdewilligen, wil onderdak bieden aan bedreigde kunstvoorwerpen uit stad en provincie Utrecht.

MARION CORNÉLIE VAN OUDHEUSDEN

Werken van bekende Utrechtse schilders als Pyke Koch, Mondriaan of Moesman of een meubelstuk van Gerrit Rietveld vinden hun weg wel naar de diverse openbare collecties. Hun status is 'erkend' en daarmee is hun lot relatief zeker. Dit geldt niet zo vanzelfsprekend voor het kwalitatief goede en vaak bijzonder interessante werk van tal van minder bekende kunstnaars, zoals de sierkunstenaar Hans Mengelberg of de beeldhouwer Cris Agterberg. Om te voorkomen dat hun werk verloren gaat bij het uiteenvallen van meest particuliere collecties is de Stichting Kunstcollecties Utrecht 1900-2000 (SKU) in het leven geroepen.

Vergeten collecties

Het initiatief voor dit project dateert al uit 2000. Toen nodigde uitgever Hans Uijtdewilligen een aantal vertegenwoordigers uit van verschillende culturele en wetenschappelijke instellingen zoals Museum het Catharijne Convent, het Utrechts Archief en de Universiteit Utrecht, aangevuld met enkele belangstellenden. Met hen besprak hij hoe verschillende lokale en regionale kunstcollecties, die binnen de bestaande openbare collecties buiten beschouwing bleven, toch voor de toekomst bewaard zouden kunnen blijven.

Uijtdewilligen gaf onder de serietitel *de Nobelreeks* bij zijn eigen uitgeverij Optima in Vianen enkele monografieën uit over Utrechtse kunstenaars uit de 20e eeuw. Hij had ontdekt dat er op meerdere plaatsen in en rond Utrecht collecties beeldende kunst lagen te verstoffen die, als de eigenaren zouden komen te overlijden, dreigden te verdwijnen.

In navolging van de *Stichting Schone Kunsten rond 1900*, ooit opgericht door de nazaten van Nederlandse kunstenaars die rond de vorige eeuwwende actief waren, besloten de aanwezigen tot de oprichting van een stichting die zich over deze bedreigde collecties kon ontfermen. Omdat niemand kans zag als voortrekker op te treden, kwam het er echter niet van. Pas in het voorjaar van 2003 werd het project nieuw leven ingeblazen.

Uijtdewilligen, voor wie kunst een echte passie is, kwam tijdens de voorbereiding van een nieuw deel in de Nobelreeks, een monografie over de Utrechtse beeldhouwer Steph Uiterwaal in contact met de schrijver van dit boek, de beeldend kunstenaar en kunsthistoricus Jaap Versteegh. Die had in het verleden geruime tijd als kunstrecensent voor het *Utrechts Nieuwsblad* geschreven, als beeldend kunstenaar verschillende malen in Utrecht geëxposeerd, als docent vele ja-

ren les gegeven aan verschillende kunstvakopleidingen en hij had als kunsthandelaar een gedegen kennis van de kunstmarkt. Gezien zijn kennis van verschillende aspecten van de beeldende kunst vroeg Uijtdewilligen aan hem of hij als voorzitter van de op te richten stichting wilde proberen het project vlot te trekken. Na ampele overwegingen stemde Versteegh hierin toe en toog hij aan het werk.

Ambitieuze doelstellingen

Jaap Versteegh: 'De statuten van de SKU spreken meerdere doelen: het bijeenbrengen, beheren, conserveren, restaureren en exposeren van kunstvoorwerpen, het verrichten van onderzoek, het doen uitgeven van monografieën, studies en andere publicaties en tenslotte het onderbrengen van de kunstvoorwerpen in een openbaar toegankelijke instelling. Het spreekt voor zich dat je voor de realisering van zo'n ambitieus project een gedegen netwerk binnen cultureel Utrecht moet hebben.'

Versteegh startte dan ook met het formeren van een bestuur. Daarin zijn nu niet alleen organisaties als het Catharijne Convent, het Utrechts Archief en de universiteit vertegenwoordigd (de laatste met liefst drie kunsthistorici), maar ook de bekende Utrechtse galeriehouder André Jas (voor de contacten met de Utrechtse kunstenaars), een notaris en een bedrijfseconoom.

Versteegh: 'De stichting biedt geen betaling voor een op te nemen collectie en we gaan dus ook geen concurrentie aan met de gevestigde kunsthandel. Daarvoor in de plaats bieden we een heel repertoire aan andere 'zorg' voor de veelal kwetsbare stukken: onderzoek naar het werk zelf en de maker, conservering van het stuk, het verzorgen van goed onderdak en het mogelijk maken van publicaties.'

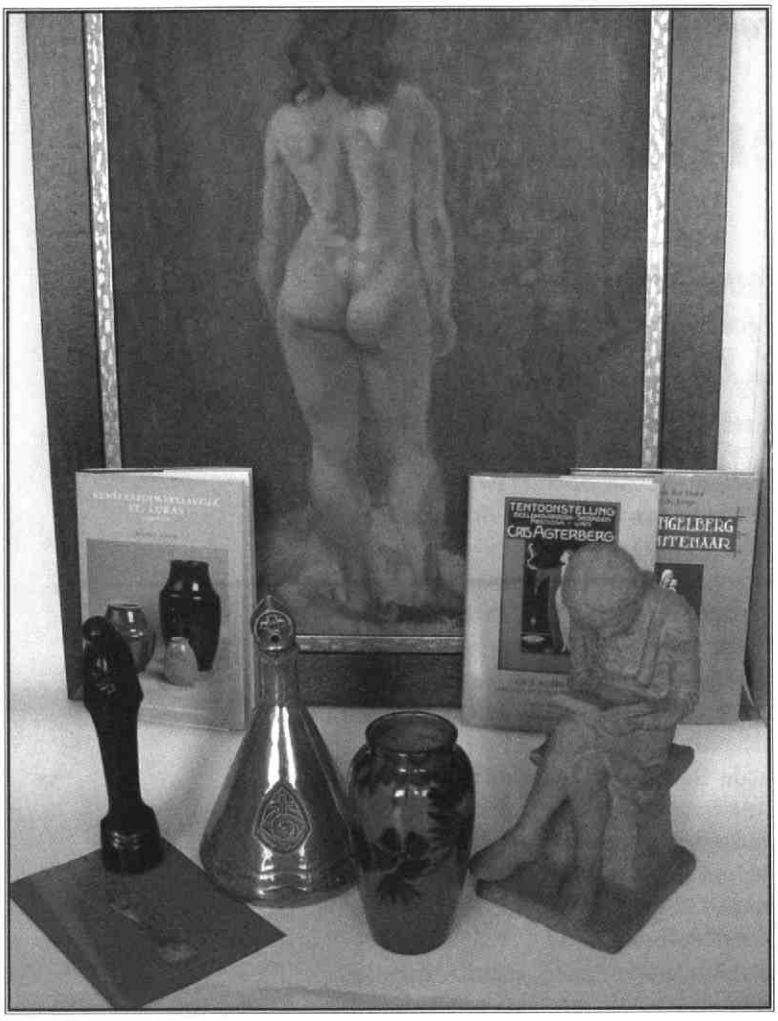

Enkele 20e eeuwse Utrechtse kunstwerken. V.l.n.r.: 'Madonna met kind' (rozenhout) door Steph Uiterwaal, aardewerk wijwaterkaraf door Wim Harzing in opdracht van Van Rossum Utrecht, vaas door St.Lukas (Maarssen) en 'Hanna lezend' (terra cotta) door Klaas II Mobach die ook het olieverfschilderij maakte. Daartussen enkele delen uit de Nobelreeks van uitgeverij Optima, Vianen.
Foto: Jaap Versteegh

Geen eigen museum

Nadrukkelijk stelt de stichting dat zij geen eigen museum wil beginnen. Versteegh: 'Als een aangeboden stuk eigenlijk het best op zijn plek is in de collectie van een museum of archief, dan proberen we het daar ook terecht te laten komen. Immers: het behoud en de conservering van het stuk staan voorop, niet het eventueel vormen van een eigen stichtingscollectie. Een aparte selectiecommissie ziet toe op de kwaliteit van de collectie. We nemen niet zomaar alles aan wat aangeboden wordt. Het gaat trouwens niet alleen om collecties, maar natuurlijk ook om losse kunstwerken, die voor opname in de collectie in aanmerking komen. Denk bijvoorbeeld aan een enkel beeldhouwwerk of gevelsteen, geïncorporeerd in een gebouw dat op de nominatie staat te worden gesloopt.'.

Tot de startproblemen waar de nieuwe stichting nog mee kampt hoort het vinden van een veilige depotruimte om de werken in onder te brengen en het werven van voldoende financiën voor de aanloopkosten. Wie dit initiatief wil ondersteunen of meer informatie wenst, kan zich wenden tot het secretariaat van de Stichting Kunstcollecties Utrecht 1900 - 2000, Prins Hendriklaan 71, 3583 EG Utrecht.

Marion Cornélie van Oudheusden is directeur van Watteyn Kunstproducties en kunsthistorica. Daarnaast is ze lid van de redactie van het Tijdschrift Oud-Utrecht.

Utrechtse straatnamen 6 (slot)

Ridderhofstad

Wie bij de straatnaam Ridderhofstad denkt aan een kasteel of goed van ridders, heeft het mis. Waarschijnlijk dankt de straat zijn naam aan Johan Ridder, stichter van een aantal vrijwoningen.

ERIK TIGELAAR

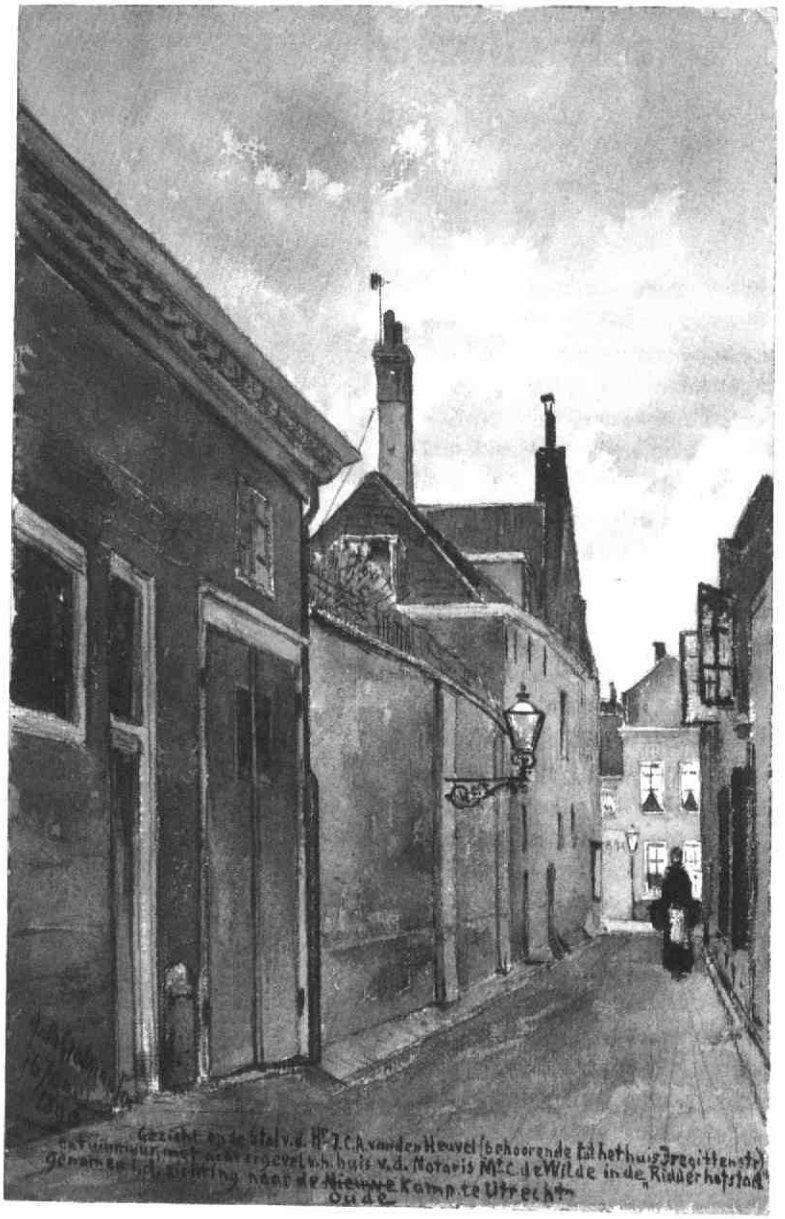

De Ridderhofstad in 1896 Tekening: A.E. Grolman, Collectie beeldmateriaal HUA

In een akte uit 1367 is sprake van dertien hofsteden aan de zuidzijde van 'der Heren strate', de huidige Herenstraat, welke hofsteden zich uitstrekten tot 'den afterwech'. Met deze achterweg is de tegenwoordige Ridderhofstad bedoeld. In de 15e eeuw en de eerste decennia van de 16e eeuw wordt de straat 'den afterwech', Beghijnenstege of Bagijnenstraete genoemd.

Als Riddershoffstede wordt zij voor het eerst vermeld in een akte uit 1521. Deze akte maakt melding van 'die arme gootscameren op Riddershoffstede'. Deze godskameren, vrijwoningen voor arme personen, bestonden reeds in 1435 en werden toen 'Johans Ridders cameren' genoemd. Dit complex vrijwoningen was blijkbaar de belangrijkste bebouwing in de straat want in een akte uit 1444 wordt de straat omschreven als 'den afterwech dair Johan die Ridders cameren in staen ende hem toe plaghen te behoiren'. Vermoedelijk had deze Johan Ridder de vrijwoningen gesticht. Het voor de bouw van de woningen bestemde perceel (hofstede) zal hij in eigendom gehad of in erfpacht gehouden hebben. Het is dus waarschijnlijk dat de straat de naam Riddershoffstede dankte aan deze Johan Ridder. Een verband met het begrip ridderhofstede in de betekenis van een riddermatig goed is niet te leggen.

Vanaf de jaren twintig van de 16e eeuw tot het eind van de 17e eeuw komt de straat meestal voor als Riddershoffstede. In een akte uit 1695 wordt zij voor het eerst Riddershoffstad genoemd. Vanaf het begin van de 18e eeuw wordt de straat meestal met deze naam aangeduid. Daarnaast komt zij rond 1710 een enkele keer voor als Ridderhoffsteeg en Ridderhoffstraat. Waarom de straatnaam veranderde van Riddershoffstede in Ridderhofstad, is onduidelijk. Ridderhofstede en ridderhofstad waren weliswaar identieke begrippen, maar als straatnaam had men ze tot het eind van de 17e eeuw nooit door elkaar gebruikt. Wellicht ontleende de straat haar gewijzigde naam aan het huis Ridderhoffstad. Dit huis – in 1704 omschreven als 'vanouds genaempt Ridderhoffstad' - stond op de zuidwesthoek van de straat. Het huis kan de straat echter niet de naam Riddershoffstede bezorgd hebben, want het droeg deze naam in de 16e eeuw nog niet.

Erik Tigelaar is Unitleider Beeldmateriaal en Bibliotheek bij Het Utrechts Archief.

Noot

Dit artikel is gebaseerd op het Utrechtse straatnamenboek in wording dat naar verwachting zal verschijnen in 2005.

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij

De stenen mijter: Utrechtse stadsgedichten / Frank Chapel [tek. Arne Zuidhoek]. Utrecht: Stichting De Plantage, 2003; 32 p. ISBN 90 77030 09 3; €5,-.
Gedichtenbundel van de Utrechtse dichter Frank Chapel (pseudoniem van Frans Dekkers) waarin deze zijn impressies neerlegt van de stad Utrecht, de gebouwen en de mensen.

Wilhelmina, mijn buurvrouw / Frank Chapel ; met ill. van Ciano Siewert en Wim van Willigenburg. Utrecht: Stichting De Plantage, 2003. Uitgegeven i.s.m. de Stichting Wilhelminapark en omgeving t.g.v. het 10-jarig bestaan van deze stichting. 31 p. ISBN 90 77030 07 7; €5,-
Frank Chapel woonde vele jaren in de nabijheid van het Wilhelminapark. Bij zijn vertrek uit zijn geliefde omgeving in 2003 legde hij bij wijze van afscheidsgroet zijn liefde voor 'Wilhelmina' vast in twintig gedichten.

Verleden en heden van de Treeker eik en zijn omgeving / Wim Schipper e.a. [samenstelling en eindredactie]; foto's en ill. Janus Visser e.a. Z.p.: BDU, [2003]. Uitgegeven t.g.v. de 150-jarige Treeker eik. 112 p. ISBN 90 70150 54 9; €10,-
Beschrijft de ontstaansgeschiedenis, bewoning en bosbouw vanaf de voorlaatste ijstijd,, via de eerste vermelding van het landgoed Den Treek in 1334, tot aan de huidige tijd. In deze geschiedenis speelt de Treeker Eik achter hotel Den Treek langs de Treekerweg een belangrijke rol.

Maarn: geschiedenis en architectuur / Hans Lägers en Karen Veenland-Heineman. Zeist: Kerckebosch, 2003. Uitgegeven i.s.m. de Stichting Publikaties Oud-Utrecht. 232 p. ISBN 90 6720 316 5; €22,50 (Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht 31)
In deze uitgave worden de geschiedenis van de gemeente en circa 100 monumenten en andere objecten beschreven.

Het land van Woerden / [Adriaan Haartsen; interview en tekstbijdr. Marina Laméris ; onder red. van Henk Baas e.a.] eindred. Gemeente Woerden ; fotogr. en tek. Roel van Norel ; luchtfoto's Henk Bol]. [Woerden]: Gemeente Woerden, 2003. 119 p. ISBN 90 806942 2 3; €19,50 (verkrijgbaar bij verschillende boekhandels, de VVV en het Stadsmuseum in Woerden)
Ontstaansgeschiedenis van het landschap rond Harmelen, Kamerik, Woerden en Zegveld. Veel aandacht wordt besteed aan de grootschalige ontginningen in de Middeleeuwen en de geschiedenis van bodemdaling en waterhuishouding. Daarnaast komen de vaar- en waterwegen en het agrarische leven aan bod.

Tussen Grift en Kromme Rijn: fragmenten uit de geschiedenis van Utrecht-Oost: Oudwijk, Abstede, Wilhelminapark / Frank Chapel. Utrecht: Stichting De Plantage, 2003. 158 p. ISBN 90 77030 08 5; €16,-.
Beschrijving van de oude en nieuwste geschiedenis van het gebied aan de oostkant van de stad Utrecht. Hierbij komen bewoners, bedrijven en gebouwen in fragmenten en foto's voorbij.

Het Baarnsche Bosch: een zeldzaam monument / tekst M.A. Romijn ; historische geografie J.W.A.A. van der Laan. [Baarn]: Archeologische Werkgroep van de Historische Kring 'Baerne', 2002. 17 p. €2,50 (uitsluitend verkrijgbaar bij de Archeologische Werkgroep van de Historische Kring Baerne, J.W.A.A. van der Laan, De Schoener 12, 3742 HD Baarn)
Beschrijving van de geschiedenis van het publiek toegankelijke Baarnsche Bosch, het enige 18e eeuwse barokke parkbos in de provincie. Met onderwerpen als de familie Bicker, Baarn en omgeving in de tijd dat de familie Bicker zich hier vestigde, hoe het parkbos tot stand kwam en de relatie tussen de bewoners van Soestdijk en die van landgoed De Eult.

Een eeuw Doorns dorpsleven / door Fred van Burken. Driebergen-Rijsenburg: Stichting Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug, 2003. 160 p. ISBN 90 80790117; €10,-.
Geschiedenis van Doorn vanaf 1900 tot heden met accent op de eerste helft van de 20e eeuw. De verhalen zijn geschreven op basis van berichtgeving in de krant Doornsch Weekblad De Kaap en op interviews gehouden met inwoners van Doorn.

HKL-periodiek 1974 - 2003 [CD-Rom] / [samenst. en vormgeving Eric Luijer en Ferry Brand]. Loosdrecht: Historische Kring Loosdrecht, 2003. CD-Rom; €12,50 (verkrijgbaar bij de Historische Kring Loosdrecht, Acacialaan 2, 1231 BT Loosdrecht, telefonisch bij Mw. A.C. Mol Roodhart (035)582 48 41 of door overmaking van €15,- op rek. 3132756 tnv de penningmeester Hist. Kring Loosdrecht ovv 'CDROM-periodiek'
Deze CD-Rom bevat de inhoud van alle periodieken die zijn uitgegeven door de Historische Kring Loosdrecht van 1974 tot 2003.

De Nieuwe Kerk van Wittevrouwen / [onder red. van Gerda van de Haar en Kees Jan Rodenburg]. Utrecht: Nieuwe Kerk, 2002. Uitgegeven in opdracht van het beraad van de Nieuwe Kerk/Tuindorpkerk, Bollenhofsestraat te Utrecht t.g.v. de renovatie van de kerk in 1996/97 en het 90-jarig bestaan van de kerk in 2000. 175 p.(uitsluitend te bestellen via e-mail: kosternk@cs.com en door €17,25 over te maken op giro 3520008 tnv Wijkcomité NK ovv 'boekje NK'.
Kroniek van bijna een eeuw wijkkerk in Utrecht. Herinneringen, documenten en interviews betreffende de geschiedenis van de Nieuwe Kerk aan de Bollenhofsestraat te Utrecht.

'Pryslyk en verwonderlyk'

Utrechts stadhuis en Stadhuisbrug, geschilderd door Jan van der Heyden

Jan van der Heyden, Stadhuis en Stadhuisbrug te Utrecht, circa 1700
Utrecht, Stadhuis (bruikleen van de Stichting K.F. Hein Fonds)

Sinds enige tijd hangt in de hal van het Utrechts stadhuis een schilderij dat de gevel van datzelfde complex laat zien vóór het in 1824-1826 werd verbouwd. Niet Abraham Storck, zoals de veilingcatalogus vermeldde, maar Jan van der Heyden blijkt dit doek te hebben geschilderd.

Jos de Meyere

Op 6 november 2001 werd bij Sotheby's te Amsterdam onder nummer 76 een schilderij geveild met de voorstelling van het Utrechtse stadhuis zoals het er rond 1700 uitzag. Het schilderij werd gepresenteerd als werk van Abraham Storck. In de toelichting in de veilingcatalogus werd echter vermeld dat rechtsonder op het doek het monogram 'VDH' voorkomt. Dat monogram is inderdaad ook duidelijk zichtbaar en bovendien ook origineel. Het verbaast nogal dat Zeno Kolks, die het schilderij catalogiseerde, dat monogram niet nader heeft bestudeerd. Het authentieke monogram is namelijk onmiskenbaar dat van de schilder Jan van der Heyden. Zijn stijl verschilt bovendien nogal van die van Storck en al in 1959 noemt Van Luttervelt Van der Heyden 'de veel begaafdere stadsgenoot' van Johannes en Abraham Storck. Extra vreemd is dat de Kolks zich kennelijk niet verdiept heeft in de eigendomsgeschiedenis van het schilderij. Het bewuste doek kwam namelijk op de veiling van 28-29 mei 1969 in het Palais des Congres te Versailles onder nummer 202 onder de hamer onder de correcte naam van de schilder Jan van de Heyden!

Deftige Amsterdamse burger

Jan van der Heyden werd op 5 maart 1637 te Gorinchem geboren als derde kind van Jan Goris Claesz. en Neeltje Jansdr. Munster. De familie, die doopsgezind was, gebruikte toen nog niet de achternaam Van der Heyden. Het huwelijk tussen Jan Goris Claesz. en Neeltje Jansdr. Munster vond te Utrecht plaats op 3 september 1631. De eerste twee van hun acht kinderen werden ook in de Domstad geboren. Vijf - onder wie Jan van der Heyden - zagen het levenslicht in Gorinchem, een in Amsterdam.

In 1646 liet Jans vader zich te Amsterdam inschrijven als graanhandelaar. Voorheen bezat hij een oliemolen en later was hij actief als makelaar. Hij overleed in 1651. Vijf jaar later huurde Jan van der Heyden met zijn moeder en zijn oudste broer een huis aan de Dam. Vanaf 1 mei 1657 waren ze daar waarschijnlijk apart actief met handel of bedrijf. Goris maakte en verkocht er in ieder geval spiegels.

Op 26 juni 1661 huwde Jan van der Heyden te Amsterdam met de zes jaar oudere, uit Utrecht afkomstige Sara ter Hiel. Twee broers van Jan trouwden respectievelijk in 1660 en 1664 met zusters van Sara.

Vanaf 1681 woonde Jan van der Heyden in de Amsterdamse Koestraat. Hij had daar in 1679 grond gekocht en liet er een woonhuis en een brandspuitenfabriek bouwen. Jan van der Heyden stierf in zijn woning op 28 maart 1712. Zijn vrouw overleed kort daarna, op 16 april. Het echtpaar Van der Heyden behoorde tot de deftige Amsterdamse burgerij.

Uitvinder van de brandspuit

Bij zijn huwelijk in 1661 gaf Jan van der Heyden op dat hij schilder was. Zijn vroegst gedateerde schilderij stamt echter, voor zover dat althans is na te gaan, uit 1664. Ondanks het feit dat Jan van der Heyden zich officieel als schilder liet registreren, beoefende hij dat vak toch kennelijk niet als hoofdvak. Bij zijn overlijden bevonden zich nog meer dan zeventig door hem vervaardigde schilderijen in zijn woning. Het lijkt er op dat hij niet veel werk verkocht. Om den brode hoefde hij dat in elk geval niet te doen. Bij wie hij het schildersvak leerde is onbekend.

Jan van der Heyden geniet meer bekendheid als uitvinder van de brandspuit dan als schilder, ondanks het feit dat hij in die laatste hoedanigheid een niet onbelangrijke plaats inneemt in de geschiedenis van de Nederlandse schilderkunst.

In zijn dagelijkse werkzaamheden werkte Jan van der Heyden nauw samen met zijn broer Nicolaes. Samen ontwikkelden ze in 1668 een scheprad om vlot grote partijen water te transporteren. Drie jaar later kregen ze octrooi op hun scheprad evenals op de pomp die brandspuiten voorzag van water. In 1673 werden ze door het Amsterdams stadsbestuur benoemd tot opzichters van het materiaal van de brandweer, inclusief de brandspuiten. Zij reorganiseerden dat bedrijf en gingen daar, wat nogal voor de hand ligt, gebruik maken van de apparaten die ze zelf ontwikkeld hadden. In 1677 verwierven ze octrooi op de slangenbrandspuit die ze gefabriceerd hadden.

Na het overlijden van Nicolaes van de Heyden werd hij in zijn functies in de stad Amsterdam opgevolgd door de oudste zoon van Jan van der Heyden, Jan junior. Vader en zoon werkten nauw samen en in 1690 gaven een imposant brandspuitenboek uit. In of rond 1692 droeg Jan van der Heyden de officiële functies die hij in Amsterdam bekleedde over aan Jan junior.

Topografisch werk

Als schilder hield Jan van der Heyden zich voornamelijk bezig met topografie. Van zijn bewaard gebleven werk vallen er ongeveer 120 onder die categorie, terwijl de overige ongeveer 90 schilderijen vooral landschappen en stillevens tonen. Toen Van der Heyden de 70 gepasseerd was, legde hij zich voornamelijk toe op interieurs met stillevens. Ook in zijn tekeningen komt topografie aan bod, maar ook andere genres, zoals portretten.

Een kwart van zijn topografische schilderijen zijn voorstellingen van Amsterdam. Voor het overige zijn het taferelen van Haarlem, Delft, Veere, Den Haag - onder meer enkele malen Huis ten Bosch -, langs de Vecht en, zoals het hier gepresenteerde schilderij duidelijk maakt, Utrecht. Daarnaast bestaat ook een aantal topografische schilderijen van buitenlandse locaties. Behalve naar Brussel ging zijn aandacht vooral uit naar Duitsland: Xanten, Emmerich, Kleve, Düsseldorf en Keulen. De echtgenote van Jan van der Heyden had verwanten in die contreien, waar het echtpaar Van der Heyden regelmatig op bezoek ging.

Het stadhuis geschilderd

Zowel de familie van Jan van der Heyden als die van zijn vrouw hadden banden met Utrecht. In zijn schilderkunstig oeuvre heeft de Domstad, voor zover nu bekend, geen rol gespeeld, met uitzondering van het schilderij met de voorstelling van het stadhuis. Wat de aanleiding was om dit tafereel te schilderen, wie de eventuele opdrachtgever was, voor wie of wat het bestemd was, blijven open vragen.

Vanaf de 12e eeuw kwam de Utrechtse raad (die uit en door

Adriaen Honich, Stadhuis en Stadhuisbrug te Utrecht, 1663
Utrecht, Centraal Museum

burgers werd gekozen) met de oudermannen (de gekozen leiders van de gilden) samen in het zogenaamde Schoonhuis. Dat eigenlijke raadhuis lag aan de Massegast, een steegje tussen de Steenweg en de Oudegracht. Het Utrechtse stadsbestuur bestond echter niet alleen uit de raad. Naast de raad waren er ook schepenen, die door de landsheer werden aangesteld. Zij kozen één van de twee burgemeesters; de raad koos de andere. Vanaf 1178 zetelden de schepenen in het 'Stadtrechthuys', dat aan het Buurkerkhof lag, ten westen van de Buurkerk. In 1343 verhuisden de schepenen naar het huis Hasenberch aan de Oudegracht. In diezelfde periode werd het pleintje vóór het nieuwe onderkomen van de schepenen de 'Plaetse' genoemd. In werkelijkheid gaat het om een brug over de Oudegracht, of beter gezegd: om twee bruggen (Broodbrug en Huidenbrug), die tot één brug (Stadhuisbrug) werden verbonden.

De raad bleef nog geruime tijd vergaderen in 'der stad raedt huys', in de Massegast. Karel V besloot in 1528 dat de Utrechtse raad en schepenen in één gebouw zouden worden ondergebracht. Om die reden werden in 1537 de naast het huis Hasenberch gelegen huizen Groot- en Klein Lichtenberch aangekocht. In 1546 werden de drie panden door stadsarchitect Willem van Noort verbouwd. De gevel van Hasenberch werd geheel in Renaissance-stijl uitgevoerd, maar aan de gevels van Groot- en Klein Lichtenberch veranderde weinig. Slechts de toegang werd verbouwd en er werd een balkon aangebouwd. Het torentje op Hasenberch, met uurwerk en carillon, werd in 1582 geplaatst. In deze toestand werd het Utrechtse stadhuis omstreeks 1700 geschilderd door Jan van der Heyden.

Centraal op Van der Heydens schilderij staat het huis Hasenberch, met rechts daarvan een doorkijk op het Oudkerkhof. Geheel rechts is nog een gedeelte van het hoekhuis Oudkerkhof-Vismarkt weergegeven. Links van Hasenberch de huizen Groot- en Klein Lichtenberch. Aan de linkerrand van het schilderij is nog net iets te zien van het huis De Gulden Arend. Op het plein voor het stadhuiscomplex, 'die Plaetse', is de windroos te zien die daar in sierstenen in het plaveisel is gelegd.

Sfeervolle entourage

Opvallend in de schilderijen van Jan van der Heyden is de gedetailleerde uitwerking, op het priegelige af. Dat betekent overigens niet dat die minutieus geschilderde details een exacte weergave zijn van de bestaande situatie. Fantasie en idealisering, maar ook het creëren van een sfeervolle entourage spelen een rol. In dit verband is het interessant om te lezen wat de schilder en kunstenaarsbiograaf Arnoldus Houbraken schrijft in diens *De Groote Schouburgh* (Den Haag 17532, 80-82): 'want hy gewoon was, alles naar 't leven af te teekenen, om het naderhand op paneel te brengen, 't welk hy dan zoodanig uitvoerig bewerkte, dat zyns gelyk in uitvoerig schilderen, maar zelden gezien is: want hy schilderde ider steentje in de gebouwen, zoo wel die op den voor-

grond stonden, als die hy in afstand vertoonde, zelf zoo, dat men de kalk tusschen de groeven der zelve duidelyk kon zien; en wel zoo dat het geen hinder aan het werk deed, of eenige hardigheid veroorzaakte, wanneer men de stukken met een generaal oog in wat afstant beschoude. Daar by nam hy ook de vermindering der steenen, naar mate van de verkleining der gebouwen in agt. Waar omtrent men nu nog gelooft, dat hy een byzondere konstgreep, of middel heeft uitgevonden gehad, om dat het aan allen die het gebruik van 't penceel kennen, onmogelyk schynt dat het op de gewone wyze van schilderen geschieden kan. Dog het zy daar meê zoo 't wil, 't is pryslyk en verwonderlyk.'

Een ander stadhuis-schilderij

Het is interessant om het schilderij van Jan van der Heyden te vergelijken met een verwante voorstelling die door de Utrechtse kunstenaar Adriaen Honich werd geschilderd. Honich werd blijkens de Utrechtse stadsrekeningen van 1662-1663 betaald voor zijn schilderij dat bestemd was voor de Raadkamer van het stadhuis. De kunstenaar was toen ongeveer 19 jaar.
Adriaen Honich is, ondanks de matige artistieke kwaliteit van zijn werk, gedetailleerder te werk gegaan dan de veel vlotter, maar minder precies schilderende Jan van de Heyden. Waar Van der Heyden het in elk geval wint van Honich, is in de weergave van verhoudingen, ruimte en perspectief. Waar Van der Heyden ook sterker in is, is de wijze waarop hij op geraffineerde manier hier en daar een kleurrijk accent weet te leggen. Mede daardoor laat hij het statige en statische van de architectuur contrasteren met de mensen rondom het stadhuis die levendigheid en dynamiek in het schilderij brengen. Overigens is in deze context ook het lichtspel boeiend. Te oordelen naar de schaduwvlakken op het schilderij zit de zon in het westen. Dat draagt er in hoge mate toe bij om de voorgevel van het stadhuis in het volle licht en daarmee tegelijk in zijn volle glorie weer te geven. De bewolkte hemel en de schaduwstrook op de voorgrond dragen op hun beurt hun steentje bij aan het theatrale effect.

Schilderij in stadhuis

De huidige directie van het Utrechts Centraal Museum geeft geen prioriteit aan het verwerven van topografische schilderijen. Daardoor was het aankopen van Jan van der Heydens 'De Stadhuisbrug met het Stadhuis te Utrecht' voor de historische collectie van de stad Utrecht niet aan de orde.
Enkele Utrechtse (kunst)historici wierpen zich in de ring om desondanks het schilderij voor Utrecht te verwerven. Dat is gelukt: de Stichting K.F. Hein Fonds kocht het schilderij aan. Bovendien liet deze stichting het schilderij op deskundige wijze restaureren door een expert op dat gebied, Peter Dik te Laren. Daarmee was de kous niet af. De Stichting K.F. Hein Fonds gaf het schilderij in langdurig bruikleen aan de stadhuis: een grootse geste. Daar hangt het nu in de hal, waar iedereen die dat wil deze aanwinst van het Utrechts kunstpatrimonium kan bekijken en bestuderen.

Jos de Meyere is kunsthistoricus en directeur van het Nederlands Waterleidingmuseum te Utrecht.

Literatuur

Catalogus *Brand in de 17e eeuw* (Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof 1976-1977)
Catalogus *Jan van der Heyden* (Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum en Sint Anthonies Waag, 1937)
P. Greven *in Kindlers Malerei Lexikon* deel 6 (München /Zürich 1976) 75-77
B. Haak, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1984)
R. van Luttervelt, 'Een schilderij van Johannes en Abraham Storck', in: *Oud Holland* (1959) 21
J. de Meyere, *Utrecht op schilderijen* (Utrecht 1988)
L. de Vries, *Jan van der Heyden* (Amsterdam 1984)

De Engelse kerk in Utrecht

De stichting en geschiedenis van Holy Trinity Church Utrecht

Eerste steenlegging van de Engelse Kerk aan het Van Limburg Stirumplein, november 1911

Alle foto's bij dit artikel: Archief Holy Trinity Church, Utrecht

Britse spoorwegarbeiders, gouvernantes, welgestelde Engels-Nederlandse echtparen, studenten, hedendaagse contract-arbeiders: de Anglicaanse gemeenschap en kerk in Utrecht heeft in de loop van haar geschiedenis vele verschillende leden getrokken. De afgelopen 90 jaar vormde de Holy Trinity Church, gebouwd op initiatief van de echtparen Bingham en Twiss, het middelpunt van de gemeente die nu voor ruim een derde uit Nederlanders bestaat.

Arnold Rietveld

In de 15e eeuw was er al sprake van een Britse migrantengemeenschap in Utrecht. In 1463 kregen Britse kooplieden toestemming van het stadsbestuur om handel te drijven in de stad Utrecht. Over het geestelijk leven van deze gemeenschap is bekend dat zij waarschijnlijk een eigen kapel en een eigen priester had in een van de Utrechtse kerken. In 1532 scheidde de Engelse Kerk zich definitief af van Rome en werd een staatskerk, de Anglicaanse kerk. Toch zou de Anglicaanse kerk pas vanaf einde 17e eeuw enige voet aan de grond krijgen in Utrecht. De Britse gemeenschap bestond tijdens de 80-jarige oorlog gedeeltelijk uit Schotse huursoldaten die wantrouwig stonden tegenover de Engelse staatskerk en veel sympathie koesterden voor het calvinisme. Deze gemeenschap stichtte in 1622 de Engelse en Schotse kerk en sloot zich aan bij de Nederlands Hervormde Kerk. Zij koos haar eigen voorgangers waarvan de benoeming goedgekeurd moest worden door de Staten-Generaal. Deze gemeenschap zou door de eeuwen heen een vrij onafhankelijke koers innemen ten opzichte van de Anglicaanse kerk in het moederland.

Van 1622 tot 1811 kwamen de leden van deze gemeenschap bijeen in de Pieterskerk, St. Catharinakerk, en tenslotte de Mariakerk. Met de Franse bezetting van 1799 tot 1813 en de sloop van de Mariakerk in 1816 kwam de gemeenschap uiteindelijk zonder voorganger en kerkgebouw

te zitten. Na 1841 hield het geestelijk leven van deze gemeenschap zelfs helemaal op te bestaan.
In 1856 werd Utrecht tijdelijk een zendingsgebied van de Anglicaanse kerk toen het zendingsgenootschap *Colonial and Intercontinental Church Society* diensten verzorgde voor de vele Britse spoorwegarbeiders in de regio. Vanaf 1870 groeide de Britse gemeenschap door de komst van gouvernantes die werkzaam waren voor de rijke en aristocratische families in en om Utrecht. Over hun geestelijk welzijn maakte de Britse bisschop Bury van de Anglicaanse kerk in Noord- en Centraal-Europa zich nogal zorgen. Hij vermoedde dat de veelal jonge en soms onervaren gouvernantes het minder getroffen hadden bij hun nieuwe werkgevers.

De stichters: Bingham en Twiss

In 1910 namen twee vooraanstaande echtparen in de regio het initiatief om een eigen kerkgebouw voor de Anglicanen in Utrecht te stichten. Ten eerste waren dat Daniel George Bingham (1830-1913) en zijn vrouw Jane Bingham (1832-1922). De Brit D. G. Bingham kwam in 1858 aan in Nederland. Op voordracht van zijn leermeester, mr James Staats Forbes, van de Engelse Great Western Railways was hij aangesteld als agent voor het goederenvervoer van de Nederlandsche Rhijn Spoorwegmaatschappij te Rotterdam. De vele Britse aandeelhouders zonden Bingham naar Nederland om orde op zaken te stellen in de verliesgevende spoorwegmaatschappij. Met hulp van zijn Nederlandse assistent Hendrik Adriaan van Beuningen (1841-1908), de latere directeur van de Steenkolenhandelsvereniging, zorgde Bingham er voor dat er de onderneming winstgevend werd. In 1860 volgde Binghams promotie tot generaal-agent voor het goederenvervoer. Het echtpaar Bingham vestigde zich in Utrecht, waar Daniel George en Jane al snel bekend stonden vanwege hun financiële steun aan liefdadigheidsprojecten als het Nederlands Gasthuis voor Ooglijders en het Volkssanatorium voor 'minvermogende borstlijders in Nederland'. In 1910 liet het echtpaar Bingham een architect onderzoeken of het mogelijk was een kerk te bouwen aan de overzijde van hun woning aan de Catharijnesingel 29. Omdat dit niet uitvoerbaar bleek, moest Bingham elders geschikte bouwgrond vinden.
Het tweede echtpaar dat aan de wieg stond van de Engelse Kerk werd gevormd door jonkheer meester John Edward Willem Twiss (1852–1917) en zijn Britse vrouw Mary Sarah Twiss-Aubin (1849-1940). Twiss was vanaf 1886 lid van de gemeenteraad en van 1894 tot 1911 wethouder in De Bilt. Jarenlang, tot 1910, was Twiss er formeel notabel van de Nederlands Hervormde Kerk. Van 1908 tot 1915 bekleedde Twiss de functie van Engelse vice-consul in de stad Utrecht. Verder was hij hoogheemraad van de Lekdijk-Bovendams, en watergraaf van de Biltsche en Zeister Grift. De voorvaderen van Twiss waren afkomstig uit Engeland en hadden zich in de 18e eeuw als kooplieden gevestigd in Rotterdam.
Waarschijnlijk raakte Twiss door

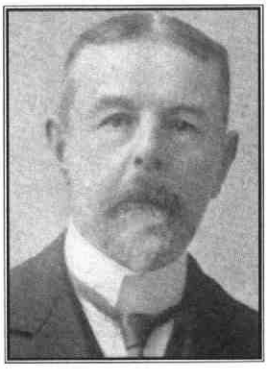

John Edward Willem Twiss en Mary Sarah Twiss-Aubin in 1911

toedoen van zijn vrouw steeds meer betrokken bij de Anglicaanse gemeente in Utrecht. Vanaf 1910 volgde hij, op voordracht van de voorganger van de Anglicaanse kerk in Amsterdam, Reverend Joseph Chambers, een opleiding tot prediker voor de Anglicaanse gemeente. In 1911 liet hij zich uiteindelijk vormen in de Anglicaanse kerk.
Het was J.E.W. Twiss die namens Bingham in 1911 bemiddelde bij de aankoop van een perceel bouwgrond in de Prinssenstraat in de Utrechtse wijk Oudwijk. Twiss overtuigde Bingham ervan het beheer van de kerkgebouwen over te dragen aan de *Colonial and Intercontinental Church Society*.

De bouw van Holy Trinity Church

Als architect werd de destijds beroemde Utrechtse architect P.J. Houtzager (1857-1944) aangetrokken die het kerkgebouw en (later) de pastorie ontwierp in een laat-neogotische stijl. Houtzager liet zich inspireren door de traditionele Engelse plattelandskerkjes. De eerste steen werd gelegd in november 1911 en op 24 november 1912 kon de eerste dienst worden gehouden in de *Holy Trinity Church*. De belangstelling daarvoor was zo groot

De kerk en de pastorie, ca. 1920

dat gasten en belangstellenden in de kerkbanken moesten staan. Op 2 juni 1913 werd het kerkgebouw ingewijd door Anglicaanse bisschop Bury van Noord- en Centraal-Europa. Bingham zou deze plechtigheid niet meer meemaken. Op 1 maart van dat jaar was hij overleden na een langdurig ziekbed.

In 1913 moest de kerk al worden uitgebreid. Omdat de voorganger van de Anglicaanse gemeente in Amsterdam niet meer kon officieren in Utrecht, moest er een vaste voorganger voor de nieuwe gemeente gevonden worden. De stichters van de kerk in Utrecht bepaalden dat hij een 'Protestant gentleman' moest zijn afkomstig van de theologische opleiding aan de universiteiten van Oxford of Cambridge. De weduwe Bingham stelde geld beschikbaar voor de bouw van de pastorie. In 1914 werd de Britse geestelijke, Reverend Alban Blakiston, benoemd tot voorganger van de kerk. Sindsdien heeft de kerk alleen maar voorgangers uit het Britse Gemenebest gekend.

Vanaf 1912 tot 1925 werd het eenvoudige interieur van de kerk verfraaid met glas-in-loodramen ontworpen door de neef van mevrouw Twiss-Aubin, de Britse kunstenaar Henry Thomas Bosdet (1856-1934). In een stijl die herinnert aan de Engelse Pre-Raphaelites verbeeldde hij het leven van Christus. De kosten voor de ramen werden voornamelijk gedragen door het echtpaar Twiss, Jane Bingham en enkele gegoede Utrechtse families. Soms waren het Engelse gouvernantes die zorgden voor de connectie tussen de Engelse kerk en Utrechtse burgers. Zo liet het echtpaar W.G.Th.H. van Sorgen (1881-1956) en mevrouw van Sorgen-Duyvis (1885 1956) een glas-in-loodraam maken ter nagedachtenis van hun vader en schoonvader, de Utrechtse schrijver W.G.F.A. van Sorgen (1844-1898).

Crisis- en oorlogsjaren

Toen John Twiss op 7 januari 1917 plotseling overleed aan de gevolgen van een longontsteking verloor de Anglicaanse gemeente haar eerste kerkvoogd. Zijn vrouw werd daarna de belangrijkste financier van de gemeente. Daarnaast spande zij zich in voor de Britse gemeenschap en in het bijzonder voor de gouvernantes in en om Utrecht. Zij werd de eerste voorzitter van de *British Women's Club* afdeling Utrecht en in juni 1938 ontving zij voor haar verdiensten een hoge Britse koninklijke onderscheiding, *the Order of the British Empire*.

De inmiddels hoogbejaarde weduwe schoof haar petekind, John Eduard Willem Twiss Quarles van Ufford (1889-1942), naar voren als beschermheer van haar geestelijke erfgoed. Twiss Quarles van Ufford, substituut-officier van justitie te Utrecht en reserve-majoor van de Nederlandse artillerie, was afkomstig uit het geslacht Quarles van Ufford. Als eerbetoon aan zijn peetoom veranderde hij, wat officieel werd bevestigd in een koninklijk besluit van 24 augustus 1917, zijn naam in Twiss Quarles van Ufford. In tegenstelling tot zijn peetoom liet hij zich niet vormen in de Anglicaanse kerk maar bleef hij lid van de Nederlands Hervormde Kerk. Vanwege de toenemende oorlogsdreiging en de afwezigheid van de Britse geestelijke trad Twiss Quarles van Ufford in april 1940 op als tijdelijk voorganger voor de Anglicaanse gemeente. Tijdens de meidagen diende hij als reservemajoor bij de Nederlandse artillerie en was hij betrokken bij de poging om het vliegveld Valken-

burg te heroveren op de Duitse luchtlandingstroepen.
De weduwe Twiss-Aubin had tijdelijk de wijk moeten nemen naar de pastorie van de kerk, nadat zij door de Nederlandse militaire autoriteiten was gesommeerd haar huis bij het stadsverdedigingswerk Griftensteyn aan de Utrechtseweg te verlaten. Na de Duitse inval in 1940 werd de kerkgebouwen gesloten, maar door toedoen van Twiss-Aubin bleven ze behouden voor de Anglicaanse gemeente. Zij verzekerde protectie door het Amerikaanse consulaat en liet de pastorie bewonen door dr. Paul S. Breuning van de Utrechtse universiteitsbibliotheek en diens gezin. Op 9 oktober 1940 stierf Jane Twiss-Aubin. De avondwake en de uitvaartdienst werden gehouden in de kerkgebouwen: de *Union Jack* en de *Order of the British Empire* sierden haar kist. Voorganger was professor M.J.A. de Vrijer (1881-1969), hoofd van de theologische faculteit van de Utrechtse universiteit.
Na de dood van Twiss-Aubin eindigde de actieve betrokkenheid van Twiss Quarles van Ufford bij de Anglicaanse gemeente. Hij maakte deel uit van de landelijke verzetsorganisatie de *Ordedienst* en werd plaatselijk commandant van het gewest Utrecht. Op 28 augustus 1941 pakten de Duitsers hem in Utrecht op en op 3 mei 1942 werd hij gefusilleerd in het concentratiekamp Sachsenhausen.
Het gezin Breuning moest het kerkgebouw verhuren aan de Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband, omdat anders de bezetters de gebouwen dreigden in te nemen. Het gezin verplaatste daarop de diensten van de Anglicaanse gemeente naar de pastorie. De gemeente bestond destijds uit 28 leden, onder wie enkele Britse vrouwen die met Nederlanders getrouwd waren. Professor de Vrijer trok zich het lot van deze gemeente zo aan dat hij voorganger werd. Eind 1944 hielden de leden zich vooral bezig met de inzameling van geld en voedsel voor de Britse krijgsgevangenen die na de slag om Arnhem in de Utrechtse ziekenhuizen verpleegd werden. Het gezin Breuning toonde grote moed door twee ontsnapte Britse krijgsgevangenen enige maanden te laten onderduiken in de pastorie.
Toen eenheden van het *Reconaissance Regiment* van de 49e Britse *West Riding Division* op 7 mei 1945 Utrecht bevrijdden, troffen zij tot hun verbazing een Anglicaanse gemeente aan. De kerkgebouwen hadden in de oorlog geen grote schade opgelopen, afgezien van een bestorming van de pastorie door Duitse soldaten die diezelfde dag de voordeur met een handgranaat hadden opgeblazen uit woede over het uitsteken van de Engelse vlag.

Common Worship

Al voor de Tweede Wereldoorlog fungeerde de Engelse kerk voor Utrechtse scholieren als officieus taleninstituut. Leerlingen van het Utrechtse Gymnasium werden door hun leraar naar de zondagsdiensten gestuurd om het 'echte' Engels te horen praten. Na de oorlog sloten meer en meer Nederlanders zich bij de Anglicaanse gemeente aan, vaak omdat ze veel sympathie hadden voor de liturgie en de Engelse koortraditie binnen de Anglicaanse kerk. Die bleef echter vooral een belangrijk ontmoetingspunt en plaats van culturele evenementen voor de Britse ge-

Interieur gezien vanaf het koor, ca. 1920

Naoorlogse dienst in de kerk

meenschap in Utrecht.
Vanaf de jaren zestig trad er een geleidelijke kentering op. De voorganger verzuchtte bij de viering van het 50-jarige bestaan van de kerk: 'Our church has many friends, to a great extent of Dutch nationality, but we do wish that the British people, for whom this Church was built in the first place, would show more interest and take a more active part in it.' Eind jaren zeventig steunde de kerkenraad het voorstel waarbij voortaan wekelijks *Holy Communion*-vieringen gehouden werden. Voor deze diensten nodigde de kerk mensen van andere gezindten uit om deel te nemen aan het Heilig Avondmaal. Ook kwamen er oecumenische *Evensongs* die voorgegaan werden door geestelijken uit andere gezindten. Door die activiteiten profileerde de Anglicaanse kerk in Utrecht zich steeds meer als het milde midden tussen de verschillende christelijke stromingen. Sinds enige jaren is de liturgie van de Anglicaanse kerk vernieuwd in de *Common Worship* die voor alle christenen een herkenbare liturgie en leesrooster heeft.
De samenstelling van de Anglicaanse gemeente is geleidelijk veranderd door de komst van Engelstalige studenten en mensen die in de regio Utrecht op contractbasis werken. Naar schatting 35 procent van de gemeente bestaat anno 2003 uit Nederlanders. De Anglicaanse gemeente van Utrecht valt onder het herderlijke gezag van de bisschop in Europa. De regio Utrecht maakt deel uit van de Kerkprovincie van Canterbury en nog steeds worden geestelijken uit het Britse gemenebest tot voorganger benoemd. Wereldwijd zijn er ruim 70 miljoen Anglicanen, van wie er zo'n 250 naar de kerk komen op het Van Limburg Stirumplein in Utrecht-Oost.

Arnold Rietveld studeerde Engels taal- en letterkunde. Hij is lid van de Anglicaanse congregatie en archivaris van de Engelse kerk.

Bronnen

Archieven:
- Het Utrechts Archief: Index Personeelsregister Nederlandse Spoorwegen
- Idem, Bevolkingsregister Wijk L 1890-1899 in HUA
- Archief Engelse kerk, Holy Trinity Church

Over de geschiedenis van de congregatie:
- C.M. Breuning-Williamson, *Holy Trinity Church 1913-1963* (Wageningen 1963)
- C.H.D. Crimes, *The Early Story of the English Church at Utrecht* (Chambery 1930)
- H. Mol en P.J.J. van Mackelenbergh, *From 'Pieterskerk' to 'Holy Trinity Church': a short history of the English church and congregation in Utrecht 1463-1988* (Amersfoort 1988)

Over het echtpaar Van Sorgen:
- Bert Staal, *Villa Blanda Zwart op Wit* (Zeist 1989).

Over het echtpaar Bingham:
- *The Cheltenham Chronicle and Gloucestershire Graphic*, 8 maart 1913
- *Utrechts Nieuwsblad*, 18 december 1922 en 1 maart 1913
- *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 9 oktober 1905 en 23 oktober 1908

Over het echtpaar Twiss:
- Interview met jhr.mr. John Twiss Quarles van Ufford, 27 oktober 2002
- *Bilthovensche Courant*, 24 juni 1938
- *Utrechts Nieuwsblad*, 12 oktober 1940
- *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 8 januari 1917

Over de opening en consecratie van de Engelse kerk:
- *The Evening Post*, 12 juni 1913
- *The Greater Britain Messenger*, december 1911 en juli 1913
- *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 9 november 1911 en 23 november 1912

Over het geslacht Twiss en Twiss Quarles van Ufford:
- *Nederland's Adelboek* 76 (1985) 121-164
- *Nederland's Patriciaat* 33 (1947) 278-295

Boerderijen in de provincie Utrecht 6

De inventaris van de hoeve van Gerrit Langerak

Welke producten verbouwde een boer ruim twee eeuwen geleden, wat stond er in zijn huis en wat bracht zijn bedrijf op? Dankzij een boedelscheiding en boedelinventaris uit 1788 zijn die vragen voor een boer uit Linschoten precies te beantwoorden. Gerrit Langerak had goed geboerd en zijn erfgenamen sponnen er zijde bij.

Nettie Stoppelenburg

De Lange Linschoten is een veenriviertje dat tussen de Hollandse IJssel en de Oude Rijn loopt, van Oudewater tot Woerden. Het land aan weerszijden van de rivier werd al in de 11e of 12e eeuw ontgonnen en is bekend als de 'Snelrewaard'. De oudste stenen boerderijen langs de Linschoten dateren uit de 17e eeuw.

In de 17e eeuw was de boerderij eigendom van Cornelis Jacobsz Benschop. Zijn erfgenamen verkochten de hoeve met 15 morgen land in 1691 voor 3.730 gulden aan Gijsbert Claesse van Cats. Van Cats bezat meerdere boerderijen aan de zuidzijde van de Linschoten, waaronder de boerderij ten westen van nummer 30, bij de Vrouwenbrug. Bij de verdeling van de boedel na zijn dood, in 1735, bleek de hoeve verpacht aan Zaars Hendrickse. De nieuwe eigenaren waren Dirck van Cats en het echtpaar Arien van Beek en Adriana van Cats. Zij verkochten de boerderij met 18 morgen land in 1760 voor 2.500 gulden aan Gerrit Claasse Langerak.

In 1788 werd Mattheus van Rooyen de nieuwe eigenaar. Na zijn overlijden kwam de boerderij in handen van Cornelis Straver. De familie Straver bleef tot 1933 eigenaar en verkocht in dat jaar de boerderij aan het Aartsbisdom Utrecht. Vanaf 1927 is de familie Van Winden boer op Zuid Linschoterzandweg 30, vanaf 1983 ook eigenaar. De boerderij is nog steeds in bedrijf: er worden koeien en geiten gemolken en de kaas wordt in de eigen boerenlandwinkel verkocht. Voor informatie: www.groenehartlandwinkel.nl

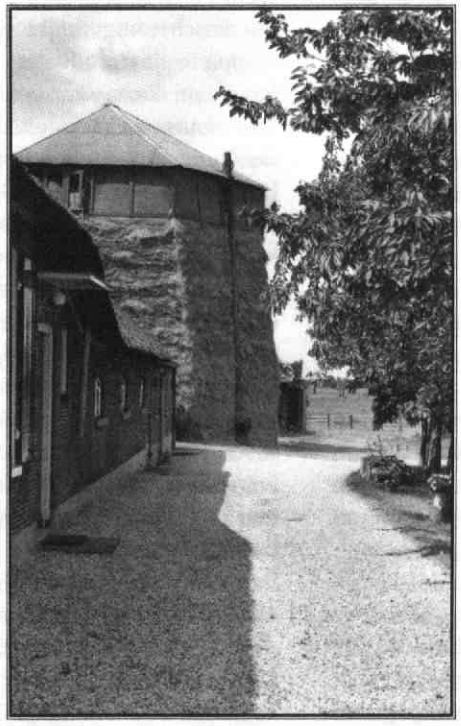

Eén van die oude boerderijen in de Lange Linschoten is Zuid Linschoterzandweg 30. De huidige boerderij is gebouwd in de 17e eeuw en dat is aan de voorgevel nog duidelijk te zien. Tussen de bovenramen bevindt zich een tegelmozaïek, vergelijkbaar met de tegelmozaïeken in de bogen boven de ramen van de 17e-eeuwse huizen in Oudewater. De boer gaf daarmee aan dat hij net zo rijk was als de heren in de stad. De ramen van de opkamer en de kelder van Zuid-Linschoterzandweg 30 zijn voorzien van sierlijk gemetselde bogen met een verdiept boogveld. De kaaskelder heeft een gewelf met kruisbogen.

Voor het huis staan twee oude taxusbomen. De taxus kan duizenden jaren oud worden en gold al voor de Kelten en de Saksen als een heilige boom. Voor de boer op deze boerderij dienden de taxusbomen twee doelen: ze hielden de zon tegen zodat de kaaskelder koel bleef en ze hielden de boze geesten weg.

Van 1760 tot 1788 was deze boerderij eigendom van Gerrit Klaaszoon Langerak. Langerak was getrouwd met Baartje Willemsdochter van Hoof. Samen kregen zij vijf kinderen: één dochter, Maria, en vier zonen, Willem, Klaas, Jan en Ary. Na het overlijden van Baartje hertrouwde Gerrit in 1765 met de weduwe Maria Bouwensdochter Meltland. Om het erfdeel van de kinderen veilig te stellen, werden huwelijkse voorwaarden opgemaakt. De boerderij, met 31,5 morgen land, de have en het vee, het bouwgereedschap, het 'molkengoed', de inboedel van het huis en het contant geld vormden het deel van de bruidegom en daarbij wordt een totaalwaarde van 1.625 gul-

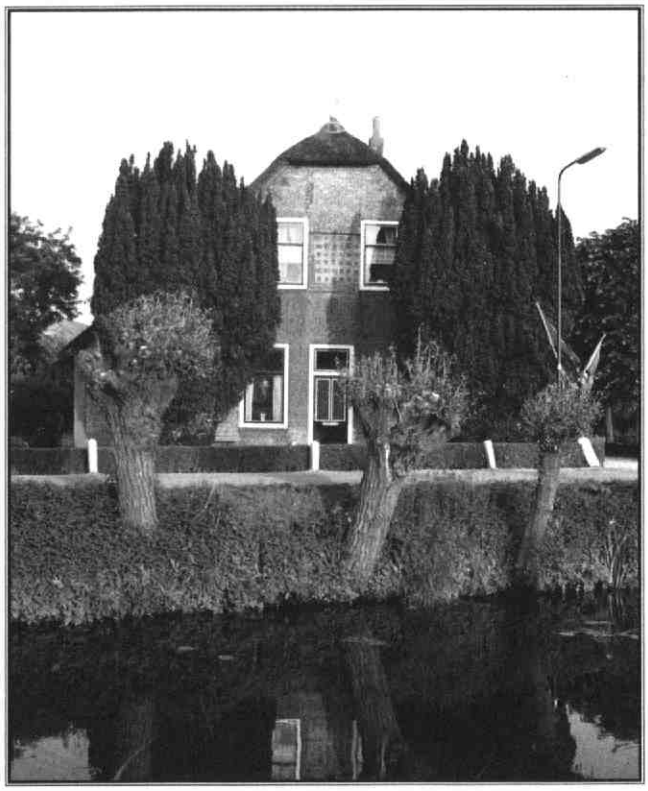

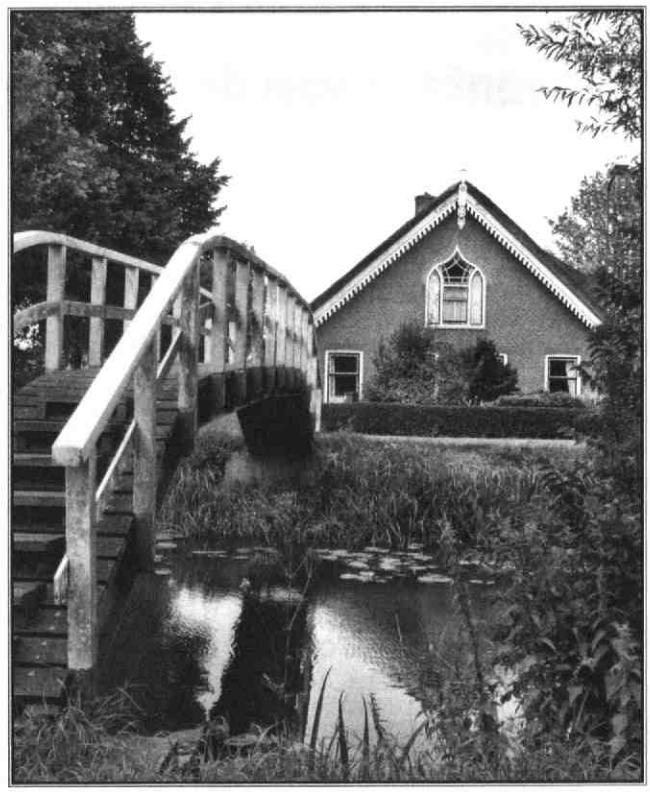

Aan weerszijden van de Lange Linschoten lopen smalle wegen, over de dijk. Er is maar beperkt autoverkeer toegestaan. Tot in de 20e eeuw was er druk scheepvaartverkeer over de Linschoten. De beurtveren van Oudewater naar Amsterdam en van Oudewater naar Woerden kwamen elk twee keer per week langs. Boeren brachten hennep, vlas, boter, kaas en fruit naar de handelaren in de steden. De 'kwakels', de hoge bruggetjes, vormden daarbij geen belemmering en de Vrouwenbrug, een ophaalbrug, al evenmin. Er mocht niet worden gezeild op de Linschoten, vanwege de vele bochten. Aan de noordzijde was het jaagpad: daar stonden toen dus geen wilgen. Er zijn nog steeds veel 17e-eeuwse boerderijen en hoogstamboomgaarden in de Linschoten.

den genoemd. Ook de bruid bracht have en vee, bouwgereedschap, 'molkengoed', inboedel en geld mee. Haar deel werd op 1.300 gulden gesteld.

In 1788 overleed Gerrit Langerak en omdat er enkele minderjarige erfgenamen waren, werden door de notaris een boedelinventaris en een boedelscheiding opgemaakt. Aan de hand van de beschrijving in deze notariële stukken kan de boerderij worden geïdentificeerd als Zuid Linschoterzandweg 30: ze ligt namelijk ten oosten van een molenvliet aan de zuidzijde van de Linschoten en het land strekt tot de Snelrewaardse wetering.

Vijf vette varkens

Uit de boedelinventaris en de boedelscheiding is veel op te maken over de bedrijfsvoering van de boerderij. De inventaris vermeldt zestien koeien. De melk werd verwerkt tot kaas en uit de boedelscheiding blijkt dat de complete jaarproductie - hooikaas, meikaas, zomerkaas en herfstkaas - werd opgekocht door de Oudewaterse koopman Aalbert van Wijngaarden. Het ging om 7.310 pond kaas, wat neerkomt op een minimale melkgift van 2.284 liter per koe per jaar. In de boedelscheiding wordt ook boter genoemd, wat kan wijzen op een hogere melkgift. Het is natuurlijk mogelijk dat de wei - het restant van de kaasproductie - werd verwerkt tot boter, maar een deel van de wei ging ongetwijfeld naar de varkens.

Behalve melkvee was er ook slachtvee op de boerderij. De drie stierkalfjes die in de inventaris worden genoemd, waren bestemd voor de slacht. Slager Aland van Oudenallen uit de Leeuweringerstraat in Oudewater was nog 11 gulden schuldig voor een vet kalf, en de Joodse slager Hartog Levi uit de Peperstraat zelfs 14 gulden. Pieter Quik moest voor vijf vette varkens met een totaal gewicht van 1.093 pond 129 gulden, 2 stuivers en 14 penningen betalen plus nog eens 13 stuivers waaggeld. De boer slachtte ook zelf. Onder de eetwaren die in de boedelinventaris zijn opgesomd, waren pekelvlees en pekelspek in de kuip, vier zijden rookspek, vijftien 'hijssen' rookvlees en een gerookte koetong.

Bij het bouwgereedschap worden een wanmolen, dorskleden, dorsknuppels en een 'koornschop' genoemd. Uit de boedelscheiding blijkt, dat op het bedrijf spelt (een tegenwoordig niet meer zo bekende graansoort) werd verbouwd, terwijl in

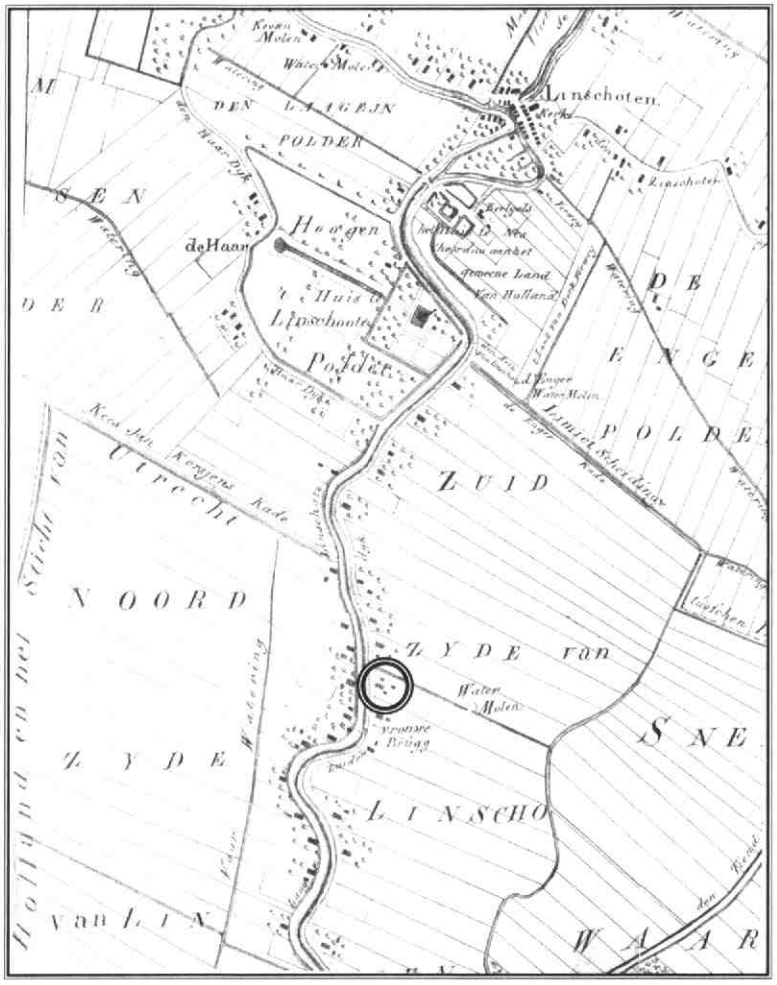

Op deze 18e-eeuwse kaart zijn ook de boerderijen aangegeven. Het tegenwoordige Zuid-Linschoterzandweg 30 ligt tussen de Vrouwenbrug en de molenvliet van de watermolen die tussen de 'zuiderdijk' en de 'watering' ligt.

de inventaris ook boekweit, haver en bonen zijn genoemd. In 1788 werd nog veel hennep verbouwd in de Snelrewaard: de hennepbraak ontbreekt dan ook niet op deze boerderij, evenals de opsomming van verkochte schilhennep en beut, terwijl in de boedelscheiding zelfs de hennep genoemd wordt die nog op het veld stond. Jan van der Stek uit Oudewater was aan de boer nog 44 gulden en 4 stuivers schuldig voor schilhennep en beut. Twee 'appelenmandens' in de inventaris wijzen op de aanwezigheid van fruitbomen. Omdat er in de boedelscheiding geen uitstaande schulden voor de levering van fruit genoemd worden, waren de fruitbomen bij de boerderij kennelijk alleen voor eigen gebruik. De notaris maakte een lange lijst van al het gereedschap: emmers, spaden, vorken, rieken, tobbes en zelfs een leeuwerikkenkooi. Boer Gerrit Langerak bezat drie wagens, maar de ploeg deelde hij met zijn broer Klaas.

Eenentwintig stoelen

Hoe het woongedeelte van de boerderij precies was ingedeeld, is uit de boedelinventaris niet op te maken. Vertrekken worden niet genoemd, maar er zijn wel wat aanwijzingen. Zo waren er vijf 'bedden', waarmee matrassen worden bedoeld, en vier bedsteegordijnen: er moeten er dus vijf bedsteden zijn geweest waarvan één met houten deuren. Met elf wollen dekens en een katoenen deken waren er per bedstee twee tot drie dekens beschikbaar. Er waren vier schoorsteenkleden dus waarschijnlijk ook vier stookplaatsen. De aantallen van stoelen en tafels zijn moeilijker te duiden: negen tafels, eenentwintig stoelen en één leunstoel. Het gebruik van de tafels en het formaat zijn niet aangegeven. Behalve de leunstoel was er ook een voetenbank: de boer wilde kennelijk ook wel eens uitrusten na gedane arbeid. In ieder geval deed het boerengezin in welstand niet onder voor de gegoede burgerij van Oudewater: met 97 Delftse borden, 36 kop en schotels, 6 thee- of koffieketels, 2 koffiekannen en een koffiemolen was er aan serviesgoed geen gebrek. Ook het 'stanghorologie' - een staande klok - wijst op welstand.

Behalve met het maken van kaas en boter, het verwerken van de groenten en het slachtvlees en de huishouding was de boerin ook belast met het verwerken van vlas. Hoewel Langerak kennelijk geen vlas verbouwde - het is niet genoemd bij de inschulden of bij de opsomming van aanwezige veldproducten -, kwam dat elders langs de Lange Linschoten wel voor. Bij de inboedel staat een spinnewiel genoemd, 6,5 pond gesponnen garen, 3,5 pond vlas en een 'webbe linnen'.

De hele inboedel van de boerderij werd tijdens een boelhuis, een openbare veiling, verkocht. Ook de boerderij zelf veranderde van eigenaar: Mattheus van Rooyen kocht de hoeve met 18 morgen land voor 5.575 gulden.

Nettie Stoppelenburg is medewerker public relations en educatie bij Het Utrechts Archief. Daarnaast is zij bestuurslid van het Touwmuseum in Oudewater en doet zij onderzoek naar de geschiedenis van Oudewater en de hennepteelt rondom het stadje.

Bronnen

Notarieel Archief van Oudewater, inv.nr. 1972
Dorpsgerecht Snelrewaard, diverse inventarisnummers
Kadaster 1832
Volkstelling Snelrewaard 1837
Lia de Vries, 'De boerderij staat centraal in 2003', in: *De IJsselbode. Nieuws en advertentieblad voor de IJsselstreek*, 5 augustus 2003.

Boerderijen in de provincie Utrecht 7 (slot)

De Utrechtse Boerderij van het Jaar 2003

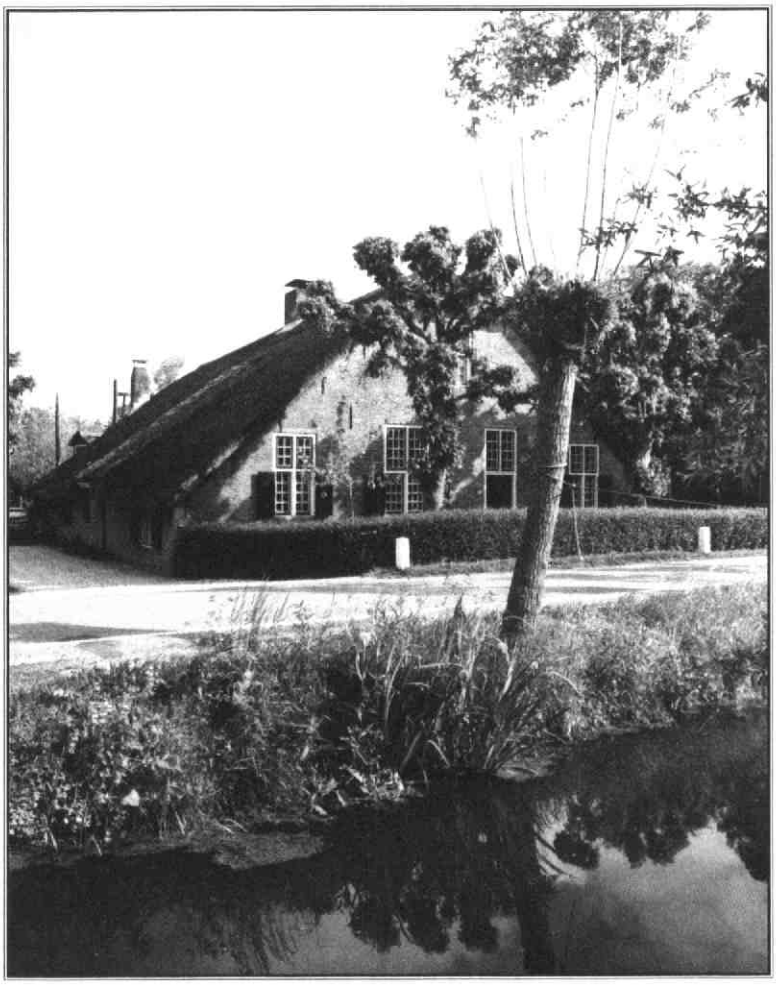

Boerderij van het Jaar 2003 in de provincie Utrecht Foto: Utrechtse Boerderijenstichting

Romantisch, stijlvol, het cultureel erfgoed respecterend. Aan die kwalificaties voldoet de boerderij Lopikerweg 91 in Cabauw (gemeente Lopik) die in dit Jaar van de Boerderij in de provincie Utrecht is uitgeroepen tot Boerderij van het Jaar.

NANETTE VUGTS

De bekroonde boerderij aan de Lopikerweg 91 is net als veel andere boerderijen aan dezelfde weg een rijksmonument en daarmee beschermd tegen sloop. Omdat ze in particulier bezit zijn, zijn de meeste van die boerderijen niet te bezichtigen. Maar ook aan de gevels en erfbebouwing kunnen we de geschiedenis van het pand aflezen.

In de Lopikerwaard zijn de boerderijen gebouwd volgens het langhuistype. Dat betekent dat alle functies van het boerenbedrijf te vinden zijn onder één (lang) dak. De boerderijen werden vroeger gebouwd met materialen uit de streek zelf. In de Lopikerwaard waren dat vooral hout en riet die we terug vinden in het houten draagskelet met lage muren en een rieten dak.
De boerderijen zijn er driebeukig. Een brede middenbeuk diende voor voederopslag, voederwerkzaamheden en wonen. De twee smalle zijbeuken werden gebruikt voor het stallen van het vee, het bewerken van de zuivel en het opslaan van alles wat een boer nodig had. Deze driedeling vinden we terug in de voorgevel van de meeste boerderijen in de Lopikerwaard.
De boerderij heeft vaak een kelder voor de zuivelbereiding. Door de hoge grondwaterstand ligt de kelder meestal niet helemaal onder het huis. In de gevel zien we daarom een kelderraam met daarboven een hoger raam van de zogenaamde 'opkamer'.
Boerderijen zijn in de eerste plaats bedrijfsgebouwen. Dat neemt niet weg dat de architectuur vaak fraaie details kent. Soms gaat het om vooral praktische onderdelen als een vloedstoep, die de boerderij moet beschermen tegen hoog water of luiken die dienen om de temperatuur te regelen.
Andere details hebben vooral een esthetische functie en geven de boerderij een 'stadser' of 'chiquere' uitstraling. Denk aan het fraai besnijden van de overstekken, het aanbrengen van een 'engelenvenster' of het plaatsen van hekken.
De woonfunctie van de boerderij was heel lang ondergeschikt aan de bedrijfsvoering. Aanpassingen aan het gebouw kwamen vooral voort uit veranderingen in het bedrijfsproces zoals uitbreiding van de veestapel en de zuivelbereiding. Pas in de 19e eeuw kregen woonfuncties als wonen, eten en slapen meer en aparte ruimtes. In de 20e eeuw werd de boerderij hoofdzakelijk een woning en werd het bedrijf naar an-

Originele bedstede in de boerderij
Foto: Nanette Vugts

Raampartij met luiken
Foto: Nanette Vugts

dere gebouwen op het erf verplaatst. In de tweede helft van de vorige eeuw ontstonden onder invloed van de mechanisatie van het boerenbedrijven steeds grotere, los staande ligboxstallen en veevoersilo's.

Lopikerweg West 91

De kern van de langhuisboerderij aan de Lopikerweg West 91 dateert uit 1575. Goed herkenbaar zijn de driebeukige opzet, het lange rieten dak en de erg lage zijmuren. De boerderij wordt op dit moment geheel bewoond en de deel, het stalgedeelte, is betrokken bij het woongedeelte. Dat heeft, in tegenstelling tot bij veel andere boerderijen, niet geleid tot het helemaal verdwijnen van authentieke en monumentale elementen. Met veel zorg heeft de eigenaar de karakteristieke elementen en de indeling van de boerderij weten te behouden of weer hersteld.
Met de restauratie is hij meer dan vijftien jaar bezig geweest. Aan de restauratie ging een onderzoek vooraf naar het driebeukige basisplan van de boerderij, de karakteristieke elementen en de te gebruiken kleuren. Het toen als opslag gebruikte pand was in zeer vervallen staat en moest helemaal worden opgeknapt. De muren zijn opnieuw opgetrokken met de originele stenen, de kozijnen en het rieten dak zijn vervangen.
Zoals de geschiedenis van het pand aan de buitenkant is af te lezen is ook de binnenkant een geschiedenisboek. Er is gestreefd de elementen uit verschillende tijden in stand te houden. Zo zijn er balken met renaissance- maar ook met gotische kenmerken te ontdekken. De bedstede en de originele schouwen zijn nog aanwezig. Ter vervanging van de verdwenen plavuizen zijn tegels gebruikt zoals die bij andere boerderijen in de buurt nog te vinden zijn.
De deel is in zijn waarde gelaten. De goten waarmee het vee werd gevoerd zijn nog aanwezig, net als de 'til', de verhoging in de deel waarop de knechten en de meiden sliepen. Ook de originele achterdeuren (drie stuks) zijn behouden gebleven. Het resultaat van al deze inspanningen is een prachtige woonboerderij waaraan zijn geschiedenis mooi af te lezen valt.

Nanette Vugts is werkzaam bij de gemeente Lopik en is daarnaast redactielid van het Tijdschrift Oud-Utrecht

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 76e jaargang nr. 7,
december 2003 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht,
tel.: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00
internet: www.oud-utrecht.nl
e-mail: oud-utrecht@hetutrechtsarchief.nl

U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer.

De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 jaar en U-pashouders €15,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / bedrijven €50,-. **Contributie- en ledenadministratie:** Postbanknr. 575520, Zoetermeer.

Redactie: M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 1/2004: 20 december
verschijningsdatum nr. 1/2004: 1 februari

*Uw **bijdragen** kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. **Auteurs** wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.*

Jubileumtoespraak

P.A. Blok, voorzitter

Op 11 oktober vierde de Vereniging Oud-Utrecht haar 80-jarig bestaan. Na de aanwezigen, onder wie kardinaal Simonis en leden van onze zustervereniging in het Oversticht, welkom te hebben geheten hield voorzitter, mr. P.A. Blok een korte toespraak. Daarna volgden de lezingen van dr. Ton van Schaik en prof. dr. Otto de Jong en die gepubliceerd zijn in het themanummer over 150 jaar herstel bisschoppelijke hiërarchie (Oud-Utrecht november 2003).

"Op een avond in maart 1923 waren een kleine twintig mannen in Utrecht bijeen. Waarover spraken zij? Wellicht over het spoorwegongeluk bij Blauwkapel, waardoor de lijn Utrecht-Hilversum maar liefst drie dagen gestremd was. Misschien ook wel over de rede die de rector magnificus op de dies natalis zou uitspreken, in het Latijn. Daar werd druk over gesproken en geschreven. Of over de aanstaande uitbreiding van het aantal paardenmarkten? Maar het kon ook best gegaan zijn over onderwerpen buiten Utrecht, zoals de moord op de Duitse Minister van Buitenlandse Zaken, de nieuwe regering van Italië, de aardbeving in Japan, de Nobelprijswinnaar scheikunde of de nieuwe paus.

Wij weten niet of over déze onderwerpen is gesproken, maar zeker weten we dat centraal stond de oprichting van Oud-Utrecht op 12 maart 1923. Alle negentien aanwezigen werden lid en er werd een bestuur gevormd. Dankzij hen en heel veel trouwe leden nadien kunnen wij nu op 80 jaar Oud-Utrecht terugzien en zien wij de toekomst met vertrouwen tegemoet.

Dat lijkt heel wat, een vereniging van 80 jaar oud. Maar tot bescheidenheid stemt dat in ons oprichtingsjaar het Provinciaal Utrechtsch Genootschap al zijn 150-jarig bestaan vierde. Bovendien bestonden onder andere in Amsterdam, Haarlem en Leiden al lang historische verenigingen. Waarom dan in Utrecht zo laat? Dat kwam omdat archivaris Samuel Muller het maar niets vond dat een stelletje amateurs zich met geschiedenis zou gaan bezig houden. Op 5 december 1922 overleed Muller en precies twee maanden later werd op uitnodiging van de burgemeester al een commissie gevormd, die heel snel tot de oprichting van Oud-Utrecht zou leiden. In het 'In Memoriam' in ons eerste Jaarboek wordt het veel omzichtiger geformuleerd: 'Onder degenen, die in de loop der laatste eeuwen gewerkt hebben' - neen, niet in Het Utrechts Archief maar – veel mooier: 'in de wijngaard van Utrechts verleden, heeft Muller een eerste plaats bekleed' en dan komt de fraaie volzin: 'Tijdens zijn leven hebben zij, die thans gepoogd hebben een vereniging als de onze levensvatbaar te maken dit nagelaten, omdat zij begrepen hem niet met hen mee te zullen krijgen, terwijl zij het aanmatigend zouden gevonden hebben zonder hem te handelen'.

In de eerste bestuursvergadering werd allereerst besloten samen met het gemeentearchief een tentoonstelling te organiseren om stil te staan bij het 100 jaar geleden samensmelten der buitengerechten met de stad Utrecht. Doen we dat over 97 jaar over het samensmelten van Vleuten-De Meern met Utrecht? De expositie, die een groot succes werd, komt in de volgende notulen terug: 'De tentoonstelling heeft een schadepost opgeleverd, doordat de parapluie van de heer Lulofs is zoekgeraakt en daarover een bedrag van ƒ 10,- is vergoed'. Dat was twee jaar contributie en zou nu dus €50,- zijn geweest. Ook lees ik dat het plan om de Tolsteegpoort als een bolwerk tegen opstootjes te herbouwen niet in de lijn onzer vereniging ligt. En de juffrouw die vroeg wat Oud-Utrecht van de verlichte wijzerplaten van de Domtoren vindt 'verdient tot antwoord dat ze naar onze mening wel zeer voldoen en niet in strijd met de historische waardigheid van het gebouw worden geacht'.

Vóór ik afrond nog één citaat dat u, Eminentie, deugd zal doen. Nadat in het oprichtingsjaar een gekozen bestuurslid bedankte 'wegens vele andere werkzaamheden', volgt deze volzin: 'Getracht zal nu worden deze vacature zo mogelijk door een ander katholiek te doen vervullen'. Het werd pastoor Van der Heijden. En dat brengt me tot de conclusie dat de tegenstellingen in 1923 niet meer zo hevig waren als in 1853. Of deze conclusie van een amateur - archivaris Mulder zou het maar niets vinden - juist is, zullen we horen van de beide inleiders."

Agenda en berichten

Historisch café

Op *vrijdag 12 december* spreekt Yvonne Messchaert over 'St. Lukas aardewerk in de Stroosteeg 1909 - 1934. De spreker voor 9 januari is bij het ter perse gaan van dit nummer nog niet bekend.
Het café wordt zoals altijd gehouden in 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht. Aanvang 17.00 uur, entree gratis.

Uitreiking Jaarboek Oud-Utrecht

Het jaarboek wordt ten doop gehouden op *zondag 7 december* om 15.30 uur in de Domkerk.
De toegang (alleen voor leden) is gratis.

Bezoek atelier Paulus Reinhart

De beeldend kunstenaar Paulus Reinhart ontvangt op *zaterdag 13 december* om 16.00 uur leden van Oud-Utrecht in zijn atelier, Wijde Doelen 27 te Utrecht. Er is tevens werk te zien van een restaurateur van kerkramen en daarnaast krijgen deelnemers uitleg over het bolwerk Manenburg , gevolgd door een bezichtiging.
Deelname is gratis, aanmelding tevoren is niet nodig.

Extra rondleiding Duitsche Huis

Vanwege de grote belangstelling organiseert de activiteitencommissie opnieuw een ontvangst in het Duitsche Huis aan de Springweg 25 te Utrecht en wel op *woensdag 21 januari* van 14.00 tot 16.00 uur. Het bezoek bestaat uit een ontvangst met koffie/thee, een geschiedenis met lichtbeelden over de Ridderlijke Duitsche orde en een rondleiding door het gebouw. Gastheer is de Mr. J. C. van Hasselt, secretaris van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht.
Deelnemers kunnen zich opgeven bij de heer J. van Laar (030) 233 44 40 (niet per voicemail) of mevrouw P. Vlot-Werner (030) 220 26 08. Deelname is gratis.

Uitslag historisch quiz

De afgelopen maanden organiseerde de Vereniging Oud-Utrecht in het kader van haar 80-jarig bestaan samen met haar beide jubilerende dochters Het Utrechts Monumentenfonds en de Stichting Utrechts Geveltekenfonds een quiz over de geschiedenis van Utrecht. Vijftig meerkeuzevragen over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht werden gepubliceerd in het Tijdschrift Oud-Utrecht en op de website van de Vereniging Oud-Utrecht. Bijna zeventig liefhebbers van de historie van stad en provincie hebben een poging gedaan één van de prijzen in de wacht te slepen. De prijzen verwezen naar de verjaardagen van de drie organiserende clubs: de hoofdprijs bestond uit een boekenbon van €80,- (Oud-Utrecht bestaat 80 jaar), de tweede prijs was een boekenbon van €60,- (Utrechts Monumentenfonds) en de derde prijs één van €25,- (Stichting Utrechts Geveltekenfonds).
Een deskundige jury heeft zich over de inzendingen gebogen. Tarq Hoekstra zat in de jury vanwege zijn onovertroffen kennis van de geschiedenis van de stad Utrecht. Deskundige op het gebied van de provinciale geschiedenis was Ria van der Eerden, streekarchivaris Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug. Chris van Deventer vertegenwoordigde het Utrechts Monumentenfonds in de jury.
Over enkele antwoorden bleek discussie mogelijk. Bijvoorbeeld vraag 20, 'Waar woonde Marijke Meu tot haar dood in 1765?' De jury heeft op basis van de bron *Merkwaardige kastelen in Nederland*, van J. van Lennep en W.J. Hofdijk uit 1854, zowel antwoord a als c goed gerekend. Zij stellen namelijk dat Marijke Meu in 1765 in Leeuwarden in het Princessehof stierf, maar dat ze zich 'van tijd tot tijd' in kasteel IJsselstein ophield. Vraag 30, over de Romeinse Keizers die de Provincia Germania Inferior bezochten, bleek geen goed antwoord te bieden. Antwoord c is echter goed gerekend. De naam van één van de keizers in dit antwoord klopte niet (Tiberius is Trajanus), maar in a en b werd Caesar genoemd, en zoals bekend is hij nooit keizer geweest. Bij vraag 35 over de herkomst van de naam Jacobijnenstraat is zowel antwoord a (St. Jacob de Meerdere) als b (Jacobijnenklooster) goed gerekend. De St. Jacobsstraat ontleent zijn naam aan het Jacobijnenklooster. Het Jacobijnenklooster is genoemd naar St. Jacob de Meerdere.
Uiteindelijk bleek de heer Martens van Vliet de onbetwiste winnaar. Hij had slechts één vraag niet goed beantwoord. Hij was ook de enige inzender die het juiste antwoord had op de eerste vraag, over de reden waarom er een bocht in de Voorstraat zit. Dat is namelijk onbekend.
Er waren drie inzenders met slechts twee fouten. Na loting kwam de heer Galama als tweede prijswinnaar uit de bus. Vervolgens is besloten twee derde prijzen uit te reiken: aan de heer van der Meer / mevrouw van Binnendijk en aan de heer Luijt. De prijzen zijn inmiddels uitgereikt.

Voor iedereen die zijn inzending wil nakijken of de quiz thuis heeft ingevuld volgen hier de goede antwoorden:

1 c	9 c	17 b	25 c	33 c	41 a	49 a
2 a	10 a of c	18 b	26 b	34 b	42 b	50 c
3 c	11 a	19 c	27 a	35 a of b	43 b	
4 b	12 b	20 a	28 b	36 a	44 a	
5 a	13 c	21 b	29 a	37 b	45 c	
6 c	14 c	22 b	30 c	38 b	46 c	
7 c	15 b	23 c	31 b	39 b	47 a	
8 b	16 b	24 a	32 a	40 c	48 a	